Аркадзь Куляшоў

АРКАДЗЬ КУЛЯШОЎ

ЗБОР ТВОРАЎ
У ПЯЦІ ТАМАХ

АРКАДЗЬ КУЛЯШОЎ

ТОМ
5

ТВОРЫ РОЗНЫХ ГАДОЎ
КРЫТЫЧНЫЯ НАТАТКІ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1977

Бел 2
К 90

К $\frac{70403-092}{М\ 302(05)-77}$ надпісное

Ты, як само жыццё,
Імчыш, змяніўшы толькі пакрыццё —
Парог пясчаны на парог каменны.
Ты лечыш раны, суцішаеш боль,
Надзеяй апаясваеш, дарога,
Ты шар зямны.

ХУТКАСЦЬ

Ёсць хуткасць гуку, ёсць — звышгукавая,
Ёсць хуткасць зор, прыкметная для ўсіх.
Яшчэ ёсць хуткасць думкі, хуткасць тая,
Што, як святло, стагоддзе абганяе,
З тысячагоддзем размаўляе ўслых.
О, таямніца кніг, скажы, з якіх
Людскіх глыбінь ты цуды здабывала?

Твой зачынальнік слоў не знаў і мала
Свет разумеў, не меў матык і сох,
Маўчаў, як сом, пакуль бяда не брала
За шчэлепы яго і на пясок
Не кідала, пакуль, сярод начы,
Яго душы нямой, сканаць гатовай,
Не гаварыла: — Дыхай, плач, крычы,
Нябыт цяжкі пазбудзь не рыб'яй мовай.

Свет будзе пець, смяяцца, слёзы ліць
Датуль, пакуль на свеце людзям жыць.
Сабрат мой па пяру, на суд іх смела
Вынось усё, што ў сэрцы набалела.
Слёз не стрымаеш — плач, але не тою,

Пад пачуццё падробленай, слязою,
А той, што смех вяртае з небыцця.
Смяяцца хочаш — смейся, як дзіця.
Перад сабой і светам будзь праўдзівы,
Прымай, як дар, жыццём пасланы дзень.
І, можа, кніга гэта,
як прамень,
Дагоніць і абгоніць век імклівы.

1974 г.

АДЗІНЫ СЕРП НА СЁННЯШНІМ ЖНІВЕ

Заглух той дом, што быў маім гняздом,
Што ў свет пусціў і радасць і бяду маю.
Не вечна ўсё пад месяца сярпом,
Хоць ён не зжаў нікога,— так я думаю,
Сялом і полем ідучы з кійком.

Мой след, што пяцьдзесят гадоў назад
Знаёмы быў з вясёлай сцежкай школьнаю,
Пакрыла забыццё травой няўмольнаю.
Ды смешна прагай папракаць няўтольнаю
Зялёную траву, якой я рад.

Электрастанцыя над рэчкай сіняю,
Магутнасцю на сорак кілават,
Не свеціць больш, хоць ёй гадоў няшмат.
Ніхто, апроч высакавольтнай лініі,
У змрочнасці яе не вінават.

Камбайн, жніва гарачага ўладар,
Давёў сярпы да стану непрыгоднасці,
Не вечна ўсё. Конь хоць не страціў годнасці,
Але і ён ва ўладзе неабходнасці
Таго, што сеў на трактар гаспадар.

Старэючы, і я сачу з трывогаю
За часам, што мяне перажыве.
Тут месяц ні пры чым. Няхай плыве
Ягоны серп над палявой дарогаю —
Адзіны серп на сённяшнім жніве!

1973 г.

СЛОВА ПРА ВАЛА

Хоць я працую ноччу, днём
І адвячоркам зорным,
Ды не магу сябе валом
Назваць, тым болей — чорным.

А вось адвыкнуць ад стала
Пяро, папера, слова —
То я падобным на вала
Раблюся паступова.

Спачатку я здзіўляю ўсіх
Тым, што з паперай белай
Даўно не размаўляю ўслых
На мове зразумелай.

Пасля, на нейкай там вярсце,
Змрачнець я пачынаю —
Тугой, што ўсё расце, расце,
Як шэрсцю, абрастаю.

Пасля ў ярме ўжо шыю гну,
Ад пашы адвыкаю,
Як чорны вол, цягну труну
Суцэльнага адчаю.

За мной ідуць — за радам рад —
Ахутаныя горам
Гады мае, і ўжо назад
Ім азірнуцца сорам...

А як працую за сталом
Я днём і часам зорным,
То не магу сябе валом
Назваць, тым болей — чорным.

1973 г.

ПРА СЛАВУ

Здавалася мне слава явай блізкай
Тады, калі схілялася ў цішы
Паэзія, як маці над калыскай,
Над сненнем недасведчанай душы.

Каб рос хлапчук, не дбаючы аб цудзе,
Каб не лічылі людзі сысунком,
Яна да болю матчыныя грудзі
Пякучым націрала палыном.

Пасля, малыя выверыўшы крокі
На бітым шкле і на жарстве дарог,
Рукою паказала свет шырокі
І босага пусціла за парог.

З тых дзён, калі падносяць кубак славы,
Я лішняе спакусы не глыну,
Бо ўсё яшчэ мне помніцца гаркавы
На смаглых вуснах прысмак палыну.

1973 г.

ПАСТУХ

Нехта крывіцца, быццам не рады,
Што я вершаў даўно не пішу.
Мне і твораў чужых пераклады
Саграваюць работай душу.

Калі думкі не ладзяць з радкамі,
Ці не лепш, чым гібець ад тугі,
Чым зайздросціць другім і лакцямі
Іх расштурхваць,—
пайсці ў пастухі?

Як належыць, у зрэбную кайстру
Хлеба чорны акраец кладу,
Лясну пугай, даверанай майстру,
І ганю на папас чараду.

Днём хаджу па лугах ды па стромах,
Што акрэслены плошчай стала,
Ноччу, пэўна, хадзіў бы, каб стома,
Разам з кайстрай, дазволіць магла.

І з надзеяй, яшчэ не выразнай,
Прыхаванай у сэрцы маім,
Дагаджаю я музай уласнай
Строгім музам, вядомым усім.

Рады я, калі думка чужая,
Стаўшы словам жывым пад пяром,
Раптам думку маю абуджае,
Што, забытая, спіць пад кустом.

Я тады падбіваю рахункі
Дням і тыдням, пачуўшы здалёк,
Як на голас абуджанай думкі
Адгукаецца першы радок.

І, шчаслівы, не верачы цуду,
Строгім музам кажу я тады:
Большай платы не браў і не буду
Браць з дагледжанай мной чарады.

Дзякуй, лес мой, і луг мой зялёны,
І агонь, што на ім не патух.
Дзякуй! Скончыўся тэрмін сезонны...
Спаганяй свае гарцы, пастух!

1973 г.

ПАРАДА САБЕ САМОМУ

Нясу, як ранец за спіной, здалёку я
Аж шэсць дзесяткаў спакаваных зім.
Важкая гэта ноша альбо лёгкая,
Хто знае? Справа не ў гадах зусім.
І плённы дзень заважыць пяцігодкаю,
І пяць гадоў бясплённых — марным днём.

Не падсумоўвай пакварталькай зводкаю
Таго, што вымяраецца радком.

1973 г.

* * *

Не з горшых той сусед, якога
Спрадвеку трунаром завуць.
Твой конь прапаў — што тут такога? —
Але яму прыемна чуць.

Ляжыш ты ў ложку, нездаровы,
Ён рад наведаць твой катух.
Чакае ўжо, калі гатовы
Ты будзеш да яго паслуг.

А як не ўстанеш, то змайструе
Табе па мерцы ён труну,
Прамову скажа, хоць якую,
А як папросяць — не адну,—

Ад бессардэчнасці той страты,
Што час прадухіліць не змог,
Аб даўгавечнасці той хаты,
Што з дошак збіў не ён, а бог.

Пасля прыляжа, смерці лёкай,
З рыдлёўкай разам на траву...
«Ну вось — і гэты ўжо далёка,
А я працую. Я жыву!»

1973 г.

Зайздрошчу я мастам, не іх канструктарам,
Дарогам, па якіх да нашых дзён
Імчаць саставы з посвістам і грукатам,
Не помнячы праслаўленых імён.

Хачу, каб так і слова —
не жалезнае,
Знаёмае з пакутай і слязьмі,—
Ад славы і імёнаў незалежнае,
Трымала сувязь з часам і людзьмі.

Хачу, каб слёзы, што ў душы радзіліся,
Жыццём сваім асобным зажылі,
Каб так, як дождж па шкле, яны каціліся
І па шчацэ, і па шляхах зямлі.

Хачу, каб не прылізаным і чысценькім
Быў сэрца боль, каб пёк ён і смылеў,
Каб не прыкрыт быў грэх прыстойным лісцікам,
Смех — гулкім рэхам быў, абвалам — гнеў.

А аўтар хто? Дзе рос? Як прызываецца?
Ёсць весткі, альбо там яны ляжаць,
Дзе ўжо нічога ўслых не вымаўляецца? —
Знаць важна, але можна і не знаць.

Вы мне даруйце сёння, суддзі строгія,
Што мой і смех і гнеў не быў такім
І што, на жаль, пад імі, як і многія,
Я прозвішчам падпісваўся сваім.

1973 г.

СЛОВА НЕВЯДОМАГА САЛДАТА

Ты кожнаму слову, патомак,
Што я гавару табе, вер.
Спачатку,
                салдат невядомы,
Ляжаў я не тут, дзе цяпер.
Забіты я быў пад Масквою,
І там, не пазнаны нікім,
Засыпаны роднай зямлёю
Быў з імем забытым маім.
Па воінскаму абавязку
На могілку каска лягла.
Ах, вечны грудок мой ды каска
Пясчаны грудок ды імгла!
Не проста салдату падняцца
З апошніх пазіцый сваіх...

А толькі са мной не згаджацца
Ёсць права такое ў жывых.

Сягонняшні схоў мой не знае
Нябыту ў глухім бур'яне,
І той, хто ў сталіцы бывае,
Цяпер не мінае мяне.
Праходзіць сівая жанчына,
Што недзе далёка жыве,
І ціха, як роднага сына,
Мяне да сябе пазаве.
Лютуе на вуліцы сцюжа,
А нехта — адкуль жа мне знаць! —

Прыпыніцца, іменем мужа
Пакліча з-пад каменя ўстаць.
Я рос сіратою, прызнацца,
Ні жонкі не меў, ні малых...

А толькі са мной не згаджацца
Ёсць права такое ў жывых.

Вякі праляцяць за вякамі,
Пазбыўшы вайну назаўжды,
І, можа, гранёны мой камень
Грудку пазайздросціць тады,—
Калі ўжо ні сына, ні мужа
Ніхто не пакліча ў бядзе
І памяці колкая ружа
На зорку яго не ўпадзе;
Калі з безназоўных пазіцый
Скрозь каскі праб'ецца імгла,
А лес ёй насення пазычыць,
А сонца агню і святла.
Я мог бы сасной ці вярбою
Шумець паміж дрэў дарагіх...

Але не згаджацца са мною
Ёсць права такое ў жывых.

1973 г.

ЗАПІСНАЯ КНІЖКА

Кайсыну Куліеву

1

Галоўнае ўжо сказана. Што можна
Да сказанага некалі дадаць?
Я кніжку запісную асцярожна
Кладу на стол. Гартаць ці не гартаць?

Тут запісы хвіліны непаўторнай,
Сабраныя пад вокладкі страхой.
Я давяраў іх памяці маторнай
І зрокавай, не верачы другой.

Ты, кніжка запісная,— дом, дзе свішча
Скразняк гадоў, віхор няспелых дум,
Кладоўка для зярнят і папялішча
Пачуццяў марных, пушчаных на глум.

Ты — клінапіс з неразгаданай вяззю,
На турмы не падобная турма,
Дзе вобразам маім, забытым вязням,
Прызначанага тэрміну няма.

Наглядчык строгі іх пазбавіў руху,
Фантазія ім хлеба не дае.
Як рэактыўны лайнер хуткасць гуку,
Час абганяе запісы мае.

Заслона хмар над імі ходзіць нізка,
Спускаецца імгла, нібы на дол,

На іх страху...
Ах, запісная кніжка,
Навошта я кладу цябе на стол!

2

Маім радкам ты некалі была
Затокаю сярод лясоў зялёных:
Нямала лодак, і мастоў пантонных,
І караблёў ты мору аддала.

Цяпер з табой мы не дамо ім рады.
Як і раней, іх глушыць часу гул.
Як і раней, цікуюць іх піраты,
Тарпеды, што падобны на акул.

З гадоў мінулых да гадоў наступных
Яны прабіцца прагнуць на прастор.
Бацькоў сваіх суровых, але рупных,
Так пакідаюць дзеці з даўніх пор.

Што ім да нас?.. Хоць гэта мы з табою
Іх выпраўлялі. Гэта наш гарыць
Агонь у топках іхніх, а з прабоін,
З цяжкіх прабоін наша кроў цурчыць.

Нядоўга слава балявала з намі,
Калі трубіла ім у гучны рог,
Затое пахаванкі груганамі
Ляцелі і ляцяць на наш парог.

А тыя, хто ўцалеў, што іх чакае?
Яны вінтамі за бядой бяду
Пераграбуць?..
Ах, кніжка запісная,
Я сёння зноў цябе на стол кладу!

3

Стань студняю бяздоннай на дарозе!
Перада мною мірная зямля...
Я словы напаю пры дапамозе
Драўлянага вядра і жураўля.

Хай цьмяны вобраз, што зіхціць намёкам
На дарагі для сэрца самацвет,
Дыхне паветрам і па лузе мокрым
Ідзе і пакідае дымны след.

Няўтульна спаць байцам вайны Айчыннай
Пад трыццацігадовым дзірваном —
Сагрэй іх канюшынавай аўчынай
І затулі бярозавым крылом.

Я даў зарок не пашыраць смяротнасць,
У ліку тым — і на свае радкі,—
Хай кліча іх не слава, а спякотнасць
Град, дзе ад смагі млеюць агуркі.

Для мёртвай глебы, што звініць, як камень,
Для губ, што гінуць без вады глытка,
Гатоў цябе я вычарпаць рукамі
Ад верхняга да ніжняга вянка.

Ты мне патрэбна,
                    як вада жывая
Гадамі абцяжаранай вярбе...
Але другім (ах, кніжка запісная!)
Я аддаваў і аддаю цябе!

4

За спёкай — лівень, за бядой — бяда...
Стань сонцам над палеглай збажынаю!
Ты падымі яе і пяцярнёю
Падай у шасцярню малацьбіта.

Ён вымярае час па іншай мерцы,
Не па начным гадзінніку свяціл —
Па зорцы пяцікутнай, сцёршы з дзверцы
Рабочае кабіны жніўны пыл.

І загаворыць зорка польнай працы
З далёкай зоркай той, якую ў бой
Нёс бацька, дзед яго, а можа, прадзед
Па цаліне, тады яшчэ пустой.

Вагой крыві тут вымяралі страты
З адвечнай марай аб вазе зярнят.
Іх бой — твой бой,
хоць жне не аўтамат,
А косяць і малоцяць не гарматы.

Цяжкі наш хлеб. Ад лёсу не прасі ты
Лягчэйшага. Лягчэйшага — няма.
Бязмежны стэп прасеяўшы праз сіта
Душы, ты хлебам можаш стаць сама.

Хай хмары ходзяць нізка, вечар блізка,
А восень лісце гоніць з краю ў край,
Як пахне хлеб!..
Ах, запісная кніжка,
Кладу цябе на стол, як каравай!

5

Магчыма, ты жадаеш быць ракетай,
Бязважкай стаць?.. Я знаю, караблю
Не церпіцца з касмічнай кропкі гэтай
Зірнуць староннім вокам на зямлю.

Але навошта нам ляцець з табою
На пошукі бязважкасці, калі
Мы перад непрытульнасцю зямною
Сваю бязважкасць чуем на зямлі.

О, колькі бед — галодных, босых, голых —
Па свеце ходзіць! Як пакінуць іх?
Яны яшчэ не адляцелі з кола
Нямых і неабжытых гнёзд маіх.

Я не жадаю ім галечы чорнай,
Я так скажу, калі настане час:
«Ляціце, дзеці памяці маторнай
І зрокавай! Я адпускаю вас.
Я хлебам вас сустрэў каля парога
І не кішэннай дробяззю манет
Правёў за свой парог. Каля другога —
Я ўжо не гаспадар. Ляціце ў свет!»

Ляціце ў свет!
Ах, кніжка запісная,
Пакуль жыву, жыві і ты са мной.
Чым будзеш заўтра — сам яшчэ не знаю...
Адно прашу: будзь кніжкай запісной!

1973 г.

ІМЕНЕМ СВАБОДЫ

Гавораць, далёка ад Мінска да Чылі.
Няпраўда! Я ў гэта не веру зусім,—
Калі аўтаматы Альендэ прашылі,
Прайшлася чарга і па сэрцы маім.

Як Пабла Нэруду свабода хавала,
То кідала жменькі з крывавай зямлёй,
Пад гукі адважнага «Інтэрнацыянала»,
У сэрца маё, а не ў ямку з труной.

А як пачалі паляваць генералы —
І трапіў Луіс Карвалан у бяду,
Шаптаў я штоноч: «Сакратар генеральны,
Не дайся, трымайся, я выйсце знайду...

З табою, таварыш, ні даль акіяна
Мяне не разлучыць, ні краты ў акне...»
Схапілі, за краты вядуць Карвалана,
Штурхаюць, штурхаючы ў грудзі мяне.

Я слова трымаю сваё, як заўсёды,
Я побач іду з ім і я гавару:
Прэч рукі, забойцы! Я імем свабоды
Ад камер турэмных ключы падбяру.

Далёка да Чылі. Ці дойдзе адвага?
Далёка! Але не для сэрца майго:
Учора яно — папялішча Сант'яга,
А заўтра — паходная песня яго.

1973 г.

МОЙ НОВЫ ГОД

1

Як не зайздросціць тым, хто нараджаецца
Пад Новы год? Для іх пячэ пірог
Сама Зямля. Чарговы свой парог,
Каб іх вітаць, пераступіць стараецца.

Яна ім першым адчыняе весніцы
І, каб магла, спыніла б час для іх.
А толькі ён і кружыцца, і свеціцца,
І запрашае ў карагод другіх.

Няспынным рухам каляндарны век яго
Узгоднены з Зямлі календаром.
І кожны новы дзень яе для некага
У дом прыходзіць навагоднім днём.

Хай гэты дзень не значыцца ў даведніку
Для тэлеграм, але ён дораг нам.
Ён дораг нам, як чорны хлеб галетніку,
Што не са свят вядзе адлік гадам.

І я не ў крыўдзе, што пачаўся з лютага
Мой Новы год, якому шэсцьдзесят.
Хто ты, мой год? Завеі лютай брат
Ці ручая, сакавіком раскутага?

2

Хто ты? Абраннік лёсу выпадковага?
Ці, можа, ты — пад лічбай шэсцьдзесят,
Ад пакалення нашага вайсковага
На пік стагоддзя кінуты дэсант?

Ты кручамі і берагамі стромкімі
Дайшоў да ўнукаў і да іх сяліб.
Ты продкам іхнім быць, яны — патомкамі
Тваімі быць маглі б. Але, маглі б...

Нам не аспрэчыць права іх законнага,
Мой год. Хіба не лічацца яны
Нашчадкамі злучэння незлічонага,
Якое не вярнулася з вайны?

Наступным дням, па абавязку ўзводнага,
Ты аддаеш байцоў, якіх хаваў.
А я гатоў засведчыць, што ніводнага
Ты забыццю сляпому не аддаў.

Ім ваяваць датуль, пакуль іх ворага
Не ўсмерціў мір. Ты людзям кажаш так:
Над словам, што было не дагаворана
Пад кулямі, не стаўце смерці знак.

3

Мой год, нам трэба даражыць хвілінамі.
Для нас гадзіна — тэрмін не малы.
Ужо не абрусамі, а ўспамінамі
Сталы засланы. Доўгія сталы.

Склікай гасцей. Стаў крэслы і віно
Па звычаю, для ўсіх абавязковаму:

Па правы бок — свайму сяброўству новаму,
Па левы тым, каго няма даўно.

Хай госці, пагудзець з табой гатовыя,
Пакуль не парадзеў застолля круг,
П'юць першую — за ручаі вясновыя,
Другую — за маўчанне завірух.

Няхай усе, тваім жытлом сагрэтыя,
З табою ў ім сустрэнуць сонца ўсход.
Ты знаеш сам: узнагарода гэтая —
Найбольшая з усіх узнагарод.

Яшчэ лічы сваёй узнагародаю,
Што ты жывеш, хоць і хрыпіш грудзьмі.
Дай справу ім, хай дыхаюць работаю:
Не можаш камень — трэску падымі...

4

Не можаш трэску — кроч паціху сцежкамі
Да ўнукаў ты. Туды, дзе снег, дзе сад.
Апошні раз цябе аблепіць снежкамі
Твой, войнам не навучаны, дэсант.

Перад табой маленства пройдзе нанава.
А перад тым як знікнуць назусім,
Сябе самога, год мой, з рэшткаў савана
Зімовага ты вылепі малым.

З прыкмет вайны, далёкай для дзяцей,
Снегавіку пакінь адну — вугольчыкі
Замест вачэй. Няхай, як ты даўней,
Вакол яго павесяляцца хлопчыкі.

Хай не атруціць светлыя іх сны
Пахмуры век, не зробіць іх калекамі...
Ты памаўчы. Ты быў такім жа некалі
Рухавым і шчаслівым, як яны.

Заплача снежны дзед... Яны ж, сардэчныя,
Не будуць знаць, што гэта па табе
Лье слёзы снег твой, чорныя, не вечныя,
Убачыўшы пупышку на вярбе.

5

Лепш падаць і ўставаць з нялёгкай ношаю,
Чым злёгку папіхаць яе рукой.
Мой год! Цяжар, які вала падкошвае,
Ты датрымаў. Не ўпаў, не стаў зямлёй.

Ты адыходзіш, год мой! Ношу важкую
Ты скінуў з плеч. На верхавіны дрэў
Зірнуў, як быццам навіну ім важную
Хацеў сказаць.
Хацеў, ды не паспеў.

Зямля, якая кружыцца і свеціцца,
Цябе ў сваю захутала пургу.
Даруй мне,
я спыняцца не магу.
Чарговы год мне адчыняе весніцы...

Што ты не мог сказаць
раскутай моваю —
Травою, рунню, гучным ручаём —
Ён дагаворыць за мяжой умоўнаю,
Адкуль мы лік наступным дням вядзём.

Звіняць пад сонцам ручаі, гатовыя
Тзае трывогі несці па жыцці,
Каб з імі век агорацъ наш і ў новае
Тысячагоддзе рэкамі плысці.

1974 г.

ВАРШАЎСКІ ШЛЯХ

Паэма

1

Пакуль у целе чуецца душа,
Не веру я ў таемны сэнс другога
Яе жыцця. Таму дазволь, дарога,
Варшаўскі шлях, Варшаўская шаша,
Звяртацца да цябе, а не да бога
Радком, што просіцца з карандаша.

Ляціш на захад ты, з другімі ў згодзе
Шляхамі, шлях мой! Ты не знаеш меж,
Ляціш, не падуладны перашкодзе.
Што суша? Акіян — не твой рубеж!
Ты адшукаеш трап, на параходзе
Нязвыклы грунт вінтом пераграбеш.

Пасля таго, мой шлях, як абагнеш
Ты ўсю Зямлю, зноў з'явішся на ўсходзе,
Ляці адтуль, сяброўства сувязным,
Насустрач мне, зрабі прывал пад Доўскам,
Агонь начлежны раскладзі.
Пры ім

Пагутарым аб часе, аб Твардоўскім,
Што земляком тваім быў і маім.

Пад шум агню і пералётны дым,
Сярод аблюбаванае паляны,
Пачнём свой дыялог, патрэбны ўсім,
Каб ён надзейна запеленгаваны
Быў лесам і падлескам маладым.

2

Мой шлях! Вайна яшчэ не згрэбла трэсак
Тут, дзе з табой сядзім мы пры агні.
У полымя ўглядаецца падлесак.
Як помнікі, нас абступілі пні.
Шумелі тут вяршыні баравыя,
Ствол да ствала — гудзеў лясны арган.
Цяпер ён змоўк, як песні, што ў курган
З сабой забралі песняры былыя.

З такім і наш зямляк сустрэўся горам.
Як бор, ён абжываў мясцовасць борам,
Арганным рэхам бед і перамог.
Ніхто таго не дагаворыць хорам,
Што ён адзін дагаварыць бы мог...
Мог, каб, як бор той самы, не палёг.

Смерць здольны вынаходзіць век.
А лек
Ад смерці не знаходзіць чалавек.
Хварэем мы, хварэюць нашы рэкі,
Хварэе час, што чыніць гвалт і здзекі,
Планета, што пазбавілася сну
Ад вечных дум: чым адхіліць вайну —
Спыніць хваробу ў моманце крытычным?

Няпроста свет ад бед яго лячыць,
Пакуль цябе, дарога, стратэгічным
Аб'ектам не пакінулі лічыць.

3

Зямляк наш мог бы рукі грэць цяпельцам,
Як мы, каб з пахаванкаю сваёй
Не перапоўз дарогу рак.
Не той,
Што ў нашых рэках жывіцца тапельцам,
А той, які, нябачныя кляшні
З нябачных выпускаючы пячорак,
Перапаўзае шлях жывых каморак,
Каб доўгі век іх спапяліць за дні.

Адкуль з'явіўся непраглядны морак?
Магчыма, ён таіўся ў глыбіні
Саміх каморак, а пара настала —
І ён пачаў, не скінуўшы забрала,
Жывіцца імі на правах радні?

Не прывыкаць паэтам да дуэлі,
Не страшна гінуць ім, папаўшы ў цэль.
Страшней, калі забойца, што ў пасцелі,
Выходзіць не жадае на дуэль,
Ад лекароў хаваючы свой вырыс.

Адкуль узяўся смертаносны вірус,
Прыстасаваўся да якіх умоў?
А можа, ён з вайны той самай вырас
І смела па слядах яе пайшоў,
Каб свой уклад
унесці ў картатэку
Заўчасных страт на ўсіх кладзішчах веку?

4

Няхай, мой шлях, твайго агню іскрынак
Не гасіць куль трасіруючых рой!..

Тут некалі на дзёрзкі паядынак
Выходзіў наш зямляк — з напасцю той.
Жыццё і смерць. Дуэль радкоў з крыжамі.
З вайною, не кіруючы франтамі,
На ўсіх франтах, мой шлях, ён вёў баі.

З рукамі каваля, з душой жняі,
Не раз ён тут салдатам нёс уцеху
І жартам весяліў іх, каб яны
Забыліся на змрочны жарт вайны.
Здаралася, ён ім хлусіў для смеху,
Ды не маніў ніколі для маны.
Не раз, стаіўшы плач зямлі сірочай,
Ён іх на подзвіг зваў сваёй прарочай,
Чорнарабочай
                кнігай пра байца,
Не ўсімі дачытанай да канца...

З душой жняі, з рукамі каваля,
Калі ўздыхнула радасна Зямля,
Ён за яе салютам пераможным,
Як за апошнім валам агнявым,
Ішоў з байцом жывым і нежывым
І плакаў на вялікім святе тым
За кожнага
                і з кожным, з кожным, з кожным...

5

Ён нарадзіўся памятнай парой,
Калі зара страчаецца з зарой,

А доўгі дзень купелі бласлаўляе
На доўгі век...

Магіла, як акоп,
З натужных рук цяжар труны прымае.
Хто слёзы лье, хто слёзы выцірае.
На месцы поп, на месцы далакоп.
А хто, каб рытуалу не пярэчыць,
Пасоўваецца ціха ў першы рад,
Наіўнай і не крыўднай думцы рад,
Што можа над труной увекавечыць
Яго прысутнасць фотаапарат.

А ў гэты час, за сотні вёрст ад страты,
Дняпро плыве і сушу ліжа Сож.
І хоць ні ў чым яны не вінаваты,
Як ты і я, мой шлях,— а ўсё ж, а ўсё ж...
А ўсё ж на сэрцы блага мне, і шкода —
І крыўдна ад вядомасці тае,
Што гэтак, як раней, жыве прырода,
Што больш не зможа ўбачыць ён яе,
Што больш яна, з зямлёй і небакраем,
Не варухнецца ў ім радком жывым,
Мой шлях!..

Над памяццю яго схіляем
Я — горкі верш, а ты — свой горкі дым.

6

На могілках спрадвечных бачыў кожны,
Чытаў на надмагільных камянях
Такі зварот: «Спыніся, падарожны!
Сваім маўчаннем ушануй мой прах.
Я дома, ты яшчэ ў гасцях».

Адгасцяваўшы, ён пайшоў дадому —
У несмяротнасць. І, відаць, нікому
З тых, у каго гасціў ён пры жыцці,
Цяпер яго парог не перайсці
Па праву і па звычаю былому.

Калі не быць сяброўскім песням там,
Дык, можа, з іх народзіцца такая
Калісьці песня, у якой пазнае
Ён голас наш і выйдзе з дому сам
Насустрач ёй, з удзячнасцю сябрам.

Мне горка ад таго, што не хапае
Не нас яму сягоння, нам — яго.
Было з кім гаварыць, было ў каго
Сумленню прыклад браць, радкам — вучыцца.
Пытаю я ў цябе, мой шлях, чаму
Магло так прычыніцца, што яму
Мы ўжо не снімся больш, а нам ён сніцца?

Такіх, як ён,
за ценевай мяжой,
Адна зара перадае другой.

7

Я не агонь начлежны раскладаю
У гонар земляка.
Я ўпершыню
Сябе нібы дадому выпраўляю...
Няма, як кажуць, дыму без агню.
Мы — людзі франтавога пакалення,
Знаёмыя даўно, з юнацкіх дзён.
Таму няма спакою ад здзіўлення,
Што я ў гасцях яшчэ, што дома ён.

Усё часцей, у часе весялосці
Застольнай, дзе сяджу я да зары,
Мне шэпча хтосьці:
«Дарагія госці,
Ці не абрыдлі вам гаспадары?»
Паддаючыся голасу чужому,
Такому аддаюся пачуццю:
А можа, сапраўды мне час дадому
Збірацца ўжо, як позняму гасцю?
Ці не пара і мне, як дзед Даніла,
Складаць пажыткі, класціся ў труну?

Тут, дзе мяне цяпельца прытуліла,
Мой шлях, я на грудзях тваіх засну.
Пара!.. Няўхільна падарожжа гэта...
Лячу, лячу, упэўнены амаль,
Што я навечна гэты боль і жаль
Пакіну на зямлі,
як гук
ракета.

8

На дым, што адлятае ў сіняву,
Гляджу з тугой.
Бывай, бывай, дарога!
Табе пакіну я сябе самога
З той купінай, што клаў пад галаву...
А ўсё ж, пакуль лячу, датуль жыву!

Я ў тайны сэнс свайго быцця другога
Не веру, хоць лячу.
Затое веру,
Што там, дзе я не буду жыць зусім,
Не толькі мне, не дадзена Гамеру
Сказаць аб тым, што адляцела з ім.

Ляціць ракетай дзён маіх астача,
Яшчэ мне не чужых і дарагіх,
Ляціць мая сляза, і па сваіх
Рамэо і Джульеце сэрца плача.
Прыкметны на канцы карандаша,
Ляціць мой сум, ляціць мая душа.
А разам з імі верш ляціць той самы,
Адзіны мой, ляціць, як эпілог
Яшчэ дагэтуль не пачатай драмы,
Што, можа б, напісаў, каб час памог.

І час ляціць! — для ўсіх абмежаваны
Хваробаю, нястачаю, вайной.

На купіне, сярод лясной паляны,
Я не ляжу. Лячу я разам з ёй!..

9

Вайна ягоны век укараціла?..
Хвароба?.. Не!
Не падуладна ім
Любоў да працы прагнай, што спаліла
Звышчалавечым высілкам сваім
Яго жыццё, нібы маланка лес,
Які ў агні самазнішчальным згінуў.

Не веру я, што Пушкіна Дантэс,
Што Лермантава некалі Мартынаў
Забіў. Не веру!
Волатаў скасіла
Паэзія, а ворагі — пасля,
Ясеніна — яна, а не пятля.

Усім такія словы гаварыла
Паэзія, калі вяла ў паход:

«Не вер, што свет шырок, ён думкам цесны.
Хай ісціны старэюць з году ў год,
Хай сэрца разрывае гук жалезны,
А ты за ўсё ў адказе, мой балесны,
За справу, за дзяржаву, за народ.
Далёкае разгледзь арліным вокам,
Лаві на слых ледзь чутны крок бяды:
Мяне абраўшы, мусіш быць прарокам.
Як не прарокам,
кім жа быць тады?
Не бойся слова гучнага — прарок! —
Прарок не бога — праўды слых і зрок.

10

Ратуй людзей з бяды ліхой,
іх душы
На гвалт і на адчай не пакідай,
Ты радасць ім нясі, сабе — адчай,
Ім — волю, гвалт — сабе, ты духам дужы.
Ідзі, вяшчун, па моры, як па сушы,
Калі пакліча да сябе сляза
Пякучая.

Над прорвай па канаце
Ідзі туды, як па лязе нажа.
Крычы: «Ўставайце!» Не кажы: «Канайце!»
Аб мёртвых дбай, шануй дамоўкі іх,
З сям'ёю продкаў не жыві ў разладзе,
Іх больш, чым нас, іх большасць на парадзе,
На пераклічцы мёртвых і жывых.
Яны — мінулы час у новым часе.
І гарады ў вялікіх гарадах,
Што будаваліся на іх касцях.
Ты, як нашчадак іх, за ўсё ў адказе:
За сёлы ў сёлах і за час у часе.

Хай зрок не спіць, трывожны рог гучыць —
Ты сам гарыш, калі Зямля гарыць!..»

Штодзённай прыналежнасцю святой
Да спраў людскіх
паэзія паліла
Яго... І, спапяліўшы, запрасіла
І пасяліла ў дом высокі свой.

11

Ён пры жыцці быў крытыкам суровым
Сваім.
Тым песням падаваў руку,
Дзе пачуццё было не выпадковым,
З непазычанай думкай у радку.

Яго дзялянка ўсім відна цяпер:
На ёй прыкметных дат і вех нямала,
Якія, апрача дзяржаўных мер,
Ягонай музы моц замацавала.

Дзве кузні, дзве вяхі дзялянкі той:
Адна — Урал, кіпіць у строфах чулых,
Другая кузня,
шлях Варшаўскі мой,—
Зямлячка наша, памяць дзён мінулых.
Аднак ад курнай кузні каваля,
Што чорнай бляхай ад агню абшыта,
Да рудных гор —
яшчэ не ўся зямля,
Што ім раскарчавана і абжыта.
Яшчэ — і ўтаймаванне Ангары,
Трацiл, што грудзі рве надрэчным скалам,
Зямля шляхоў, якая ад зары
І да зары спявае пад металам.

А там, а там — яшчэ за даллю даль,
За даллю даль, як шпал бясконцы шэраг.

А там і даль — апошняя, на жаль,—
Запоўнены таварышамі бераг...

12

Варшаўскі шлях!
                                        На ростанях тваіх,
Падобных з вышыні на васьмінога,
Стаіць бажок у ролі сувязнога
Юдолі грэшнай і нябёс святых.
Ён не такі ўжо страшны для паклонаў,
Ён не такі ўжо лекар ад тугі
Цяпер, калі нізрынуты багі
З крыжоў сваіх, з бажніц былых, з амбонаў.
Займаючы дарожныя пасты,
Яшчэ не пакідаючы каплічкі,
Яшчэ распяццем свенцячы крынічкі,
Не знае ён, што бог не ён, а ты.
Часовы ён.
                              Ты ж вечны і нязменны
Душ сувязны. Ты, як само жыццё,
Імчыш, змяніўшы толькі пакрыццё —
Парог пясчаны на парог каменны.
Ты лечыш раны, суцішаеш боль,
Надзеяй апаясваеш, дарога,
Ты шар зямны.
                                        Таму дазволь, дазволь
Звяртацца да цябе, а не да бога.

Мне крыўдна за пакутную юдоль,
За тысячагадовыя скрыжалі,
За тых, што на магільных камянях
Свет замагільны д о м а м называлі...

13

Не веру я ў той вечны дом, мой шлях!

Я падарожны, як і ўсе, бясспрэчна,
Хай немагчыма, але вечна, вечна
Быць я хацеў бы
у цябе ў гасцях.
Я знаю, каб памёршыя знайшлі
Зваротную дарогу ў свет зялёны,
То адбівалі б толькі ёй паклоны,
Маліліся б шляхам сваёй зямлі.
Зямля для ўсіх, хто там, для ўсіх, хто тут,—
Адзіная сапраўднасць і бясспрэчнасць,
У ёй адной — іх вечнасць і нявечнасць...

Яна адзін для ўсіх вышэйшы суд.
Мінецца ўсё: пустая слава, мода,
І застанецца толькі сэнс адзін
Тых слоў, каторым саладзей ад мёду
Банкетнага быў палявы палын.
На бруствёры акопа, на зямлянцы
Ён рос, і там — дзе праца рве карчы.

І толькі ён не рос на той дзялянцы,
Дзе не работу дзеляць, а харчы...
На подзвіг, а не танныя заробкі
Ішоў зямляк наш, кнігі кладучы
На шалі часу, нібы самародкі,
З пластоў глыбокіх
вымытыя працай...

14

І прыкладу таму рэкамендацый
Маіх не трэба. Як не трэба іх
Ні для чытацкіх сфер, ні для рэдакцый.

Пішу аб ім я згодна праў другіх...
Не для таго размова, каб часова
Развеяць зразумелую тугу
Нам блізкай страты: не скажу я слова
Цяпер — пасля, не знаю, ці змагу.
Пасля, пасля!.. А як яго не стане,
А як не будзе гэтага п а с л я ?..

Пішу цяпер, пакуль я на паляне,
Пакуль яшчэ са мной мая зямля,
Пакуль яшчэ пры мне маё цяпельца
І часу прысак на яго не лёг...
А дагарыць агонь, прашу цябе я,
Мой шлях! — ты не падпісвай некралог,
А новы раскладзі агонь пад Доўскам...
І без мяне з вандроўнікам другім
Пагавары аб часе, аб Твардоўскім,
Як мы з табой, пры вогнішчы жывым
На месцы тым, дзе бор касіла бітва...

Няхай, як памяць вечная аб ім
Твая, як да цябе мая малітва,
Ідзе ўгару,
                    далоні склаўшы,
                                        дым.

ЗАМЕСТ ЭПІЛОГА

Я знаю, ты, мой шлях, перажывеш
Мяне, мой верш.
                    Дык знай, калі рубеж
Ты не мінеш, які завуць вайною,
Апошняй бітваю дабра са злом,
З тым злом, што мы пад Брэстам і Масквою
У сорак першым нішчылі з табою,—

Знай:
дзень, што судным выбухне агнём,
Той дзень і нашым будзе судным днём.

Тады мяне ты ўспомні як салдата.
А за грахі, калі яны былі,
Не дазваляй пад дулам аўтамата
Злу верш мой гнаць на мінныя палі.
Ты не дазволь, каб за маёй спіною
Зло з крыкамі зларадным ішло.
Дазволь, каб верш мой мінай быў тваёю
Там, дзе крывёю захлынецца зло.

У судны дзень дазволь радку ўзрывацца,
Сабе самому выракаць прысуд,
Дазволь загінуць для таго, каб тут,
Дзе я жыву цяпер,
ты мог застацца.
Каб тут, на месцы векавых пакут,
Каб тут, дзе не загіне наша праца,
Ты, сын Зямлі, мог абдымаць Зямлю...
Варшаўскі шлях, аб тым цябе малю!

1972 г.

Ах, людзі, людзі, каб наперад знaлі
Вы шлях, крывёй паліты і слязьмі,
То не пакутвалі б
і не кахалі,
Не плакалі і не былі б людзьмі.

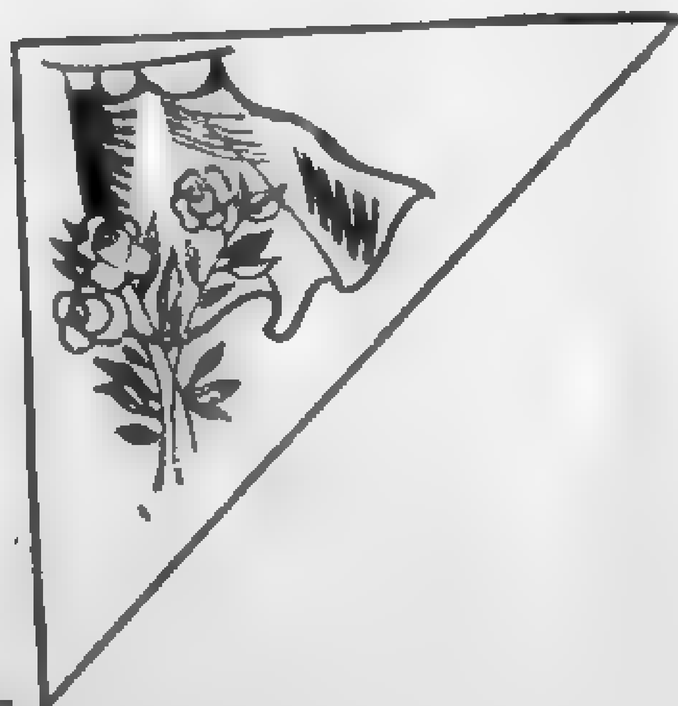

ХАМУЦІУС

Паэма

Ствараючы аблічча свету новага,
Ствараем мы і новае аблічча
Тым, хто загінуў.

М. Бануш

«Мой родны брат! Я пакідаю свет.
Пішу табе не ліст, [redacted] запавет...
Узняўшы бунт, народу-жабраку
Мы камень падалі, а не руку.
Мы гінем ад таго, што абяцалі
Зямлю яму, а не далі ні цалі.
Калі затрубіць новай бітвы рог,
Паўстанец пакладзе на твой парог
Мой запавет, [redacted] ў ім — зямлю магната:
Тваю, маю... Раздай жа долю брата
Тым, хто яе арэ. На гэта права
Не я табе даю, а наша справа».

З ліста Юрася Старжыцкага

ПАД ВЯЧЫСТАЙ ХВОЯЙ

Год 1862. Гасцінах ў дробнапамесным доме. Летняя раніца. Хвоя за акном. Гаспадыня Гелена Ямант услухоўваецца ў яе вячысты шум. Уваходзіць сястра Гелены — Рагнеда Старжыцкая, маладая, зграбная жанчына.

Гелена

Рагнеда, ты? Ні свет і ні зара...

Рагнеда

Навіны ёсць... Геленачка, сястра,
Як маешся?

Гелена

Як верны пёс руіны,
Вартую дом, дзе мы с табой раслі,
Крыжы бацькоў ды ўласныя ўспаміны.

Рагнеда

Здароўе як?

Гелена

Тапчуся па зямлі.
А дзе ж твой муж?

Рагнеда

Пацеха! Пан маршалак
Не страціў спрыт да выразання палак,
Прабач яго за гэтыя дзівосы,—
З карэты злез і паімчаўся, босы,
У твой ляшчыннік. Я трымаць не стала.

Гелена

А што, яму сваіх лясоў замала? —
Не выхадзіш за тыдзень...

Рагнеда

Гэты кут
Ён любіць. А яшчэ — сцяжынкі тыя,
Што некалі таптаў са мною тут.

Гелена

Разьбяр па дрэву... Забаўкі пустыя,
Магната дурасць.

Рагнеда

Бога не гняві.
У графа дурасць гэтая ў крыві.
Хіба, скажы, не стаў бы мастаком
Ягоны брат, каб не паўстання гром?
Ты пазмрачнела? Можа, нам не рада?

Гелена

Не ўспамінай, Рагнеда, чорных дзён,
Боль непазбыты.

Рагнеда

Нас трывожыць ён.
Нядаўна муж ліст атрымаў ад брата.

Гелена

Ад Юрася? Як гэта так? Дальбог,
Не разумею... Што за ліст?

Рагнеда

Мы самі
Здзіўляемся. Не ўласнымі ж рукамі
Паклаў нябожчык графу на парог
Ліст, што гучыць сягоння як паданне...
Граф быў малы, калі мяцежны рог
Паклікаў Юрася...

Гелена

Правоў і звання
Пазбавілі няшчаснага бацькі
За гэта.

Рагнеда

А яшчэ... тваёй рукі.

Гелена

Юрась мяне з сабою на паўстанне
Зваў... Не пайшла.

Рагнеда

Не варта шкадаваць.

Гелена

Шкадуе памяць.

Рагнеда

Муж хацеў бы знаць,
Як жыў Юрась пасля?

Гелена

Аб тым, відаць,
Вядома толькі кірмашам і пушчам,
Дзе ён старцом відушчым, невідушчым
Хадзіў, быў ганчаром, быў багамазам,
Быў цыганом,— жыў з цыганамі разам.

Рагнеда

Ах, бедны! Лепей катарга, палон,
Чым лёс такі. Сюды прыходзіў ён?

Гелена

Жыў... У сялян. Хаваўся ў іх зімой

З Анэляй — спадарожніцай сваёй.
Вясной ён маляваў з яе партрэт,
Сам, як вясна, шчаслівы, закаханы,
Не багамаз, а бог, мастак, паэт.

Рагнеда

Але!.. Так пачынаюцца раманы.

Гелена

Трагедыі, старыя быццам свет:
Пралог лірычны, дзеі нечаканы
Канец, а там — і змрочны эпілог
Паўстання і блукання па народзе.

Рагнеда

З табою толькі ў сорак трэцім годзе
Ён бачыўся?

Гелена

Дзіця на мой парог
Прынёс Юрась, як бог забраў Анэлю
З пасцелі парадзіхі ды ў пасцелю
Бязведамную.

Рагнеда

Пухам ёй зямля!

Гелена

Жыццё было ўжо Юрасю няміла.
У лес сышоў і там прапаў пасля.

Рагнеда

Пад прозвішчам сваім удачарыла
Малую ты... Марыська праўду знае?

Гелена

Я ёй сказала, што яна дачка
Старжыцкага. Паўстанца. Мастака.

Рагнеда

А больш... А пра Анэлю?

Гелена

Не пытае,
А можа, і сама не хоча знаць.
Яна — дзіця бясшлюбнае, я — маці
Яе, пасмешышча мясцовай знаці,
Што трэба больш? Аб чым яшчэ пытаць?
Яна маўчала, я не гаварыла,
Язык — замок, калі душа — магіла.

Рагнеда

Даруй, сястра, яшчэ не ўсё спытала:
Як быць з Марыськай? Пра яе так мала
Я думала. Ёй колькі год? Відаць,
Вясельны ўзрост? Ёсць на прыкмеце зяць?

Гелена

Не смейся. Хто палічыць за выгоду
Ісці за Нёман, не спытаўшы броду.

Рагнеда

Марыська не без племені і роду.
Старжыцкі дзядзька ёй, а не вараг.
Я гаварыла з ім. Ён дасць пасаг.
Мы так рашылі. Што Гелена скажа?
Ці, можа быць, не верыць?

Гелена

Воля ваша,
А толькі...

Рагнеда

Што?

Гелена

Пранёсся слых такі,
Што хоча граф раздаць зямлю сялянам.

Рагнеда

Той слых, сястра, і нас трывожыць з панам.
Хлусня!

Гелена

А ўжо на графа мужыкі,
Як на святога, моляцца ў касцеле
Ды і ў царкве.

Рагнеда

Пустое нехта меле.
Няпэўны час! Турбацыя адна.
(Падыходзіць да акна.)
А вунь і муж ідзе. Шчаслівы, босы,
І не адзін... З Марыськаю?

Гелена

Яна.

Рагнеда

Вянок на галаве. А што за косы,
Як вырасла! Якія ножкі, стан!
Пры кавалеры... Гэта што за пан?
Прыемны з выгляду...

Гелена

Адукаваны.
Зваць Кастусём.

Рагнеда

Хто пазнаёміў іх?

Гелена

Вядома хто — выпадак нечаканы,
Спрадвечны спадарожнік маладых,
Стрэч і разлук нязведаная сіла.

Рагнеда

Гасцюе ў вас?

Гелена

Марыська запрасіла.

Рагнеда

Даўно ён тут?

Гелена

Ды ўжо чатыры дні.

Рагнеда

А ён ёй падабаецца. Зірні:
Між ім і ёй ідзе вачэй размова,
Пан русы, а дзяўчына чарнаброва...

Уваходзіць граф Віктар Starжыцкі. Босы, кашуля на ім расхрыстана, у руках кіёк з ляшчыніны. Ён шчаслівы, вясёлы. Следам ідуць Марыська і Кастусь Каліноўскі.

Старжыцкі

Гелена, добры дзень!
(Цалуе руку, звяртаецца да ўсіх.)
Хачу я ўсім
Прысутным абвясціць, у добрым часе,
Аб змене той, якая адбылася

У лёсе брата, вашым і маім.
Дык слухайце, што я скажу вам... Згодна
Хадайніцтва майго, маіх сяброў,
Самім царом, за даўнасцю гадоў,
Грэх брату дараваны пасмяротна.
Яго імя не пахаваў гушчар,
Ягоны род не згінуў... Не загіне.
Марыся — больш не Ямант, а графіня
Старжыцкая. А я — не гаспадар
Таго маёнтка, што мяжуе з вамі.
Не я, а лёс яго вяртае вам.
Гелена, плачаш ты? Не плач. Слязамі
Не вернеш Юрася. Хай лепей нам
Накрые стол доўгацярплівы дом!
Наш дом!.. З вячыстай хвояй за акном.

ЗНАЁМСТВА

Жанчыны, а следам за імі Марыська, праходзяць у суседні пакой. Там яны займаюцца гаспадарчай справай — накрываюць стол. Мы бачым іх, але не чуем, бо ўвагай скіраваны на гасцінную, дзе ў гэты час размаўляюць Віктар Старжыцкі і Кастусь Каліноўскі.

Каліноўскі

Нябожчыкам не трэба даравання
Былых грахоў. Калі ім сніцца сон,
То сніцца ім не тытул, а паўстанне
Наступнае. Яго набатны звон.
З марудных дыліжансаў на чыгунку
Час перасеў і ў тым імчыць кірунку,
Якога час мінулы не дасяг.
Паўстанне ўжо не за гарамі, вашаць...
А выбухне, што тытул будзе важыць,
Пазбаўлены мінулых пераваг?

Што граф? Што князь?

Старжыцкі

Прашу вас, дзеля бога,
Цара хоць не чапайце!

Каліноўскі

Засцярога?

Старжыцкі

Так. Я ж — маршалак.

Каліноўскі

Вас мы не чапаем..
Але ж і вы і я хіба не знаем,
Што ўвесь наш бедны край прыйшоў у рух.
Цара і канцылярыю ўсім краем
Клянуць... А мы тут баімося ўдвух.

Старжыцкі

Вам лёгка. Вы ад царскіх слуг далёка.
А я? Я — знатны лёкай для паслуг,
Нядрэмнае за каркам чую вока.
Дзе ні ступлю, хлусню на слых лаўлю,
Ліхія чуткі, быццам я зямлю
Хачу раздаць...

Каліноўскі

Я чуў. Але не верыў.
Не веру ў філантропію намераў.
Калі б намер сур'ёзны быў у пана,
То здзейсніў бы яго ён нечакана
У зручны момант, улічыўшы ўмовы,
А не для слоў пустых.

Старжыцкі

Святыя словы!

Ніхто не стане жартаваць з пятлёю
Намыленай.

Каліноўскі

Аднак, я чуў другое...
Не знаю, ці казаць?

Старжыцкі

Чаму б і не?

Каліноўскі

Пра нейкую наяўнасць запавету...
Нібы яго пакінуў брат ваш.

Старжыцкі

Мне?

Каліноўскі

Хто кажа вам, хто кажа — камітэту
Паўстанцкаму.

Старжыцкі

А хіба ёсць такі?

Каліноўскі

Ды рознае гаворадь дзецюкі
Пра камітэт той самы і пра справу.
Нібыта граф Старжыцкі ў пэўны час,
Паўстанца-брата помнячы наказ,
Не стане спадзявацца на Варшаву
З няпэўнасцю яе, ні на Парыж,
Сам панясе пачэснай справы крыж.
Яму,— гаворадь,— наш давер і зброя.
Ён — сам герой, не толькі брат героя!

Словы Каліноўскага ўразілі графа. Страх маршалка і адвага паўстанца адбіваюцца на яго твары. Што пераважыць — адвага ці страх — невядома.

Старжыцкі

Як бачыце, зусім нядобры слых.

Каліноўскі

На рэха слых падобны: быў і сціх.

Старжыцкі

Вось брата ліст! Пасланне дзён былых,
Паслухайце... «Я пакідаю свет.
Пішу табе не ліст, а запавет...
Узняўшы бунт, народу-жабраку
Мы камень падалі, а не руку,
Мы гінем ад таго, што абяцалі
Зямлю яму, а не далі ні цалі».
Так напісаў Юрась!

Каліноўскі

Тут праўда ўся.

Старжыцкі

Яна і вас, як бачу, ўсхвалявала.
Яна яму магілы каштавала,
А нам — заўчаснай смерці Юрася.
Фінал трагічны!

Каліноўскі

Не!.. Хутчэй завязка
Для новых дзей.

Марыська

(уваходзячы).

Прашу вас. Калі ласка!

Заклапочаны граф ідзе следам за **Марыськай** і **Каліноўскім**. Паступова настрой яго ўраўнаважваецца. І вось ужо Старжыцкі — ранейшы маршалак, задаволены госць і гаспадар. Ён падыходзіць да стала і налівае па поўнай чарцы спачатку дамам і пляменніцы Марысі, а потым — Каліноўскаму і сабе.

Старжыцкі

Я ўсцешаны за ціхі дом, які
Сабраў нас тут, між сцен сваіх утульных.
Мы ўсе з яго гасціннае рукі,—
Хто выразаў кійкі, хто плёў вянкі,—
Адна сям'я... Па родзічах агульных...
А з Кастусём — па думках сваякі.

Рагнеда

Чаму па думках толькі? Ён жа госць
Марыські.

Старжыцкі

Знаю. Густ у пана ёсць!
Да гэтага ж і хіліцца гаворка,
Каб тут жаданы госць не быў гасцём.
За шчасце!

Рагнеда

За Марыську з Кастусём.
(Усе выпіваюць.)

Старжыцкі

Ну, што ж вы, маладыя... Горка!

Рагнеда

Горка!
Рашайцеся. Смялей, такой бяды!

Каліноўскі

Не згодны мы.

Старжыцкі

Між вамі нелады?

Каліноўскі

Казаць, Марыська?

Марыська

Так.

Каліноўскі

Раскрыем карты.
Мы гэты тост, які не жартаў варты,
Адтэрміноўваем на два гады.

Рагнеда

Вар'яты вы!

Каліноўскі

Для тых, хто сэрцу люб,
Не тэрмін нават вечнасць.

Рагнеда

Глупства — вечнасць!
Для шчасця асцярожнасць — недарэчнасць.

Каліноўскі

А можа, шлюб?

Рагнеда

Хто зганіць шчыры шлюб? —
Яе пасаг — зямля, а ваш — асвета.

Каліноўскі

У нашы дні так мала значыць гэта!..

Р а г н е д а

Дзе пан Кастусь вучыўся, не сакрэт?

К а л і н о ў с к і

У Пецярбургскім універсітэце.

С т а р ж ы ц к і

Пан скончыў юрыдычны факультэт.

Р а г н е д а

Ёсць служба?

К а л і н о ў с к і

Ёсць — бадзяюся па свеце.

Р а г н е д а

Ну як то можна жыць без пэўных спраў?
Ах, дарагі, бацькі вас білі мала.
Як можна так?

К а л і н о ў с к і

Спытайце генерала
Назімава. Прашэнне падаваў.
Адмовілі.

Г е л е н а

Без жоднае прычыны?

К а л і н о ў с к і

Адна прычына — патрыёт айчыны,
Якіх цяпер — лічыць і не злічыць
У Вільні, Гродні, тут.

С т а р ж ы ц к і

Ах, паважаны,

Я разумею вас. Нялёгка жыць,
Калі і чалавек адукаваны
Не мае дзе свой талент прылажыць...
За жарт прабачце, маладыя, нас.
Забаве час, але і справе — час.
Чакаюць коні, гасне ў небе дзень,
Чырвоны сонца кідае прамень,
Даўжэе цень, глыбее ў лесе рэха,
Пара і нам. Дык вып'ем стшэменнэго!

Усе выпіваюць. Першай пакідае пакой Рагнеда, за ёю, набраўшыся за рукі — Марыська і Каліноўскі. Затрымліваюцца толькі Гелена і граф.

Гелена

Я слухаю. Вы нешта мне сказаць
Хацелі?

Старжыцкі

Каліноўскі — вам не зяць.

Гелена

Як можна, граф? Адзін другому слова
Яны далі.

Старжыцкі

Ён меціць у царкі
Мужыцкія, на месца Пугачова,
Крывавай пласе просіцца ў зяцькі.
Юрась — мой брат. Аб шлюбе сам падбаю.
Яшчэ адно сказаць Гелене маю
Для пільнасці... Даходзяць да мяне
У Гродню чуткі, пэўныя даволі,
Што нехта тут адозвы сее ў полі,
Мужык знаходзіць іх у збажыне.
І нехта ўжо чытаў іх на млыне.

Гасця свайго, Марыську папярэдзь:
Чытаць іх нельга, можна загрымець,
Ды як яшчэ!.. Мне дараг ваш спакой.
(Выходзіць.)

Гелена

Граф помніць нас! Паводзіўся, як свой.

ДОПЫТ

Дом Гелены Ямант. Пакой, дзе жыве Каліноўскі. Вокны ў сад. За сталом жандарскі афіцэр. Ён вядзе допыт. Каля дзвярэй узброены салдат. Капітан удакладняе пратакол.

Капітан

Завуць вас Каліноўскі Канстанцін,
З дваран.

Каліноўскі

Дробнапамесны дваранін.

Капітан

Сюды вы з Ваўкавыскага павету
Прыехалі... Якую мае мэту
Прыезд?

Каліноўскі

Не разумею капітана:
Спачатку арышт, потым пратакол,
Хоць для каго — такое нечакана.
Між тым, мне не належыць тут ні стол,
Ні гвалтам распатрошаная шафа.

Капітан

Што гэта дом сваячаніцы графа,
Я ведаю, аднак...

Каліноўскі

Вы ні ў стале
Нічога не знайшлі, ні пад падлогай.
Прыстойны дом такою мерай строгай
Вы крыўдзіце.

Капітан

Не крыўдзіў бы... Але,
На жаль, мы маем факт найдакладнейшы,
Што чалавек прыезджы, не тутэйшы,
Чытаў лісток крамольны на млыне.
Па справе следства строгае вядзецца.
Ёсць сведкі адпаведныя ў мяне.

Каліноўскі

Пры чым тут я?

Капітан

Лісток, які завецца
«Мужыцкай праўдай», кліча дзецюкоў
Ісці з касой, з сякерай на паноў.
Не ўсё так нечакана, як здаецца.
Вы ў ролі бунтара, а я — суддзі.

Каліноўскі

Дзе ж сведкі?

Капітан

Тут. Гаўрылаў, прывядзі.
Ды не марудзь!

Салдат

Ёсць, ваша благароддзе!

Салдат казырае і выходзіць з пакоя.

Капітан

Не апазнаюць вас, вы на свабодзе.
Хаджу пад богам, пад царом жыву.
Нікому не раблю я выключэння.
Не вінаваты — дом без прабачэння
Я не пакіну. Пратакол парву.

Уваходзяць салдат і сяляне. Тут і маладыя дзецюкі і сталейшага веку людзі.

Капітан

Хто тут старэйшы?

Арцём

Я. Арцём Яцына.

Капітан

Уважліва глядзі на гаспадзіна.
З-пад Вільні Яська? Той?

Арцём

Не той.

Дзяцюк

Не той.

Другі дзяцюк

Чарнейшы той, з калматай барадой,
У світцы быў.

Капітан

А што чытаў з лістка
Вам Яська-гаспадар?

Арцём

Пра мужыка.

Дзяцюк

Аб вольнай волі.

Другі дзяцюк

Аб сярмяжнай долі.

Капітан

І не змаглі звязаць бунтаўшчыка?

Арцём

Збаяліся.

Дзяцюк

А раптам пры пістолі.
Яшчэ нам пра цара казаў...

Капітан

Даволі!
Вы вольныя.

Салдат адпускае сялян і ўслед за імі выходзіць сам. Капітан рве пратакол на дробныя шматкі і кідае іх у кошык.

Капітан

Раблю, як абяцаў.
Жадаю вам прыемных сноў і спраў.
Даруйце... Ёсць яшчэ адно пытанне:
Марыся Ямант запрасіла вас
У госці?

Каліноўскі

Так.

Капітан

Знаёмства ці каханне?
Маўчыце. Красамоўней за адказ
Мужчынскае маўчанне.

Каліноўскі

Новы допыт?

Капітан

Паверце, не. Хутчэй — службовы клопат,
Міжвольная даніна пекнаце
Марысі Ямант... круглай сіраце...
Вы здзіўлены? Так, так, не ў гэтай хаце
Яе, а ў лесе, нарадзіла маці,
Сама ж памерла. Круглай сіратой
Расло дзяўчо.

Каліноўскі

Гелена Ямант ёй
Не маці?.. Глупства нейкае.

Капітан

Ну што вы!
Не мог архіў сакрэтны спудлаваць.
З прычыны гэтай — клопат мой службовы:
Я вам не раю масла падліваць
У той агонь, што выбухнуць гатовы.
Палітыка, дальбог, не для кахання,
Яна — цяжкі ланцуг для светлых мар.
Ёсць прыклады... Трагедыі паўстання...

Каліноўскі

Пры гэтым вы так мнагазначна ў твар
Зірнулі мне.

Капітан

Што зробіш, я — жандар.

Каліноўскі

Не... Гэтак на нябожчыка трунар

Глядзіць, калі з яго здымае мерку
Для справы: на чарзе — труна і дол.

Капітан

Шкадую я.

Каліноўскі

Каго?

Капітан

Не вас. Паперку,
Што ў кошыку... Парваны пратакол.
Шкадую я, што выканаў фармальна
Свой доўг. Усіх не вычарпаў да дна
Магчымасцяў. А следчага віна,
Як правіла, канчаецца фатальна.
Баюся я, што і для вас яна
Так скончыцца... Прызнайцеся мне шчыра,
Прадухіліце горшую бяду.

Каліноўскі

І што далей?

Капітан

Паклічу канваіра,
На год, на два за краты адвяду.
Год альбо два і нават тры — не кара,
Грашок юнацтва спішаце ў архіў.
Дзеля Марысі, не дзеля жандара,
Вы вернецеся зноў да гэтых ніў.
Вам не зашкодзяць строгія парадкі:
Лепш змрок турмы, чым чорны гвалт пятлі.
Хіба не так?.. А горкія выпадкі
У практыцы маёй, на жаль, былі.
Пад шыбеніцай, як ратунку, моляць
У суддзяў — пажыццёвых ланцугоў...

Каліноўскі

Я б не прасіў.

Капітан

Ну, што ж... Ах, моладзь, моладзь,
Шкадую вас! Бывайце. Я пайшоў.

Капітан пакідае пакой. Праз некалькі хвілін уваходзіць устрывожаная Гелена Ямант.

Гелена

Што адбылося?

Каліноўскі

Непаразуменне.
Жандар прасіў у пані прабачэння?

Гелена

Але, прасіў... Нішто сабе манера,
Пад выглядам гасця і кавалера
Ашукваць дом. Не сорам, ягамосць?
Я так мяркую: вы для нас — не госць,
А мы для вас — не тайная кватэра.

Каліноўскі

Прабачце.

Гелена

Прабачэння не прымаю.
Былі вы на млыне?

Каліноўскі

Не адмаўляю.
Не ашуканец я. Не вораг вам.
Дазвольце мне, я тлумачэнне дам
Марысі, як не вам.

Гелена

Забараняю.

Каліноўскі

Як можна?

Гелена

Каліноўскі Канстанцін,
Не я вас разлучаю з ёй, а — млын!

Абураная Гелена выходзіць. Каліноўскі паволі асоўваецца на канапу. Да яго паціху падыходзіць Арцём Яцына. Зазірнуў у твар. Падобна на тое, што Кастусь прыдрамнуў. Арцём здзіўлена паківаў галавой, пасля асцярожна вынес з-за стала крэсла. Так яны і сядзяць: Кастусь, а насупраць яго ў крэсле — Яцына. Але вось Каліноўскі ачнуўся.

Каліноўскі

Хто гэта тут?

Арцём

Пан не пазнаў Арцёма?
Яцыну?

Каліноўскі

Ты?.. Пазнаў, пазнаў, вядома.
Яшчэ тут нехта быў...

Арцём

Хто ж быў?.. Сяляне,
Жандарскі афіцэр. Ён вёў дазнанне,
Пасля яго была Гелена ў вас.

Каліноўскі

Я не пра іх... Мне гэта сном якраз
Здаецца ўжо... А іншае яскравай,
Хоць і далёкай, падаецца явай.

Тут лес шумеў... Тут чалавек між дрэў
Стаяў. Ды на мяне ён не глядзеў,
А на магілу свежую, і слёзы
Яго цяклі на крыж, на ліст бярозы,
Што ўжо жаўцеў на тым лясным грудку.
Дзіцё грудное, стоячы ўбаку,
Трымала бабка... Пэўна, павітуха.
А лес шумеў так безнадзейна глуха...
Ты пабляднеў, Арцём? Цябе здзіўляе
Мой прывід?.. То не прывід, а такая
Хвароба... Нервы... Нечаканы ўдар.

Арцём

Ах, Яська, Яська! Яська-гаспадар
З-пад Вільні! Хіба жартаваць так можна
З жыццём... Лісткі чытаць неасцярожна.
Каб мы не згаварыліся гуртом,
Гарэў бы, Яська!

Каліноўскі

Ведаю, Арцём.

Арцём

Хадзем са мной. Жаню я заўтра сына.
Пасля хаўтур, што стацца тут маглі,
Вяселле Яську памагчы павінна.

Каліноўскі

Але ж, збірацца трэба.

Арцём

Дык пайшлі.

ДАЖДЖАВІК

Ганак хаты Арцёма Яцыны. Падворак. З трох бакоў яго абступілі хвоі, якія далей пераходзяць у бор. Праз расчыненыя вокны далятае людская гамана, песні, музыка. Вяселле. З хаты выходзяць, а пасля ідуць падворкам Марыська і Каліноўскі.

Каліноўскі

Прыйшла!

Марыська

Ад нас да гэтай хаты блізка,
Вярста, не больш, калі ісці напрост.

Каліноўскі

Адна вярста? Не! Тысячаю вёрст
Учора мне мой кожны крок, Марыська,
Здаваўся, калі я пакінуў дом
З тваім акном, што над маім акном.
Не думаў я, хоць мне сказаў Арцём,
Што ты таксама прыйдзеш на вяселле.
А ты прыйшла. Якраз насупраць села.
Не верыў я... Не ведаў, што скажу,
Пакуль сляза твая не паглядзела
Праз дым застолля на маю слязу.
Я ўдзячны ей.

Марыська

За што?

Каліноўскі

Слязе маёй
Твая сляза сказала без вагання,
Што, варты ганьбавання і выгнання,
Я ўсё ж не вінаваты перад ёй.

Марыська

Я ведаю, што не ліхі намер
Цябе ў наш дом прывёў, куды цяпер
Табе навек заказана дарога.
А ўсё ж, Кастусь, чаму ты мне нічога
Не гаварыў?

Каліноўскі

Для рызыкоўных спраў
Разумная не шкодзіць засцярога.

Марыська

Пра млын маўчаў.

Каліноўскі

Я хіба не казаў
Табе аб грознай навальнічнай хвалі,
Якая можа знішчыць караблі,
Не толькі човен той, што мы абралі?
А слова, а зарок, што мы далі
На два гады з табой адзін другому,
Хіба яны — не прадчуванне грому
Таго, які над намі прагрымеў?
Дык радуйся. Яшчэ маланка дрэў
Не спапяліла! Нельга вінаваціць
За гэта лёс.

Марыська

Ты не баяўся страціць
Мяне.

Каліноўскі

Прабач. Я сам таму не рад.

Марыська

То як нам быць? Як мне пазбыцца страт
Не відавочных... тых, якіх нямала
Вакол мяне? Хіба не бачыш ты,
Не заўважаеш — я ўжо іншай стала.
Душу рассеклі мне на два пласты,
На зоркі дзве. Адна з іх счэзне знічкай...
Але якая?.. Я табе мілей
Графіняю, Кастусь, альбо мужычкай?

Каліноўскі

Ты для мяне адна, як і раней.
Як і раней, ты для мяне — дзяўчына,
Якую навучаў Арцём Яцына
Зямлю араць і слаць у лузе лён.
З якой гуляў ягоны сын Лявон
У хованкі на бацькавым гарышчы
Тады, як быў, як ты, яшчэ малым,
З якім ты бульбу ў вогнішчы лясным
Пякла і танцавала на ігрышчы.

Марыська

Я так і знала. Сядзем.

Каліноўскі

Пасядзім.

Яны садзяцца на паграбню. Земляны верх яе зарос густой, наўмысля не пакошанай травой. Зацішна тут і ўтульна пад зялёным крылом бярозы.

Марыська

Нам не зашкодзіць даўняе суседства
Ляснога дрэва, цёплай паграбні.
Я тут сядзець любіла з малалецтва,
З бярозкай размаўляць у цішыні.
З ёй уяўлялі мы гушчар глыбокі

І племя невядомых нам бяроз,
Дзе, можа быць, і мой пачуўся лёс,
Для сэрца блізкі, для вачэй далёкі,
І таямнічы — для міжвольных слёз.
Да дрэў, як да калысак, цягне, браце,
Народжаных у лесе, а не ў хаце.

К а л і н о ў с к і

Ты пра сябе гаворыш?

М а р ы с ь к а

Не. То — сон,
А можа, летуценне даўніх дзён.
Мне плакаць бы цяпер, ды я не плачу,
Хоць і выразна ў цёмных хмарах бачу
Наступны дзень... Ужо ахутаў змрок
Сланечнікі... Хадзем туды, мой любы,
Каб іх пялёсткі апалілі губы,
А іх пылок мне вочы завалок,
Марыся Ямант не баіцца згубы.

К а л і н о ў с к і

Ты не павінна гэтак гаварыць.
Пылок... пялёсткі... Што яшчэ за спевы?
Адкуль такія?

М а р ы с ь к а

Ад прабабкі Евы
Хутчэй за ўсё. Адкуль яшчэ ім быць?

К а л і н о ў с к і

Забудзь іх. Супакойся. Прытуліся
Да сэрца, як да цёплай паграбні.
Пабудзь са мной, як у былыя дні.
Ты для мяне адна... адна, Марыся.

Дагарэла ў небе зара. Праспявалі пеўні. Змаўкае вясельная музыка, і ў вокнах гасне святло. Ноч ахутала падворак, але ненадоўга. Пачынае світаць. Першыя промні сонца застаюць Марыську і Каліноўскага на тым жа месцы. Яны цалуюцца.

Марыська

Нас бачыць сонца — сорам! Час дадому.

Каліноўскі

Пара і мне.

Марыська

А можа б, пачакаў?..

Каліноўскі

Не зручна мне.

Марыська

Чаму?

Каліноўскі

Казаў Арцёму
Я, што пайду.

Марыська

Аднекуль, з-пад Пастаў,
Вандроўныя прыехалі музыкі.
У іх, я чула, танцаў кош вялікі!
Застанься! Не адзін гуляюць дзень
Вяселле ў нас.

Каліноўскі

Я на яго наклікаць
Магу бяду, як з'явіцца мой цень —
Нядрэмны капітан, яго Вялікасць
Жандар... *(Цалуе Марыську.)* Пайду!

Марыська

А сонечны прамень
Так і цікуе нас праз рэдкалессе.
Ах, бедны, бедны! — я яму скажу...
Сачы за намі, сонца, колькі ўлезе,
Не бойся, я прыстойнасці мяжу
Не перайшла! Ад сораму ніколі,
Як не згарэла ўжо, то не згару.

Каліноўскі

Няўжо?

Марыська

Маўчы. Я з сонцам гавару!

Каліноўскі

Пагавары са мной. А з ім — даволі.

Марыська

Ты ж ведаеш і сам, які цяжар
На плечы мне ўзвалілі. Я — тавар,
А мой пасаг — разменная манета.
Мне ўжо сватоў падшуквае Рагнеда.

Каліноўскі

Раздай зямлю сялянам. Жаніхі
Адваляцца, як п'яўкі... У спакоі
Пакінуць кут, што пад аховай хвоі.

Марыська

Зямля, зямля... Як гром на лес сухі,
Як костка ў горле! Я лічыцца мушу
Са згодай маці, будучага мужа...
Абмежавалі круг маіх правоў
Казённыя паперы і атрамант.

Лягчэй было нашмат Марысі Ямант
Не мецъ зямлі, не думаць пра сватоў.
Паны не для давання, а для брання...

Каліноўскі

Нічога, пачакай... І наш ланцуг
Не вечны, рассячэ яго паўстанне,
Мяжу пераарэ мяцежны плуг.

Марыська

Ці ж будзе так?

Каліноўскі

А іншага ў нас выйсця
Няма. Надзей на іншае — няма.

Марыська

А раптам... Раптам катарга, турма —
Яны часцей здараліся калісьці.
Зрабі прасцей. Забудзь няпэўны шлях
Дзеля мяне, калі я сэрцу міла.
Пажэнімся, я б маці ўгаварыла.

Каліноўскі

Мне трэба ты, а не чужы пасаг.
Мне без Марысі Ямант свет — магіла.

Марыська

Маўчы. Яе ты ўчора пахаваў,
Як пачуццю адкрытаму не даў
Быць не цнатлівым, грэшным і шчаслівым.
Яе ты зблытаў з полем неўрадлівым,
Яна ж магла б раджаць на зайздрасць нівам,
Калыскі калыхаць, як каласкі.
Чым лепш ты за цара таго, які
Даў ёй зямлю, але пазбавіў долі,

Сялянам волю даў — зямлі не даў?
Ты не яе, сябе пашкадаваў,
Збаяўся, што апынешся ў няволі
Сланечнікаў яе. Не ганарыся
Бязгрэшнасцю, ты не Хрыстос.

Каліноўскі

Марыся!
За што мяне ты крыўдзіш? Сэрца стыне
Ад слоў такіх.

Марыська

Яны мае аднак.

Каліноўскі

Не веру я. Гаворыць іх графіня
Старжыцкая.

Марыська

Няхай сабе і так!
Ты ўлады прагнеш. Не баішся кары.
Што ж мне рабіць?.. Чуваць грымот удары,
За хмары сонца свой хавае твар.
Мне час дамоў! Там ходзіць адзінота
З кута ў куток, чарнейшая ад хмар.
Ну што ж, праводзь мяне, калі ахвота.
Не, лепш не трэба... Лепей пустата
У вокнах засцянковых, як і ў лёсе.
Сама дайду! Тут усяго вярста,
Не тысяча — як некаму здалося.

Каліноўскі

Я правяду!

Марыська

Праз два гады прыходзь.

Каліноўскі

Прыйду раней, насуперак парогу...

Марыська

Бывай, Кастусь!

Марыська пакідае падворак. Да Каліноўскага падышоў Арцём Яцына.

Арцём

Куды так рана госць

Сабраўся ўжо?

Каліноўскі

Куды ж, як не ў дарогу.

Арцём

Чаму так хутка, бражка ёсць яшчэ?!.

Каліноўскі

Вы ж знаеце прычыну.

Арцём

Глупства, Яська!
Прычына ўбачыць гурт, сама ўцячэ.
Грымяць грымоты... Недзе дождж сячэ...

Каліноўскі

Зайду пасля вяселля.

Арцём

Калі ласка!

Каліноўскі

Я не адзін прыйду. Мы цішыню
Парушыць можам.

Арцём

Я не праганю.

Каліноўскі падаўся на лясную дарогу. З супроцьлеглага боку спяшаецца Марыська. У руках дажджавік. Задыхалася. Убачыла Арцёма.

Марыська

Пайшоў?

Арцём

Пайшоў.

Марыська

А я вось дажджавік
Нясу... Даўно пайшоў?

Арцём

Нядаўна.

Марыська

Знік!..
О дзядзечка, як можаш, дагані!

Арцём

Не даганю ўжо.

Марыська

Дзядзечка мой шчыры!
Не ён пайшоў — майго юнацтва дні.
Іх менш, чым пальчыкаў на пяцярні
Было... Чатыры дні... ўсяго чатыры...
Калі не іх, дык хоць яго вярні.
Я, дзядзечка, люблю яго, дурная.
Не вернецца... Яму я брыдкіх слоў
Нагаварыла.

(Марыська прыпадае да грудзей Арцёма. Плача.)

Арцём

Сціхні. Раз такая
Бяда... То, можа, лепш, каб не прыйшоў.

З хаты на ганак выйшлі музыкі. Зайгралі запрашальны марш. Немаведама адкуль пачалі збягацца хлапчукі і падлеткі, сыходзіцца хлопцы і дзяўчаты. Паважна ўзышоў на падворак жандарскі афіцэр і салдат Гаўрылаў. На нейкі момант музыкі пакінулі іграць. Але тут жа, нібы не заўважыўшы няпрошаных гасцей, хвацка ўрэзалі танец-песню «Каробушку». Пад гэтую музыку, якая прыйшла здалёк і, пэўна, не так даўно бытуе тут, пайшлі танцаваць людзі. Капітан заўважыў Марыську, што самотна стаіць каля прасла. Падышоў, запрасіў. Усё гучней і гучней чуваць удары грому, бліжэй і бліжэй насоўваецца хмара. Вяселле танцуе «Каробушку».

АРЦЁМ ЯЦЫНА

У хаце Яцыны. Гаспадар сядзіць на ўслоне, побач з ім — салдат Гаўрылаў. За сталом жандарскі афіцэр.

Капітан

Ты не марудзь лепш, падпішы паперу,
Праўдзівым патрабуе быць закон.

Арцём

Не згодны я... «Мужыцкай праўды» ён
Нам не чытаў.

Капітан

Чытаў. Я вам не веру.
Не забывайся, я не на гулянку
Сюды з'явіўся.

Арцём

Знаю, не п'яны.

Капітан

Гаўрылаў, выйдзі! Пасядзі на ганку!
(Салдат выходзіць.)
Не хочаш сведак? Мы цяпер адны.
Падпісвайся.

Арцём

Не ўмею я.

Капітан

Здарэнні
Былі й такія... Закапчу пятак
Над свечкаю... Пакінеш пальцаў знак
Пад дакументам.

Арцём

Плямы на сумленні
Поп не даруе.

Капітан

Крыжычак пастаў.
Царква даруе богаўгодны вышук.
Бяры пяро...

Арцём

Баюся, каб той крыжык
Вялікім крыжам нада мной не стаў.

Капітан

Хітруеш... На свае не хочаш плечы
Адказнасць браць. Ну што ж, ты не адзін
Быў на млыне... Былі браты... Дарэчы,
Вы прышлыя? Адкуль, з якіх мясцін
Вы збеглі? Ад каго?

Арцём

Уласнай воляй.
Мне і братам маім даў волю князь.
Ёсць грамата.

Капітан

А часам не Юрась
Старжыцкі прыгразіў яму пістоляй?
Ці не былі і вы ў яго атрадзе?
Мне хтось казаў...

Арцём

А пан і веры даў?

Капітан

Падпісвай лепш, пакуль мінулых спраў
Не варухнуў я. То ў маёй уладзе.
Я ўжо дазнаўся: трыццаць год назад,
Тады, як быў разбіты ўшчэнт атрад
Старжыцкага, з'явіўся тут Яцына
Арцём з братамі...

Арцём

Для таго прычына
Была ў нас.

Капітан

Так. Я ж і кажу — была.
Гелена Ямант лесу вам дала
На хаты.

Арцём

Мы за лес сплацілі працай.

Капітан

Зямлю ў арэнду... Без рэкамендацый

Хіба? Адкуль такая дабрата?
Тут нешта ёсць. Я чуў, былі сябрамі
Гелена і Юрась.

Арцём

Як у Хрыста
За пазухай, яна жыла за намі.
Мужык апошні хлеб свой аддае
За дабрату.

Капітан

Шануючы яе,
Паверыў я. Не даў падзеям ходу,
Бунтаўшчыка не затрымаў дарма.
Зрабіў не на карысць вам, а на шкоду...
Памылка... Каліноўскага сама
Прагнала Ямант. Ты аб гэтым знаеш?
Горш, калі госць зноў прынясе лісткі...

Арцём

Не прынясе. Мы з ім не сваякі.

Адчыняюцца дзверы. На парозе — Каліноўскі.

Капітан

А!.. Вось і той, каго ты не чакаеш.

Каліноўскі

Не да яго, да вас я, капітан.
Я аб візіце вашым да сялян
Даведаўся нядаўна выпадкова.

Капітан

Прыемна ведаць — на лаўца і звер...

Каліноўскі

Не, капітан. Вы не лавец цяпер,
На гэты раз са мной мая ахова.

Узброеныя **людзі** вядуць у хату **салдата**. Рукі ў Гаўрылава звязаны. Капітан схапіўся за зброю, але пісталет у яго адабралі. Каліноўскі бярэ са стала пратакол допыту.

Каліноўскі

Зноў пратакол. Знаёмая размова,
Запозненыя пошукі ахвяр.

Пратакол перадаецца з рук у рукі. Людзі чытаюць, абураюцца.

Малады паўстанец

Чаго тут думаць. Гада на асіну!

Пажылы

Спакою людзям не дае жандар.
Звязаць яго!

Каліноўскі

Чакайце. Я Яцыну
Хачу спытаць.

Арцём

Ён — чалавек службовы,
Па справе тут.

Малады паўстанец

У багну і — канец!
Шкадуеш маскаля?

Арцём

Пустыя словы.
Ёсць жонка, дзеці ў пана...

Капітан

Я ўдавец.
Дзяцей не маю. Смерць прыняць гатовы.

К а л і н о ў с к і

Не, капітан... Я не магу пятлёй
Вам пагражаць. Гуляць у жмуркі годзе:
Я з вашай ласкі сёння на свабодзе.
Салдат Гаўрылаў помніць арышт мой.

С а л д а т

Так точна. Помню, ваша благароддзе!

К а л і н о ў с к і

Мяне з-пад варты вызвалілі вы.
За дабрату плачу я дабратою.

(Да людзей.)

Частуйце іх віном! Вярніце зброю!
Глядзіце, каб не ўпала з галавы
Ні валаска, ні гузіка — з мундзіра.
Мы не забойцы.

Людзі Каліноўскага развязалі рукі салдату.

С а л д а т

Дзякую вам шчыра.

К а л і н о ў с к і

(да капітана).

Разыдземся, як даўнія сябры.
А хто рашыў, што — вось яно! — паўстанне,
Той памыліўся... Мы на паляванне
Ішлі, ды заблудзіліся ў бары.

(Дружны смех.)

Вядзіце іх, частуйце на двары!

Хата апусцела. Засталіся толькі Каліноўскі і В а л е р ы У р у б л е ў с к і.

Урублеўскі

Дакладваю: ўсе сотнікі са мною,
Паўстанцы ў пушчы.

Каліноўскі

Вольна, генерал!

Каліноўскі і Урублеўскі абдымаюцца. Смяюцца.

Урублеўскі

Ты з Гродні?

Каліноўскі

Так.

Урублеўскі

Які даваць сігнал?
Трубіць у рог?

Каліноўскі

Іграць сігнал адбою.

Урублеўскі

Хто так распарадзіўся? Не сакрэт?

Каліноўскі

Цэнтральны Нарадовы Камітэт.
Ганец з Варшавы зразумець мне даў,
Што план, які Дамброўскі Яраслаў
Распрацаваў, быў ЦНК сарваны...
Змяніўся склад яго, а з ім — і планы.
Рух, скіраваны на сумесны рух
Сіл вызваленчых Польшчы і Расіі,
Ярмо царызму меўся скінуць з шыі...
Мяцеж у войску, поціск братніх рук,
Такі быў план.

Урублеўскі

Дамброўскага ідэя?

Каліноўскі

Дамброўскага і Патабні Андрэя.

Урублеўскі

Наш аднадумец?

Каліноўскі

Рускі афіцэр.
Прыхільнік Герцэна. «Зямлі і волі».
Я сустракаўся з ім.

Урублеўскі

Дзе ён цяпер?

Каліноўскі

Ад арышту хаваецца ў падполлі.
План гэты скасаваны...

Урублеўскі

Недаверам,
Адрасаваным рускім афіцэрам?..

Каліноўскі

Але.

Урублеўскі

Хіба, паўстанню на бяду,
Заняўся хтось гульнёй у чахарду
Амбіцый, намінацый, дэкларацый?
Няўжо не зразумеў бяспечны пан,
Пасля мінулагодніх дэманстрацый,
Што Польшча — не курган, а ўжо — вулкан?

Так, так, вулкан, які дыміцца зноў
Над кратэрамі польскіх гарадоў!
Вулкан, які рукамі дэманстрантаў
Шпурляў каменне ў твар паліцыянтаў.

Каліноўскі

Уздым патрыятычны, то — не рэч
Для забавак.

Урублеўскі

Вулкан дыміць пагрозна,
А выбухне не ў час, то будзе позна
Накіраваць Агонь яго і меч
У рэчышча Свабоды.

Каліноўскі

Так, Валеры,
Стыхійны рух, які не знае меры,
Служыць і праўдзе можа і мане.
Што станецца, калі ён захлісне
Сваім сляпым шавіністычным чадам
Славянскае яднанне брата з братам?
Калі да ўлады той жа ЦНК
Запросіць графа, а не мужыка?

Урублеўскі

Братэрства, роўнасць і свабода нам
Дакляраваны.

Каліноўскі

Кім дакляраваны?

Урублеўскі

Варшаваю.

Каліноўскі

Што парушае планы?..

Дзеля чаго?.. Каб дагадзіць панам,—
З іх марамі аб адраджэнні славы,
Што некалі грымела на ўвесь свет,—
Альбо народу?.. Мне ганец з Варшавы
Прагаварыўся, што прывёз пакет
Ад князя Н... Старжыцкаму Віктору.
Я думаў, граф староніцца падзей,
А ён, хутчэй, за спінамі людзей
Хаваецца, падобна рэжысёру.
Рыхтуюць бой... Рыхтуйся да адпору...
У Вільню еду я.

Урублеўскі

Які загад
Мне пакідаеш?

Каліноўскі

Распускай атрад.
Без шуму толькі.

Урублеўскі

Што сказаць, не знаю,
Мне людзям тым, якіх пазваў я ў бор.

Каліноўскі

Скажы, была праверка баявая,
Агляд наяўных сіл... Ваенны збор...
Падзякуй за парадак, дысцыпліну...

Урублеўскі

Да хуткіх стрэч!

Каліноўскі

У лепшую гадзіну!

Яны развітваюцца. Каліноўскі зморана апускаецца на ўслон.

Каліноўскі

На сэрцы блага... Нудны боль, тупы...

Арцём

(уваходзячы).
Па хатах раз'язджаюцца паўстанцы.

Каліноўскі

Адкуль вядома?

Арцём

Бачу, не сляпы.

Каліноўскі

Дзе капітан?.. Салдат?

Арцём

Іх на фурманцы
Павезлі п'яных. Недзе на палянцы
Пакінуць спаць, як на мяжы снапы.

Каліноўскі

Прачнецца капітан, то на дазнанне
Не прыйдзе ўжо... Ад сораму згарыць.

Арцём

Перахітрылі, што і гаварыць.
А толькі зноў няпэўнасць. Зноў чаканне.

Каліноўскі

Хіба Арцём чакае на паўстанне?

Арцём

Каб хто сказаў: твая зямля... бяры,
Не ўседзеў бы і я, хоць і стары.

ПАРТРЭТ АНЭЛІ

Хата Яцыны. Гаспадар і Каліноўскі працягваюць размову.

Арцём

Хто я? Адкуль? — цікавіўся жандар.
То я рашыў, хай лепей спавядае
Арцёма Яська...

Каліноўскі

Дзякуй, гаспадар.
А граф, як ён?..

Арцём

Вяльможны пан не знае,
Што ліст ад брата на яго парог
Я палажыў... Я ўсё зрабіў, што мог.
Вось ліст яшчэ...

(Перадае Каліноўскаму ліст.)

Каліноўскі

«Народ абрабаваны!
Мой ліст да брата, гербам змацаваны,—
Той запавет, які ты знойдзеш тут,—
Перадае на твой вышэйшы суд
Паўстанец мой»... Хіба Арцём не рады,
Што граф Марысі даў пасаг?

Арцём

Мана
Яго пасаг. Пазбавіў ён улады
Марысю над маёнткам і зямлёй.
Я ўсё скажу... Гелена Ямант ёй
Не маці. Граф забыўся аб Анэлі.

Каліноўскі

Ты знаў яе?

Арцём

Яна мая сястра!
Не для Гелены Ямант мы гібелі...
Ды што тлумачыць, волю даць пара
Нявольніцы, замкнёнай у куфэрку.

Арцём дастае з куфэрка партрэт Анэлі. Гэта карціна, маляваная маслянымі фарбамі. На ёй можна пазнаць двор Яцыны, паграбню і бярозку, ля якой стаіць сястра Арцёма.

Арцём

Сястра!.. Хто на партрэт зірне хоць раз,
Марыську ўбачыць быццам у люстэрку.

Каліноўскі

Якая пекната!

Арцём

Чым не абраз?
Пісаў Юрась.

Каліноўскі

Мастак, не багамаз!

Арцём

Так, так...

Каліноўскі
(гледзячы на карціну).

Заходзяць і ўзыходзяць дні
Над паграбнёй... Бярозка карані
Пускае ў грунт. У зрэбнай даматканцы
Стаіць каханне! За яго спіной
Вясна-красуня крочыць па палянцы,

Зграбаючы зіму пад засень хвой.
Прабач мне, гаспадар... Хоць пяць хвілін
Хачу пры ім я пасядзець адзін.

Арцём на дабычках выходзіць з хаты. Каліноўскі абапёрся рукой на стол, глядзіць на карціну. Але нечакана ён задрамаў... Заходзіць сонца. Промні яго падаюць праз расчыненае акно на падлогу, дзелячы хату на дзве палавіны: светлую і цямнейшую. У зацемненай паласе вырысоўваецца лясная палянка. Відаць засыпаны снегам магільны грудок з крыжам і бярозамі над ім. А побач, стоячы ў яме, чалавек сячэ рыдлёўкай мёрзлы грунт. На снезе ляжыць яго кажух і пісталет... Гэта ўсё прымроілася Каліноўскаму.

Каліноўскі

Цяпер я знаю хто ты. Ты — Юрась,
Каму каля Анэлінай магілы
Капаеш дол?

Юрась

Сабе на гэты раз.
Капаю дол, бо жыць не маю сілы.

Каліноўскі

Я б не рабіў так. Шкода белы свет,
Зямлю, людзей з іх доляю жабрачай.
На снезе твой кажух і пісталет...
Страляцца будзеш?

Юрась

Я рашыў іначай.
У ямку лягу. Зверху кажухом
Накрыюся. Засну пад спеў мяцелі
І думаць буду — гэта спеў Анэлі.

Каліноўскі

Хто ж пахавае?

Ю р а с ь

Можа быць, Арцём?

К а л і н о ў с к і

А як не знойдзе?

Ю р а с ь

То бяда малая...—
Засыпле снег, а цёплы дождж вясной
Абмые, грунт размые, пахавае
І прашуміць травой над галавой.
Хто субяседнік мой? Чаго жадае?

К а л і н о ў с к і

Ты — час былы, я — час наступны твой,
Нас раздзяліў рубеж святла і ценю.
Ты не пакінуў мне і зерня жменю...

Ю р а с ь

Пакінуў я...

К а л і н о ў с к і

Не шмат. Адзін партрэт
Анэлі.

Ю р а с ь

Я пакінуў запавет.

К а л і н о ў с к і

Ты запавет не мне пісаў, а брату.

Ю р а с ь

Як брат адмовіцца, то на расплату
З адступнікам я даў табе дазвол.
Са зброяй разам пакладзі на стол,

Адхілены, аддадзены знявазе,
Мой ліст!

Каліноўскі

Твой запавет — адчаю крык.

Юрась

Я знаю: брат мой — пан, а ты — мужык.
Варожасць паміж вамі пачалася
Не сёння і заціхне не цяпер,
І, можа быць, перажыве цябе.
Хто ведае? А можа, ёй і ў часе
Канца няма?.. Маўчыш? Не забывай:
Калі адчай, то ў гэтым — мой адчай.

Каліноўскі ачнуўся. Побач з ім на ўслоне сядзіць гаспадар.

Каліноўскі

Яцына?

Арцём

Я.

Каліноўскі

Нядаўна тут са мной
Хтось размаўляў?

Арцём

Не. Яська сам з сабой
Тут гаварыў. Так, як у сне гавораць.
Стаміўся... Сном кароткім не агорадзь
Дарог, трывог з відна і да цямна.

Каліноўскі

Марыська дома?..

Арцём

Тут яшчэ яна.
З маёнтка наязджае рэпецітар,
Што граф наняў. Цалюткі дзень амаль
Чытае кніжкі... Так... З-за чорных літар
Не бачыць свету белага, на жаль.

Каліноўскі

Выходзіць, не ў настроі.

Арцём

Не ў настроі.
Сланяецца, змрачнейшая ад хмар.
Перасялілася, жыве ў пакоі
Тым самым, дзе дазнанне вёў жандар.

Каліноўскі

Як нам сустрэцца з ёй?.. Хоць на паўслова.

Арцём

Крый божа! Не карай яе сурова!
Яна, як пакахае, то ні вір
Не страшны ёй, ні жвір, ні манастыр.
Яна, як маці... Свет забыць гатова.
Ты пашкадуй яе, мой камандзір!
Я ўжо на ты, як свой... і прабачэння
Не папрасіў...

Каліноўскі

Кажы, Арцём, кажы...

Арцём

Я ведаю, у Яські ёсць сумленне.
Не пераходзьце страшнае мяжы...

Перачакай, яна перачакае,
А можа, і забудзецца.

Каліноўскі

Наўрад.

Арцём

Не кліч.

Каліноўскі

Хай так!.. А пра мяне спытае,
Скажы — я слова не бяру назад!

«Ледзь толькі мы склікаць на бой атрады,
Варшаву падтрымаўшы, пачалі,
Інтрыгамі і коштам чорнай здрады
Да ўлады ў Вільні белыя прыйшлі.
Яны застацца прагнуць на чале
Паўстання, намі ўзнятага... Але
Хамуціус, хоць змушаны панамі
Пакінуць Вільню, праз сваіх людзей
Падтрымлівае з Гродні сувязь з намі,
Мы — з вамі. Так і будзе надалей.
Не трацім мы надзей у абцугі
Дваранства ўзяць. Хамуціус Другі».

З ліста Малахоўскага ў
атрад Віславуха

ЗМОВА

Канец лютага, год 1863. Вільня. Касцёл. У захрысным пакоі сабраліся на нелегальную сустрэчу прадстаўнікі камітэта «белых» — Гейштар, Аскерка, Яленскі і камітэта «чырвоных» — Каліноўскі, Малахоўскі, Чаховіч. Сход вядзе камісар з Варшавы — Дзюлеран.

Дзюлеран

Цішэй, сябры! Адну мы варым кашу.

Малахоўскі

Але ядзім з катла не аднаго.

Дзюлеран

Пан Малахоўскі, на сустрэчу нашу
Я вас паклікаў не дзеля таго,
Каб зноў распачынаць старыя спрэчкі.
Час, ведаеце самі, не такі...
Пан Гейштар, пан Яленскі не ваўкі,
А вы і Каліноўскі не авечкі.
Паўстанне ўзняўшы, вы не свой урад
У Вільні абвясцілі, а — разлад!
Я вас пазваў... Чаму не ў поўным складзе
Ваш камітэт? Дзе Длускі Баляслаў?

Каліноўскі

У Ковенскіх атрадах. На пасадзе
Начальніка.

Дзюлеран

Дзе Козел?

Каліноўскі

Я паслаў
У Пецярбург яго па ваяводу.

Гейштар

(да Дзюлерана).

Хто ж гэта?

Дзюлеран

Серакоўскі. Даў ён згоду
Заняць у нас пачэсны свой пасад.

Гейштар

Дзяржаўны муж.

Аскерка

Герой!

Яленскі

Я вельмі рад.

Дзюлеран

Дзе ксёндз Мацкявічус?

Каліноўскі

У Панявежы.

Малахоўскі

Адтуль чакаем мы на вецер свежы...
Пазваў да лесу шляхту і сялян
Карэва ў Троках. Круціць завіруха
Пад Лідаю. Паўстанцы Віславуха
Сутычку з войскам мелі ля Свенцян.

Дзюлеран

Дык вось... Я склікаў вас не для нарады.

Малахоўскі

А для чаго?

Д з ю л е р а н

Для перадачы ўлады.

К а л і н о ў с к і

Вам?

Д з ю л е р а н

Гейштару. Чытайце, ёсць загад
З Варшавы — распусціць Часовы ўрад,
Стварыць «Аддзел».

К а л і н о ў с к і

(Бярэ загад.)

А кіраваць «Аддзелам»
Не нам прапанавана тут, а белым.

Д з ю л е р а н

Іначай, Каліноўскі, не магло
І быць. І вам лічыцца трэба з фактам.

А с к е р к а

«Чырвонае», ці левае, ці, як там
Яшчэ — рэвалюцыйнае крыло
Для справы адраджэння — костка ў горле.

Я л е н с к і

Традыцыі шляхецкія не ўмёрлі,
Зноў будзе так, як некалі было.

К а л і н о ў с к і

Не прызнаём!

А с к е р к а

Як так? То воля ўрада
Цэнтральнага.

Каліноўскі

То ганьба!

Малахоўскі

Здрада!

Чаховіч

Здрада!
То гвалт!

Гейштар

Прашу зважаць на цішыню.
Мне загадана — быць за старшыню!

Каліноўскі

А пану Дзюлерану пры «Аддзеле»
За камісара. Ён і тут, як свой:
«Чырвоныя» раптоўна «пабялелі».
Ці не за вашай, старшыня, спіной
Адбыўся цуд свяцейшы ў афарбоўцы?

Малахоўскі

Пан Дзюлеран прыслугачам у іх!

Каліноўскі

Але, як гаварылі ў Якушоўцы,
Няма дурных, паны!.. Няма дурных!
Замест Малахоўскага — Аскерка...
Вось ваш загад! Бярыце, Дзюлеран!
Я чуў, што не здароў на шлунак пан,
Яму згадзіцца тонкая паперка.

Дзюлеран

Ну, гэта ўжо — нахабства!

Аскерка

Крымінал!

Яленскі

Як слухаць можна, я не разумею!
Адступніка аддаць пад трыбунал!

Дзюлеран

Аддаць!

Каліноўскі

Судзіць сабраліся ідэю
Братэрства, роўнасці... Чаму б і не?
Любы прысуд ваш — гонар для мяне.
Судзіце. За братэрства я гатовы
На той памост, дзе кат сячэ галовы.

Гейштар

Вы супраць нас?

Малахоўскі

Мы супраць чорнай змовы.

Гейштар

Адступніцтва не сыдзе гладка з рук
Адступнікам. Ёсць жорсткія законы
На гэты конт. Пра вашыя імёны
Мы знаць дадзім праз наш, замежны друк.

Каліноўскі, які нешта піша, седзячы за столікам, насцярожваецца.

Каліноўскі

Выходзіць, нас — жандарам на расправу,
А нашыя імёны — на няславу?

Гейштар

Выходзіць, так! На гэта ёсць правы.
Мы з вамі памяняліся на ролі:
Мы — штаб паўстання, радавыя — вы.
Закон ваенны парушаць даволі!
Што скажа Каліноўскі?

Каліноўскі

Я не стану
Адказваць пану. Я на гэты раз
Варшаве, не яму, даю адказ.
І трапіць ён не вам, а Дзюлерану
У рукі, Гейштар!

Гейштар

Красамоўны жэст!

Каліноўскі

Вазьміце, Дзюлеран. Тут наш пратэст!
З ім разам выпраўляецца ў дарогу
Паўстання лёс. *(Да Гейштара.)* А вас прашу
к парогу,
Шаноўныя.

Яленскі

Вы чулі?

Аскерка

Што за тон!

Каліноўскі

Так, так, паны... Я застаюся богу
Маліцца тут. Я дзіўны бачыў сон...
Хто разгадаць яго мне дапаможа,
Ды так, каб сон нядобры — не ў руку?
Па Вільні ехаў на чацверыку.
Хто б думалі? — вядомы ўсім вяльможа.

Сядзеў на козлах знакаміты пан...
Яленскі з Гейштарам караннікамі
Былі ў яго, і, стрыгучы вушамі,
Аскерка — справа, злева — Дзюлеран.
А ззаду воз жандар штурхаў рукамі.
На возе — дамавіна. У труне
Ляжаў мужык, даўно знаёмы мне.
Ён, бедны, век галеў, зямлі чакаў,
А дабрадзей, што коней паганяў,
Рашыў яму адмераць тры аршыны.
О, божа літасцівы мой, адзіны,
Перакулі на брук жалобны воз,
Зрабі, каб крэўны брат мой уваскрос!

Абураныя Гейштар, Яленскі, Аскерка і Дзюлеран пакідаюць касцёл. З бакавых дзвярэй уваходзіць ксёндз і Антанас Мацкявічус, таксама ў адзенні ксяндза. Яны спыніліся, слухаюць Каліноўскага.

Каліноўскі

Уваскрасай, народзе мой сярмяжны,
З маўклівых курганоў і дамавін.
Паўстань для новай бітвы, дух адважны,
Як з каменю агонь, як дым з агню.

Мацкявічус

Амін!

Каліноўскі

Мацкявічус? Адкуль ты?

Мацкявічус

Костас, браце,
Што за скандал у богаўгоднай хаце?
Выходзячы, паны крычалі: — Хам!
Хто іх пакрыўдзіў?

Каліноўскі

Негасцінны храм.

Малахоўскі

Не так было. Тут хам самога бога,
Каб выгнаць іх, хаўруснікам зрабіў.

Мацкявічус

Хамуцііусам грэшніка такога
Я б за кашчунны ўчынак ахрысціў.
Хамуцііус і Хам — не проста цёзкі.
Хамуцііус! Хіба не выклік дзёрзкі
У гэтым імені?

Каліноўскі

Яно нашмат
Гучнейшае.

Мацкявічус

Ну так! *(Да ксяндза.)* Ідзі, мой брат,
У спіс касцельнай кнігі спавядальнай
Хамуцііуса прозвішча ўпішы.
Ён грэх прызнаў. Здымі з душы апальнай
Той грэх. Дай супакой яго душы!

Ксёндз

Іду!..

(Ксёндз выходзіць.)

Каліноўскі

Ты з Панявежы? З поля бітвы?

Мацкявічус

Яшчэ ў нас ціха. Я для пільных спраў
Сюды прыехаў... Бог, відаць, малітвы

Тваe пачуў і вось мяне прыслаў.
Я з весткай, што замежныя дзяржавы
Рашылі падтрымаць нас і дэмарш
Цару рыхтуюць.

К а л і н о ў с к і

Гэты слых?

М а ц к я в і ч у с

З Варшавы
Прывёз такую вестку біскуп наш,
Што ў Ворні.

К а л і н о ў с к і

Што ж, цяпер мне зразумела,
Чаму паны спяшаліся ў касцёл,
А Дзюлеран паводзіўся так смела.
З замежнымі дзяржавамі за стол
Жадаюць сесці! Не благія планы!

М а л а х о ў с к і

Стаць на чале паўстання, то — разлік!..

К а л і н о ў с к і

Яны не спадзяюцца, што мужык
Для іх пачне цягаць з агню каштаны.
Дык вось адкуль — высакародны гнеў,
Паток патрыятычных слоў узнёслых!

М а л а х о ў с к і

А ты, Кастусь, як у ваду глядзеў...

К а л і н о ў с к і

Так... Так... Іх падганяючы, сядзеў
Сам граф Старжыцкі на высокіх козлах!

ГРАФ

Апошнія дні красавіка. Дом Старжыцкага ў Гродні. Кабінет графа на першым паверсе з выхадам на тэрасу. За столікам каля каміна сядзіць граф Старжыцкі і Аскерка. Старжыцкі дачытвае ліст, які толькі што прынёс яму слуга.

Старжыцкі

Хто ліст прынёс?

Слуга

Чарноцкі.

Старжыцкі

Я такога
Не знаю.

Аскерка

Знаеце.

Аскерка нахіляецца да графа і нешта шэпча яму на вуха.

Старжыцкі

Не можа быць!

Аскерка

Я запэўняю... Горай чорт нічога
Не мог прыдумаць.

Слуга

Што сказаць?

Старжыцкі

Прасіць.

Слуга

Цяпер прасіць?

Старжыцкі

Пасля таго, як дам
На тое знаць,

Слуга выходзіць.

Аскерка

Шаноўны граф, не раю
Прымаць яго. Ён несусветны хам!..
Фанатык!

Старжыцкі

Фанатычных паважаю.

Аскерка

Што ён для вас?.. Звычайны камісар,
Што скача ў брычцы з гушчару ў гушчар.
Мы ў Вільні ўсе яго апале рады.
Пазбаўлены былой сваёй улады,
Ён нам намнога карысней, дальбог,
На Гродзеншчыне... Тут... На полі бою.

Старжыцкі

Ён думаў, што за вашаю спіною
Я вёў з ім несумленны дыялог.
Ён кінуў выклік. Выклік я прымаю.

Аскерка

Адкіньце гонар. Ваша хата — з краю.
Я хама не пусціў бы на парог.

Старжыцкі

Я змушаны. Не будзем траціць часу.

Аскерка

То лепей мне прайсціся на тэрасу.

Старжыцкі

Як хочаце.

Аскерка

(Адчыняе дзверы на тэрасу.)

На Гродзеншчыне ў вас
Ужо сады цвітуць... Цудоўны час!
Цвітуць, цвітуць — на ўдачу ці няўдачу?
Я пагуляю, граф. Прайдуся ў сад.

Аскерка прычыніў за сабою дзверы, Старжыцкі падышоў да каміна, пачакаў, пасля падняў над сталом званок і пазваніў. У кабінет заходзіць Каліноўскі.

Старжыцкі

(Ідзе насустрач.)

Прызнацца, не чакаў... Каго тут бачу,
Вось дык сустрэча! Вельмі, вельмі рад.
Сам-насам з панам мы не размаўлялі
Даўно.

Каліноўскі

Даўно.

Старжыцкі

Амаль што год назад.
Дзе ж пан цяпер?

Каліноўскі

Хіба вы не чыталі
Ліст Юрася, што я падаў?

Старжыцкі

Чытаў.

Я, помніцца, калісьці цытаваў
Па памяці яго.

Каліноўскі

Так. Цыталі,
Але не ўвесь.

Старжыцкі

Бываюць дні, што век
Нам помняцца... Хадзілі мы па жыце,
Марыся, вы і я... На глум, на здзек
Усё пайшло. Дзе дзелася, скажыце?
Марысю заручае лёс з другім,
А вам — усватаў прозвішча другое.
Але, калі не думаць пра благое,
Той дзень, напэўна, дораг нам усім.

Каліноўскі

Не знаю, граф. Сюды я не за тым
Наведаўся, каб варушыць старое.
Той дзень асобна ад мяне жыве,
Як сонца ў хмарах, як рака ў тумане.
Я сёння — там, дзе па былой траве
Свой след крывавы валачэ паўстанне,
А месяца танюткі веташок
Знікае з неба ў непраглядны змрок.
Адтуль — і ліст...

Старжыцкі

(Чытае ўслых.)

«Народ абрабаваны!
Мой ліст да брата, гербам змацаваны,—
Той запавет, які ты знойдзеш тут,—
Перадае на твой вышэйшы суд...»
То пан Чарноцкі, можа быць, мяне
Судзіць сабраўся?

Каліноўскі

Не.

Старжыцкі

Няславіць?

Каліноўскі

Не...

Хоць гэты ліст, калі б надрукаваны
Ён быў, здзівіў бы Лондан і Парыж
І пэўны ўплыў зрабіў бы на прэстыж...

Старжыцкі

Дазвол на ганьбаванне, паважаны,
Патрэбна мець.

Каліноўскі

Юрась нам даў дазвол
Са зброяй разам палажыць на стол
Свой запавет. А друк сягоння — зброя.
Граф знае гэта. І не горш, чым я.
Хіба не так?

Старжыцкі

Я памяці героя
Не зганьбаваў: пляменніца мая
У спадчыну маёнтак атрымала.
Я над яе зямлёй не гаспадар.

Каліноўскі

Не аб герої ваша светласць дбала,
Аб іншым... Турбаваўся граф, што цар
За дзейнасць недазволеную можа
Аддаць пад суд Старжыцкага — крый божа! —
Тады — ланцуг, тады — сям'я ў бядзе,

Тады зямля ўся — невядома дзе,
Тады Марысі спадчына — дарэчы...
Я разумею ўчынак чалавечы:
Граф год назад радню застрахаваў
Ад грозных дзён.

Старжыцкі

У вас няма падстаў
Так разважаць.

Каліноўскі

Няўжо князь Ч. з Парыжа
Ужо лістоў Старжыцкаму не піша?
Няўжо князь Н. таксама перастаў
Яму з ганцом навіны слаць з Варшавы?

Старжыцкі

Цішэй, цішэй...

Размову перапыняе слуга. Ён ставіць на столік перад камінам каву і каньяк і выходзіць з кабінета.

Старжыцкі

Прашу гасця да кавы.

Каліноўскі

Не той настрой.

Старжыцкі

То зараз будзе той!
Давайце... *(Налівае ў чаркі каньяк.)*
Каб палепшала ў настроі,
Як некалі, пад шум вячыстай хвоі,
За Кастуся!

Каліноўскі

Хіба што па адной.

(Чокаюцца. Выпіваюць.)

Старжыцкі

Хто ўласнай ахвяруе галавой,
Той аб сям'і падумаць права мае.
Я рад, што пан Чарноцкі гэта знае.

Каліноўскі

Ён знае больш.

Старжыцкі

Дык, пэўна, скажа мне?

Каліноўскі

Хаўтурны звон у гэтай навіне.
Разбіты Серакоўскага паўстанцы,
Не ўзята імі крэпасць Дынабург,
Французскі корпус не прыйшоў на Буг,
Не высадзілі свой дэсант брытанцы.

Старжыцкі

Дзе Серакоўскі, ваявода наш?

Каліноўскі

Цяпер ужо не наш ён і не ваш.
Ён у цяжкім палоне... А ў ахвяры
Двайны палон: турмы і дум аб кары.

Старжыцкі

Бяда ўслед за бядой! За звонам звон
Хаўтурны!..

Каліноўскі

Там, дзе мяцяжу пажары

Шугаюць, ліхаманкава закон
Касуе паншчыну. Цар думае, што ён
Тым самым пераб'е паўстанню ногі.

Старжыцкі

Ход змушаны.

Каліноўскі

Але разумны ход.
Граф, калі вы сапраўдны патрыёт,
Не з-за мяжы чакайце дапамогі.

Старжыцкі

Хто ж родны край пазбавіць змрочных крат?

Каліноўскі

Ліст Юрася — у ім адказ. Ваш брат
Сваю руку падаў вам для ратунку,
Не адхіляйце верную руку!
Век перасеў з карэты на чыгунку,
Яго не абагнаць чацверыку.
Ад зрэбнай світкі бітвы лёс залежа.
Тых, што хітруюць з ёй, народ кляне,
Асудзіць час — аддасць зямлю казне,
А ім ланцуг — казённае жалеза.
Падумаць раю!

Старжыцкі

Як звязацца з вамі?

Каліноўскі

У графа ёсць падручны — Дзюлеран.
Ён звяжацца, як не са мной, з сябрамі
Маімі ў Вільні.

Каліноўскі выходзіць з кабінета. Праз тэрасу.

Старжыцкі

Моц адчуў! Мужлан.
Ён знае: мужыкі панам на слова
Не вераць больш. Надзелы наразаць
Ён хоча іх дварам адначасова
З паўстаннем. Хоча ім зямлю раздаць
Без выкупу, без чыншаў, без аброкаў.
Галетнікаў склікае, абібокаў!
Мы востраўкі ў іх цёмным акіяне,
Аазісы ў халодных іх пясках.
Нас хваля змые, смерч засыпле прах.
Што станецца на свеце, як паўстане
Нястрымная стыхія ў поўны рост?
Не лепш зямлю — казне, чарцям пад хвост
Маёнткі ўсе, чым злыбяда ліхая!
Я напішу ў Варшаву... Князю Н.

(Садзіцца за стол. Піша.)

«Шаноўны князь! Для адбудовы сцен
Прышліце мне — была такая ўмова! —
Шэсць дужых дзецюкоў з-пад Аўгустова,
Дасведчаных умельцаў і майстроў,
Такіх, каб тысячы адзін быў варты.
Дом старажытны рушыцца. Не жарты...
Выдаткі ўзяць я на сябе гатоў».
Князь зразумее, ратнікаў прышле —
Шэсць тысяч! А не знойдзе ваяводу
Для іх, то сам я стану на чале
Змагання!

Адчыняюцца дзверы, што вядуць на тэрасу. Уваходзіць разгублены Аскерка.

Аскерка

Граф, я трапіў у прыгоду
Найпрыкрую. Мяне заўважыў ён

Ды так зірнуў, што горшага нічога...

С т а р ж ы ц к і

Пан Аляксандр! Бывае горш намнога
Тады, калі трапляюць у палон.
Вы гаварылі — едзеце ў Варшаву...
Нялёгкую вам даручаю справу.
Ліст тэрміновы князю Н...

А с к е р к а

Сакрэт?

С т а р ж ы ц к і

Пан будзе заўтра знаць яго з газет.

А с к е р к а

Няшчасце?

С т а р ж ы ц к і

Так. Пан вернецца — адразу
Хай знаць дае... Выходзьце праз тэрасу,
Пасля — праз сад. Там ёсць патайны лаз.

А с к е р к а

Я ведаю.

С т а р ж ы ц к і

Чакаю на адказ!

А с к е р к а выходзіць.

С т а р ж ы ц к і

Няпраўда, Каліноўскі! Мы яшчэ
Жывём!.. З Парыжа мне той самы Ч.,
Шаноўны, урачыста пацвярджае,
Што ў чэрвені — праз месяц! — наш Арол,
Як роўны, сядзе за агульны стол

З брытанскім львом, з аўстрыйскаю каронай
А над былой дзяржаваю ягонай
Не будзе больш ні бур, ні чорных хмар.
Так, так, шаноўны!

С л у г а

(уваходзячы).

Граф, да вас жандар!
І не адзін...

С л у г а прыбірае на паднос чаркі, каньяк, накрывае іх сурвэткай. У дзвярах ён сутыкаецца з ж а н д а р с к і м а ф і ц э р а м. Гэта той самы капітан, які некалі дапытваў Каліноўскага.

К а п і т а н

Дзень добры, паважаны
Віктор Старжыцкі! Вы арыштаваны.
Вышэйшай канцылярыяй была
На гэты конт інструкцыя даслана:
Трымаць пад хатнім арыштам васпана.
І дапытаць. Прашу вас да стала!
Што гэта за пісьмо?

Капітан заўважыў на стале ліст, які не паспеў прыбраць слуга.

С т а р ж ы ц к і

Слугу спытайце.

К а п і т а н

Чыё пісьмо?

С л у г а

Не знаю. Праз акно,
Я думаю, падкінута яно.

Капітан

Пісьмо ад Юрася... Так, так... Ступайце!

Слуга выходзіць.

Капітан

Пакуль гарыць камін, я знішчыць вам,
Граф, дазваляю падазроны хлам.

Старжыцкі

Нішто сабе дазвол. Нязграбна сеці
Пляце павук.

Капітан

Шаноўны, мы не дзеці.
Я следчы ваш, а вы, я чуў, мастак,
Разьбяр па дрэву.

Старжыцкі

Дылетант. Аматар.

Капітан

Кіёчкі выразаеце?

Старжыцкі

Ну так.
Які ж тут грэх?

Капітан

Не грэх. Сам губернатар
Назімаў іх прымаў не раз, як дар...

Старжыцкі

Сардэчны дар, па зручнаму выпадку...
То ў чым бяда?

К а п і т а н

З кійкамі ўсё ў парадку.
Яны сяброўскі дар, пакуль разьбяр
Пад арыштам. Пакуль не на вяроўцы!
А трапіць на вяроўку — па галоўцы
Жазлом сваім пагладзіць гасудар
Назімава за слабасць да кійкоў.
У тайніках уласнымі рукамі
Зрабіце вобыск, граф.

С т а р ж ы ц к і

Я тайнікоў
Для выпадку такога не завёў.

К а п і т а н

Тым лепш, тым лепш... А пісьмяцо часамі
Прынёс не Каліноўскі Канстанцін?
Ён і Марыся некалі сябрамі
Лічыліся.

С т а р ж ы ц к і

Пакуль гарыць камін,
Ліст, што турбуе вас, спаліце самі.

К а п і т а н

Наадварот! Пісьмо, то — козыр наш!
Падкінулі паўстанцы... Вымаганне
Ад графа — далучыцца да паўстання.
Кваліфікую гэта, як шантаж...
У следчага ў руках закон, як дышла...
Марыся замужам?

С т а р ж ы ц к і

Яшчэ не выйшла.
Вы з ёй хіба знаёмы?

Капітан

Вельмі рад
Быў пазнаёміцца... Выпадак мелі
Шчаслівы... Танцавалі на вяселлі.

Старжыцкі

Вось як! Пан не жанаты?

Капітан

Быў жанат,
Ды аўдавеў... Так, так... Не галадранцам,
Марысі Ямант граф аддаў зямлю.
Факт гэты ў следстве будзе новым шанцам
Для вас. Марысі зла я не зраблю!

ДУМКІ

Дом Гелены Ямант. Сад глядзіць у вокны таго пакоя, дзе некалі жыў Каліноўскі. Ён і цяпер тут: нешта піша за сталом. На канапе сядзіць Арцём Яцына.

Каліноўскі

Зямля!.. Людзей спакою пазбаўляе
Яна на гэтым свеце і на тым.
Зямлёю стаўшы, на зямлю жывым
Свае правы нябожчык прад'яўляе.
Вядуць за ўласнасць цёмную вайну
Нашчадкі між сабой на свеце гэтым,
Сумленне, што пярэчыць прагным мэтам,
Шляхетны гонар кладучы ў труну.
Паны зямлю сваім прыгонным хлудам,—
Ад мора і да мора даўжынёй,—
Зрабілі, падзялілі між сабой.
Зямля!.. Адным хіба цыганскім будам

Яна яшчэ здаецца нічыёй —
Гвалтоўным межам не падлеглым цудам.

Арцём

Здарожыўся?.. Змарыўся?..

Каліноўскі

Не, Арцём,
Мне шлях — не страх. Стамляюць думкі толькі.
Іх больш, чым вёрст, пад коламі двухколкі
Намерана за тыя дні, што сном
Здаюцца неадчэпным... Ноччу, днём
Крывёй сцякалі думкі, як атрады,
Што даць бядзе сваёй не могуць рады.
Не спыніш думак, не пераімчыш...

Арцём

Дзе Яська быў?

Каліноўскі

Гуляў са смерцю ў жмуркі,
На рызманах паўстання латаў дзюркі
То там, то тут... За ўсім не дагледзіш...
Наведаў бацьку, родныя мясціны,
Магілу маці, брата свежы крыж.
Адтуль сюды прыехаў. Да Яцыны.
Ці не пара братам яго пачаць
Дзяліць на трох зямлю Гелены Ямант?
Маўчыш? Не хочаш, каб пачаўся лямант
І гвалт?.. Вось акт. Пад ім стаіць пячаць
Паўстанцкая.

Арцём

Без гвалту дамагліся
Мы праўды.

Каліноўскі

Як?

Арцём

Гелена і Марыся
Братам паабяцалі, што зямлёй
Надзеляць іх... Жадаюць за сабой
Пакінуць толькі хвою векавую
Ды старажытны дом, што я вартую.

Каліноўскі

Вартуеш дом... А можа быць, Арцём
У ім захоча жыць?

Арцём

Я мужыком
Радзіўся і памру.

Каліноўскі

А сын, Лявон?

Арцём

Пакуль жыву, таго не зробіць ён.
І ўнук мой не зняважыць памяць дзеда
Мянушкай графа альбо міраеда.
На звод пайшлі паны!

Каліноўскі

О не, Арцём!
Магната ўнук, зямлю прадаўшы, стане
Як не ранейшым панам, то купцом.
Махлярскае адродзіць панаванне
Над мужыком яго гандлярскі дом.
Мужык і пан. Пан і мужык. Не ў слове
Хаваецца іх сутнасць, а ў аснове,

З якой яны, як з плесені грыбы,
Растуць... Дзе ўладары, там — і рабы.
О не, Арцём! Зямля яшчэ не ваша.
З Геленай Ямант я пагавару.
А раптам перадумае, дакажа
Жандарам дабрадзейка, не ў пару —
Хто вы такія тут? Скуль узяліся?

Арцём

Не зробіць так!

Каліноўскі

Глядзі не праліčыся.
Ёсць пэўнасць?

Арцём

Поўнай пэўнасці няма.
Хіба што проста так, для інтарэсу,
Пастраш, пакуль паны баяцца лесу...
Пагавары, каб знаць, што недарма
Гнаў Яська брычку да майго парога.

Каліноўскі

Пагавару. Пабачыш веставога
Майго, то загадай, каб запрасіў
Гелену да мяне.

Арцём

Ледзь не забыў,
Дэпешу ён мне даў... Прабач старога...

Арцём дастае з кішэні пакет і, аддаўшы яго, выходзіць.

Каліноўскі

Зямля, зямля!.. Хвалюецца стары.
Зямля — непрачытаная дэпеша.
(Распячатаў пакет. Прачытаў ліст.)

У Вільню зноў завуць мяне сябры!
Так!.. Лёс змагання болей не залежа
Ад тых, хто чорнай змоваю сваёй
Прыйшлі да ўлады. Толькі я не рады
Няшчасцю іх... Цяпер за іх спіной
Не графа цень, а Мураўёва краты.
Стараліся, каб не аддаць зямлі
Аратаму. А што ўзамен знайшлі?
Здань шыбеніцы ў іх над галавою,
А пад нагамі бездань. За сабою
Яны астатніх цягнуць... Памагчы
Паўстанню цяжка. Кружаць крумкачы
Над полем бою. Яська, нам з табою
Вядома тое!.. У глухой начы
То здрада нас пільнуе, то няўдача.
А час — шалёны конь — нястрымна скача...

Каліноўскі раскрыў насцеж акно і зняможана сеў на канапу. Падобна на тое, што яму не хапае паветра... У пакоі паступова цямнее. З паўзмроку вырысоўваюцца галіны саду. Расхінуўшы іх, да акна набліжаецца цыганка. Села на падаконнік і не зводзіць вачэй з Каліноўскага... Але гэта ўжо не ява, а сон.

Каліноўскі

Цыганка Стэфа?.. Зноў паваражыць
Прыйшла? На жаль, я звонкае манеты
Не маю, каб руку пазалаціць.
Як і раней, не скажаш праўды мне ты.

Стэфа

Не Стэфа я. Мяне дарэмна з ёй
Ты блытаеш. Я з табара другога
Вандроўніца. Я — неадчэпны рой
Тых дум, што растрывожыла дарога.

Каліноўскі

Ты прывід... Да мяне з імглы зімы
Юрась прыходзіў так.

Стэфа

Мы не хімеры.
Не прывіды, а думкі. Ты за дзверы
Нас гоніш, праз акно заходзім мы.
Юрась і я, мы — з аднае кібіткі,
Якой кіруе час.

Каліноўскі

Чаму ж тады,
Зацьміўшы дзень, з'явілася сюды
Ты ў вобразе знаёмай варажбіткі?

Стэфа

Дзівак. А сам ты пад мянушкай Світкі
Не вандраваў? А Яська-гаспадар,
Хамовіч, Макарэвіч, камісар
Чарноцкі — хто?

Каліноўскі

То прозвішчы мае.

Стэфа

Пяць прозвішчаў, як пяць падсудных лёсаў....

Каліноўскі

Ты чуеш, недзе жаўранак пяе,
Раллю ўслаўляе пад страхой нябёсаў.
Пяць прозвішчаў — пяць жаўранкаў,
іх ніць
Не рвецца і ўначы.

Стэфа

То запрашэнне
У вечны змрок.

Каліноўскі

О не! На ўваскрашэнне
Жыцця. Хоць ноч, а жаўранак звініць,
Світальнай песняй славячы зямлю!
Пакінь мяне, пад спеў яго пасплю
Перад дарогай.

Стэфа

Засынай шчасліва
З надзеяю. Няхай і ў змрочны час
Той жаўранак не пакідае нас.

Каліноўскі ачнуўся. Летні дзень за акном. Побач з Кастусём на канапе сядзіць Марыська.

Каліноўскі

Марыська!

Марыська

Я.

Каліноўскі

Адкуль ты?.. Вось дык дзіва!
Няўжо са мной нядаўна ты вяла
Размову тут, як не было святла?

Марыська

Ты сам сабе тут задаваў пытанні.

Каліноўскі

Якія?

Марыська

Разабраць я не магла.

Каліноўскі

І жаўранак спяваў, як на світанні?

Марыська

Спяваў, я чула, за акном тваім.

Каліноўскі

А можа, ты — не ты, а прывід з пушчы?

Марыська

Заплюшчы вочы! Так. Цяпер расплюшчы.
Пазнаў Марысю Ямант?

Каліноўскі

Не зусім.
Яна, са мной заручаная ўчора,
Сягоння заручаецца з другім.

Марыська

Адкуль такія чуткі?

Каліноўскі

Ад Віктора
Старжыцкага. Ад графа. Так ці не?..

Марыська

Граф пад замком. Пасаг мой не ў цане.
Зноў я з табой. Зноў сэрцы нашы з намі.
Маё — за год адбіла пяць атак
Рагнеды на чале з яе сватамі.
Ты да мяне, Кастусь? Ці проста так,
Каб глянуць на забыты дом дзявочы,
Наведаць той пакой, дзе жыў раней,
І пакаціць далей?

Каліноўскі

Заплюшчы вочы.
Ну, а цяпер расплюшчы іх хутчэй.
Пазнала?

Марыська

Не.
(Каліноўскі цалуе Марыську.)
О, родны мой! Той самы...

Каліноўскі

Хто?

Марыська

Пацалунак. Паліць, як агонь...
Ад хмелю галава ў Марысі Ямант
Зноў кружыцца, і кроў штурхае ў скронь,
Цвіце сланечнік... Помніш?

Каліноўскі

Я нічога
Не забываў. Той самы я, што быў...
Ты толькі прозвішча майго былога
Не ўспамінай. Забудзь. Як я забыў!

Марыська

Забыць яго? Навекі?

Каліноўскі

Мне паўстанне
Вярнуць яго павінна.

Марыська

Альбо суд
Ваенна-палявы праз пакаранне?

Застанься тут. Сібіры ржавых пут
Ты не парвеш.

Каліноўскі

Бяры вышэй!.. Збаіцца
Пад свой нагляд прыняць мяне Сібір.
(Падыходзіць да шафы.)
Пакойчык ціхі... Кніжная паліца...
Твая?

Марыська

Мая. Тут Гётэ і Шэкспір.

Каліноўскі

Тут лёсы нашы... Каб маглі праліцца
Слязьмі, то затапілі б паўзямлі.
Хто мы з табой? Бед непазбытых дзеці.
Мантэкі гнеў, нянавісць Капулеці
Вякі з парогаў нашых не змялі.

Марыська

Няшчасці пагражаюць нам распраўай...
За грэх які? За шчасце спаць на правай
Тваёй руцэ. Спаць бесклапотным сном.
Мой любы! Я сама прыйшла ў твой дом,
На двор шырокі — лёгкаю хмарынкай,
На ціхі ганак — дробненькім дажджом,
У ложак твой — маленькаю дзяўчынкай.
Цяпер ты гаспадар мой, а не госць.
Пакойчык наш утульны прыбірала
Не я, а служка верная — мілосць.
Цябе чакала я... і прычакала,
Кастусь!

Каліноўскі

Я за Геленай пасылаў
Ганца, не за табой.

Марыська

Мне ўсё вядома.
Ганец твой запрашэнне перадаў
Мне, а не ёй... Не асуджай Арцёма...

Каліноўскі

Арцём асудзіць нас.

Марыська

Няхай. Маўчы.
Лёс не для слоў прызначыў нам спатканне.
Я дзверы ўсе замкнула, а ключы
Каханню аддала на захаванне.

Каліноўскі

Ты плачаш?

Марыська

Глупства. То замілаванне,
Мой любы, а не горыч льецца з воч.
Каб ты не бачыў слёз, мы зробім ноч:
Акно зачынім і апусцім штору,
Насуперак Старжыцкаму Віктору.

СВАТАННЕ

Той жа пакой. Акно расчынена. Марыська і Кастусь сядзяць на падаконніку. Яны развітваюцца.

Каліноўскі

Звініць паветра ад чмялёў і пчол!

Марыська

Спакой.

К а л і н о ў с к і

Лясная ціхая старонка...
У Вільні будзеш, з'явішся ў касцёл
І скажаш: — Я Хамуціуса жонка.

М а р ы с ь к а

Хамуціус! Хто ён такі — латыш?
Ці, можа, грэк?

К а л і н о ў с к і

Пад гэтай клічкай знае
Ксёндз Кастуся. Табе ён, дарагая,
Дасць адрас мой. Прыедзеш?.. Што ж маўчыш?

М а р ы с ь к а

Кастусь!.. Ты чуеш, пошчак барабанны?
Салдаты.

К а л і н о ў с к і

Так.

М а р ы с ь к а

Спяшайся, мой каханы!

К а л і н о ў с к і

Я не паспею. Брычка на двары.

М а р ы с ь к а

Бяжы праз сад! Майго каня бяры,
За брамкаю стаіць ён, асядланы.

(Кастусь пацалаваў Марыську. Саскочыў з падаконніка ў сад.)

Ідзе спакойна. Куляй пагарджае.
За брамку выйшаў. Конь яго вітае
Іржаннем ціхім, тыцкае ў далонь

Вільготнай пысай. Пэўна, чуе конь,
Што ўжо — сваім жыццём і новай доляй
Тутэйшым нівам не належыць болей.

Уваходзіць Арцём. У руках яго куфэрак, які ён асцярожна ставіць на стол.

Арцём

Пакінуў нас Кастусь. Марыська, з ім
Ты гаварыла?

Марыська

Дзядзечка, аб чым?

Арцём

Няўжо ты выйдзеш замуж за другога?

Марыська

То клопат мой... Граф піша, што ў пятлю
Сваёй нязгодай я яго пашлю.
Рагнеда, як жабрачка ля парога,
Ратунку просіць... Сёння сам жаніх
З Геленай будзе тут. Я мушу іх
Прыняць.

Арцём

Не схіб. Яны жадаюць долю
Тваю распяць на графавым крыжы.

Марыська

Свой крыж нясу. Цягнуць на крыж чужы,
Хаця б і залаты, я не дазволю
Сябе, Арцём.

(Заўважыла куфэрак.)

Прынёс куфэрак ты?

Арцём

Як абяцаў... Дар Юрася святы...
Жадаў ён, каб вісеў партрэт Анэлі
Залогам шчасця на тваім вяселлі.
У горкі час такі даваў наказ
Мне бацька твой.

Марыська

Арцём, здымі абраз,
Павесь партрэт. Бог крыўды на мужычку
Не будзе мець.

Арцём здымае абраз і на яго месца вешае партрэт Анэлі. Адыходзіцца. Хрысціцца.

Арцём

Абраз!

Марыська

Цяпер, Арцём,
Пакуль няма Гелены з жаніхом,
Паўстанца Кастуся каня і брычку
Ад іх вачэй дапытлівых схавай.

(Арцём выходзіць. Марыська глядзіць на карціну.)

Пад засень дрэў зіму зганяе май...
Стаіць каханне ў зрэбнай даматканцы!
Жыццё мне даўшы, на лясной палянцы,
Анэля, ты бязведамнай зямлёй
Не стала. Ты жывеш!.. Нібы паўстанцы,
На варце хвоі за тваёй спіной
Стаяць.

Уваходзяць Гелена і жандарскі афіцэр. Капітан вітаецца, цалуючы руку Марыські.

Капітан

Марыі Юр'еўне сардэчны
Праз следчага прывет перадае
Віктор Старжыцкі, апякун яе!

Марыська

Як граф?

Капітан

Нішто... Перыяд небяспечны
Не скончыўся. Але міне, дасць бог.
Віктор нарэшце трапіў у астрог.

Гелена

Ён вінаваты?

Капітан

Доказаў няма
У следчага.

Гелена

Чаму ж тады турма?

Капітан

Граф сувязь меў, гаворачы між намі,
З даволі падазронымі сябрамі,
Так, так... Быў пад наглядам асабняк...
А хатні арышт, то не ўвагі знак
Да графа, а капкан, падрыхтаваны
Для доказаў магчымых, ад якіх
Своечасова граф ізаляваны
Законнай мерай, што ў руках маіх.
Цяпер, калі Назімаў Мураўёву
Здаў справы, нам — не да сяброў былых.

Гелена

Пайду. А вы працягвайце размову.

Гелена выходзіць.

Капітан

Марысі дваццаць. Мне ўжо трыццаць пяць.
Ёсць розніца ва ўзросце. Разумею.
Але прашу, пакіньце мне надзею.
Хоць год, хоць два гатовы я чакаць...

Марыська

Пытанне можна, капітан, задаць?

Капітан

Прашу.

Марыська

Кар'ера следчага ў зеніце...
Навошта рызыкуеце?

Капітан

Лічыце,
Што я люблю вас болей, чым цара.

Марыська

Даўно?

Капітан

З тых пор, як пасярод двара
Сялянскага ў шалёнай каруселі
З Марысяй мы кружылі на вяселлі,
Ні дождж спыніць не мог нас, ні віхор.
Калі маланка асвятляла двор,
Я вочы бачыў, што з тугой глядзелі
У змрок... Не кропелькі дажджу на іх
Былі, а слёзы.

Марыська

Той віхор не сціх
Дагэтуль.

Капітан

Знаю, знаю... Ах, Марыя
Свет Юр'еўна, абранцу вашых мар
Зайздросціў я тады, хоць і жандар.
Але, паверце, грозных дзён стыхія
Усё змяце. Яму не абмінуць
Дарог, дзе косіць дрэвы навальніца.
Магчыма, потым будзе ганарыцца
Ім свет, аднак не зможа свет вярнуць
Таго, што пад сабою пахавае
Дрыгва, дзірван, бур'ян, халодны жвір.
Няўжо Марыся спадзяванне мае
На нейкі цуд?

Марыська

О не! На манастыр.

Капітан

Прашу вас, маладосці не губіце!
Як любіце другога, то любіце.
Я не рашэнне выслухаць прыйшоў,
Пабачыцца... Як раб, чакаць гатоў
Я волі неба, што кіруе намі.

Марыська

Надзей няма ў вас, ведаеце самі.
Другому слова я дала даўно
На ўсё жыццё. Не зменіцца яно.
Бывайце, капітан!

Капітан

Ну, што ж, прызнанне

Чыстасардэчнае перад судом
Суровае змяншае пакаранне.
Як і раней, пакорлівым рабом
Я застаюся.

Капітан казырае і выходзіць. З'яўляецца Гелена.

Гелена

Што ты нарабіла!

Марыська

Адмовіла.

Гелена

Ён змрочны, як магіла,
Быў з выгляду. Віктора пагубіла
Твая нязгода, жорсткі твой адказ.
Граф наш сваяк. Мы хлеб ягоны елі,
Так, так... Ты не дачка мне!

Марыська

На абраз
Зірніце.

Гелена

Божа мой! Партрэт Анэлі...

Марыська

Купляюць, прадаюць маю душу.
Я чалавек? О не! Я — горш, чым быдла.
Не плачце, маці. Вам самой абрыдла
Глядзець на гнюсны торг. Я адпішу
Маёнтак вам. За гэта папрашу,
Не крыўдзячы крыжы сваіх бацькоў,
Пакіньце ім для вечнага спакою
Язмін і бэз і гучных салаўёў,

А жаўранкаў над даллю палявою
Маім дзядзькам: Арцёму і братам...

Гелена

А ты?

Марыська

Бог знае, ды не скажа нам.

СУСТРЭЧА З ГЕНЕРАЛАМ

Куча хворасту на краю ляснога балота. З супрацьлеглага берага далятае страляніна. Пасецца ў бары конь. Хвоя. Да яе прывязаны Каліноўскі. На паляну выходзяць рускія салдаты і афіцэр.

Першы салдат

Балота непралазнае...

Другі салдат

Чароту,
Дрыгве — канца і краю не відаць.

Паручнік

Ад хвоі чалавека адвязаць!

Першы салдат

Ёсць адвязаць!

(Салдаты выконваюць загад.)

Паручнік

Цяпер ідзіце ў роту!

(Салдаты выходзяць.)

Уласны конь?

Каліноўскі

Уласны.

Паручнік

Мой патруль
Гаспадара прызнаў за канакрада.
Я спадзяюся: вы з таго атрада,
Што гіне за балоцінай ад куль?

Каліноўскі

Паручнік здагадаўся. Я адтуль.
А вы — той афіцэр, што памагчы
Жадае нам?..

Паручнік

На гэты бераг выйсці
Ці зможа пад аховаю начы
Атрад? Калі не зможа, то карысці
Не прынясе намер мой.

Каліноўскі

План такі
Не проста здзейсніць.

Паручнік

Тут праваднікі
Патрэбны, знаю. З багны і трысця
Без іх не выйдзеш.

Каліноўскі

Прага да жыцця,
Адвага і адчай праваднікамі
Былі заўсёды, ведаеце самі.
Прывесці можна прыклад не адзін.

Паручнік

Я адыду. Мая на маршы рота.
Не будзем траціць дарагіх хвілін.

Каліноўскі

Паручнік знае, што за ўзнагарода
Яго чакае?

Паручнік

Братняга народа
Падзяка.

Каліноўскі

Альбо куля ад цара.

Паручнік

Тут назбірана хворасту гара...
Каб даць сігнал?

Каліноўскі

Але.

Паручнік

(падпальваючы хворост).

Няхай шугае
Агонь, хай людзям, што на тым баку,
Працягвае гарачую руку,
На вольны бераг кладкі асвятляе.
Бывайце!

Каліноўскі

Дарагі грамадзянін,
Як ваша імя?

Паручнік

Крупскі Канстанцін.

Паручнік пакідае паляну. Да Каліноўскага падыходзіць веставы.

Веставы

Як кажуць, свет вялік і ўсё бывае.
На захад афіцэр салдат павёў.
Пашчасціла!

Каліноўскі

Як бачыш.

Веставы

Галубоў
Паштовых з данясеннем ад разведкі
Час, мусіць, выпускаць на волю з клеткі?
З атрадам так умоўлена было.

Каліноўскі

Спяшайся, покуль сонца не зайшло
За край зямлі, а шчасце за палеткі
Не адышло раптоўна ў змрочны цень.
Спяшайся! Вестка даляцець павінна
Да берага таго, дзе трэці дзень
Надзеі нашы косіць страляніна.
Героі там! Атрад перадавы
Гісторыі. Спяшайся, веставы,
Атрад чакае!

Веставы выходзіць. На лясной паляне з'яўляюцца цыганы. Кожны нясе пасільную ношу на агонь. Да Каліноўскага падыходзіць цыганка Стэфа.

Стэфа

Слухай, гаспадар,
Ты — хто?

Каліноўскі

Не пазнаеш?

Стэфа

Не помню ў твар.

Каліноўскі

Забылася?

Стэфа

Знаёмыя — не коні,
Я не па выгляду, а па далоні
Іх пазнаю.

Каліноўскі

Як выгляду майго
Не помніш, то далонь не дапаможа.

Стэфа

(разглядаючы далонь).

Пабачым... Лінія жыцця твайго
Кароткая. Ды быць даўжэйшай можа.
Ты хочаш жыць і хочаш вольным быць...
Змяні галоп на ціхі рып калёсаў
Цыганскіх, змрочны брук — на сінь нябёсаў,
Тлум — на спакой, як хочаш вольна жыць.

Каліноўскі

Не ўводзь у зман. Былых дзяцей прыроды
Па свеце гоніць, як гусей са шкоды,
Землеўладання хлуд. Бізун даўгі.

Стэфа

Успомніла. Табе на пастаялым
Двары я варажыла... Там другі

Дзяцюк з табою быў... Ён генералам
Не стаў?

К а л і н о ў с к і

Не стаў.

С т э ф а

Няпраўда. Не мані.
Ты разам з ім па стромкай кручы скачаш,
Я знаю. На далонь сваю зірні,
На ёй, як на зямлі, не перайначыш
Ні сцежак шчасця, ні шляхоў пакут,
Ні рысак смерці.

К а л і н о ў с к і

Хутка будзе тут
Твой генерал. Сама яго пабачыш.
Прыслухайся, ідуць...

П е р ш ы ц ы г а н

(гучна).

Ідуць!

Д р у г і ц ы г а н

(змрочна).

Ідуць.

В е с т а в ы

(падыходзіць да Каліноўскага).

Ідуць.

П е р ш ы ц ы г а н

Жывыя раненых нясуць.

Д р у г і ц ы г а н

Нябожчыкаў.

Першая цыганка

На бераг іх кладуць.

Другая цыганка

О, божа, колькі іх! Што ж гэта будзе?

Першая цыганка

Вяртаюцца дадому з кірмаша...
Яшчэ душа... Яшчэ адна душа...

Першы цыган

Апошняга нясуць.

Другі цыган

Паклалі.

Урублеўскі

(падыходзячы да агню).

Людзі!
Мы на сабе прынеслі сто магіл.
Але ні часу, ні лапат, ні сіл
Няма ў нас развітацца з дзецюкамі
Так, як належыць...

Першы цыган

Пахаваем самі.

Урублеўскі

Мы пакідаем іх без дамавін
І без крыжоў. Капайце дол глыбокі
Адзін на ўсіх. Як зможаце, адзін
На ўсіх пастаўце крыж.

Другі цыган

Паставім крыж.

Урублеўскі

Зрабіце ласку. Пахавайце. Мы ж
Ісці павінны, хоць цяжкія крокі
І раны не даюць далей ісці.
Як толькі мясам нашыя шкілеты,
А раны скурай змогуць абрасці,
Атрад — людзьмі, — мы ўспомнім бераг гэты.
Успомнім, каб не сцежкай па трысці
Прайсці, а ў ногі пакланіцца хвоі,
Дзе дзецюкі ў абдымках лесу спяць,
Каб небу, як не схоча іх прыняць,
У твар халодны выпусціць набоі.
Мы іх не пакідаем. Не зямлі
Іх аддаём, а песням, а цымбалам,
А водтуллю ў бары.
(Да паўстанцаў.)
Цяпер пайшлі
Далей, сябры!

Стэфа

(гледзячы ўслед).

Ён будзе генералам.

. . . .

На шырокім лясным пні сядзяць Каліноўскі і Стэфа.

Каліноўскі

(устаючы).

Развіднела. Паўзе з трысця туман...
Ну вось і ўсё. Няма смяротных ран,
Вачэй, зашклёных смерцю. Пад сабою
Сто лёсаў пахаваў нямы курган.

Стэфа

Чакай. Мінулагоднюю вясною,
Варожачы табе, я ў варажбе

Праўдзівай не была, дзяцюк, з табою.

Каліноўскі

Пашкадавала, мусіць?

Стэфа

Не цябе,
Дзяўчыну, што была ў дарозе з вамі.
Хоць і варожым мы, але і самі
Жахаемся, чытаючы ў вачах
Дзявочых за людзей любімых страх.
Ах, людзі, людзі, каб наперад знаді
Вы шлях, крывёй паліты і слязьмі,
То не пакутвалі б і не кахалі,
Не плакалі і не былі б людзьмі.

Каліноўскі

Навошта ж знаць табе?

Стэфа

Здымі калоду!
Хачу я паглядзець на абразкі,
Што іншы раз выказваюць нязгоду
З тым, што паказвае далонь рукі.

(Каліноўскі здымае калоду. Пакідае паляну.)

Стэфа

Панёсся, уцякае на кані
Ад дум сваіх, як быццам ад пагоні,
Ад слоў маіх. Ад лёсу, што на пні
Перада мной ляжыць, як на далоні

(Глядзіць на карты.)

Дарога... Конь, які дарогу чуе...
Кароль... І дом казённы караля
Бубновага, якога карануе,
На трон дашчаны ведучы пятля.

«Марыська чарнабровая мая,
Дзе шчасце, доля ясная твая?
Усё прайшло і не збылося ў часе,
Адна страшэнна горыч засталася,
І каменем на сэрца смутак лёг.
Калі ўжо нас за нашу праўду бог
Пачаў караць і, з вісельняй у згодзе,
Нам прападаць прызначыў пры ўваходзе
У вечны сад, то мы хутчэй загінем,
Чым скардзіцца пачнем на марны лёс,
Хутчэй ад шчасця і саміх нябёс
Адмовімся, а праўды не пакінем».

З ліста Каліноўскага да Марысі

КАНЕЦ СЛЕДСТВА

Турма ў Вільні. Камера. За сталом. разьбярыць С т а р ж ы ц к і. Н а г л я д ч ы к упускае ў камеру н а в е д в а л ь н і к а, апранутага ў цывільную вопратку.

Н а в е д в а л ь н і к

Дзень добры!.. Выразаеце кійкі
У вольны час? Разьбярыце?

С т а р ж ы ц к і

Разьбяру.

Н а в е д в а л ь н і к

Вітаю майстра ходкага тавару.

С т а р ж ы ц к і

Прабачце, хто вы?

Н а в е д в а л ь н і к

Прыяцель, які
З'явіўся, каб палепшыць вязню ўмовы.

С т а р ж ы ц к і

Няйначай, следчы новы?

Н а в е д в а л ь н і к

Што вы, што вы,
Не маю дачынення. Я з купцоў.

(Паказвае пропуск.)

Чытайце.

С т а р ж ы ц к і

Пропуск.

Н а в е д в а л ь н і к

Подпіс?

Старжыцкі

Мураўёў.

Наведвальнік

Як бачыце, вядома ў коле вузкім
Маё імя.

Старжыцкі

То чым магу служыць?

Наведвальнік

Хацеў бы на маёнтак пад Бабруйскам
Я з панам пагадненне заключыць.
Граф не супроць?

Старжыцкі

Супроць не я, а краты.

Наведвальнік

Яснавяльможны пан не вінаваты,
Вядома мне, ні ў чым, апроч размоў.

Старжыцкі

Аднак я тут.

Наведвальнік

Часова. Хто не вёў
Пустых размоў за шклянкаю гарбаты?
Хай не здзіўляе графа мой прыход.
Я — той, хто рыхтаваў для следства глебу,
Як сейбіт для раллі. Дазнання ход
Спрыяльны быў... Дык дзякуйце не небу,
Не следчаму... Ён радавы салдат,
Рабіў і робіць тое, што дыктуе
Вышэйшы чын, мой кампаньён — Загад.

Старжыцкі

Не можа быць!

Наведвальнік

То колькі, граф, каштуе
Двор? Сотню тысяч? Болей? Паўтары?..
(Старжыцкі маўчыць.)
Належыць суму гэтую на тры
Дзяліць. За трыццаць тысяч я купляю
Маёнтак пана. Згодны?

Старжыцкі

На грабеж?

Наведвальнік

На клопаты.

Старжыцкі

Не набівайся.

Наведвальнік

Знаю.
Прыкіньце, я не парушаю меж
Магчымага. Барыш дзялю законна,
Не ганьбячы прафесію сваю:
Не крыўджу ні сябе, ні кампаньёна,
Зямлю купляю, волю прадаю...
Яна не тысяч варта. Міліёна!

Старжыцкі

Хто ён, нябачны цень ваш — кампаньён?

Наведвальнік

Не трэба турбавацца, граф: не ён,
А я, гаворачы на вашай мове,
Ягоны цень.

Старжыцкі

А ён?

Наведвальнік

Пры Мураўёве,
Як я — пры ім... Рашайцеся хутчэй.

Старжыцкі

На волі пагаворым.

Наведвальнік

Тут зручней.

Старжыцкі

Не для мяне.

Наведвальнік

Баюся, каб размовы,
Што вы з Аскеркам, з Гейштарам вялі,
Характар пратакольны, папяровы,
У выніку разваг не набылі...
Сягоння канчатковае рашэнне
Па справе графа прыме Мураўёў.
То як?

Старжыцкі

Я — вязень.

Наведвальнік

Пойдзеце дамоў
Сягоння.

Старжыцкі

Калі так, то пагадненне,
Хоць з ведзьмаром, я падпісаць гатоў.

Наведвальнік

Усё яшчэ не верыце? Паверце,
Такім, як вы, дзяцей калышуць чэрці.
Ёсць ром?

Старжыцкі

Няма.

Наведвальнік

Шкада! Абмылі б справу.

У друк мясцовы неадкладна я
Аб продажы маёнтка дам аб'яву...
Вядома, граф, ад вашага імя.

Старжыцкі

Як хочаце.

Наведвальнік

Сем тысяч. Мой задатак —
Для пэўнасці. Парадак ёсць парадак.

Кладзе на стол пачак грошай і выходзіць. Старжыцкі хавае грошы ў тумбачку. Дастаў адтуль бутэльку рому і дзве чаркі. На парозе з'яўляецца наглядчык.

Старжыцкі

Прашу на чарку!

Наглядчык

(нерашуча).

Граф, я пры пістолі.

Старжыцкі налівае чарку, наглядчыку і сабе. Чокаюцца. П'юць.

Старжыцкі

Не першы раз!.. Што новага на волі?

Наглядчык

У горадзе аблавы. Ноччу, днём.

Старжыцкі

Злавілі ваяводу?

Наглядчык

На свабодзе.
Цяпер яго іначай у народзе
Завуць.

Старжыцкі

Ну, ну!..

Н а г л я д ч ы к

(пераходзячы на шэпт).

Мяцежным каралём!
Дыктатарам Літвы і Белай Русі.

С т а р ж ы ц к і

За што такая чэсць?

Н а г л я д ч ы к

Не дабяруся
Паняція...

С т а р ж ы ц к і

(наліваючы чаркі).

Яшчэ?

Н а г л я д ч ы к

Магу.

С т а р ж ы ц к і

А ўсё ж?
(Чокаюцца. Выпіваюць.)

Н а г л я д ч ы к

Закон дыктуе свой: за здраду — нож,
Кінжалы ў ход пусціў...

С т а р ж ы ц к і

(хмялеючы).

Кароль, Дыктатар!..
Яшчэ?

Н а г л я д ч ы к

Магу... З ног збіўся губернатар,
Злуецца... Калі гэтая напасць, —
Гаворыць, — пакрасуецца з паўгода,
То цар абвесціць роўнасць для народа...

Усе маёнткі мужыкам раздасць.

С т а р ж ы ц к і

(П'е.)

Як імя караля?

Н а г л я д ч ы к

Цішэй. *(П'е.)* Хто знае?

С т а р ж ы ц к і

А прозвішча?

Н а г л я д ч ы к

Бог ведае адзін.

С т а р ж ы ц к і

Відаць, часцей, чым падышах жанчын,
Імёны ён і прозвішчы мяняе.

Н а г л я д ч ы к

То я пайду.

С т а р ж ы ц к і

Чакай.

К а п і т а н

(уваходзячы).
Прынёс загад!

С т а р ж ы ц к і

Свабода?

К а п і т а н

Так!

С т а р ж ы ц к і

Не думайце, што рад

Я навіне.

(Налівае чарку капітану, потым — сабе.)

Капітан

Забараняю. Досыць.

Старжыцкі

Ах, любы капітан. Мой дом — астрог.
Не сам іду, мяне адсюль выносіць
Гісторыя... Нагамі за парог.

АСАБНЯК У ВІЛЬНІ

Кабінет на другім паверсе. Гарыць камін. Каля яго, седзячы ў крэсле, вяжа панчохі Рагнеда. У крэсле насупраць яе — Віктор.

Старжыцкі

Сябры ў бядзе. Не можна адкупіцца
Ад мук сумлення. «Годзе ныць, Віктор», —
Шапчу, а ў сэрцы пуста. Я — званіца
Нямая. Языкі званам віхор
Павыдзіраў. Я — абабраны двор,
Пастух без пугі, посуд без палуды.
Заместа чарады ля ачага
Сямейнага пасу свае пакуты.
А нехта кайданы, там, дзе тайга,
Пасе і двор мой на Беразіне,
Што я прадаў, каб вольным быць, кляне...
Як свішча сівер у ягоных словах!

Рагнеда

Беразіна!.. Мы страцілі, на жаль,
Не грошы — тры вярсты бароў сасновых
І больш чым тры вярсты нястрымных хваль.

Старжыцкі

Гісторыя!.. Патокам дзён імклівых
Яна падобна сёння на раку —
Імчыць, нас пакідаючы ўбаку,
Ад нас хавае твар у неўрадлівых
Сялянскіх нівах... Некалі была
Пакорлівай, цяпер грыміць: скарыся!..
Адзін свой двор я сам аддаў Марысі,
Другі — турма гвалтоўна адняла,
Не зняўшы з твару марадзёрскай маскі.
Як не было маёнткаў — двух з пяці!

Рагнеда

Жыццё пражыць — не поле перайсці.

Старжыцкі

Яшчэ не ўсё. З чыёй, Рагнеда, ласкі
Цураюцца, як чорнае чумы —
Так, так! — знаёмыя майго парога?

Рагнеда

Баяцца крат. Тут дзіўнага нічога
Няма.

Старжыцкі

Яшчэ не ўсё. Калі з турмы
Выходзіў я, рукамі капітана
Гісторыя свой ліст перадала
На подпіс мне. Аж белы свет імгла
Ахутала! Чытай жа. Рана, рана
Нам баляваць. *(Перадае ліст.)* Уважліва чытай.

Рагнеда

Ты падпісаць павінен адрачэнне
Ад мяцяжу? Для друку?

Старжыцкі

Мне сумленне
Не дазваляе цераз ганьбы край
Пераступіць. Лепш ланцугом па бруку
Звінець, чым бачыць сорам свой у друку.
Што скажуць людзі?

Рагнеда

Праўда. Божа мой,
Што скажуць тут? Што скажуць за мяжой?
Прыкінься хворым. *(Вяртае ліст.)*
Можа, ўсё тым часам
Міне.

Старжыцкі

Сягоння зойдуць за адказам.

Рагнеда

Твой следчы?

Старжыцкі

Іншы распарадчык лёсаў.
Ад Мураўёва.

Рагнеда

Хто?

Старжыцкі

Палкоўнік Лосеў.

Слуга

(уваходзячы).

Да вас!

Старжыцкі

Ну вось!

Слуга

Купец... Па важнай справе.

Рагнеда, прыбраўшы з крэсла вязанне, ідзе ў суседні пакой.

Старжыцкі

Ты б мог сказаць: — Няма гаспадара...
Ён — захварэў.

Слуга

Не сцяміў.

Старжыцкі

А пара.

Слуга выходзіць, прапускаючы ў кабінет Каліноўскага.

Каліноўскі

Граф, бачу, не чакаў. Я — па аб'яве
Аб продажы Бабруйскага двара.

Старжыцкі

(разгублена).

Двор куплены... Атрыманы задатак...
Сем тысяч.

Каліноўскі

Усяго? Куш не вялік.
Мне трэба больш.

Старжыцкі

Чарноцкі — рабаўнік?
Забаўна.

Каліноўскі

Прыкусіце, граф, язык.

Старжыцкі

Не разумею.

Каліноўскі

Я прыйшоў падатак
Рэвалюцыйны з пана спаганяць.

Старжыцкі

Не разумею... Цішыня ды гладзь
На моры. Улягліся хваляванні
Мінулыя, а новых — не відно.

Каліноўскі

Яшчэ судно не канула на дно,
А ўжо з яго ўцякаюць спадзяванні,
Як пацукі, трымаючы ў зубах
Паперачкі свае аб пакаянні,
Прашэнні аб не гучных ланцугах.
А ці не так і графа спадзяванне
За стырнавога быць на караблі
Не здзейснена?.. Французы, англічане
Надзей не апраўдалі. Падвялі.

Старжыцкі

Няпраўда... Ходзіць слых аб каралі
Мяцежным. Хіба гэта не надзея?
Хвала таму, хто з палубы не ўцёк.
Вы, часам, — не кароль?

Каліноўскі

За казначэя
Я ў караля. Выкладвайце даўжок!..

Старжыцкі дастае з шуфляды стала пачак грошай і перадае яго Каліноўскаму.

Старжыцкі

Сем тысяч тут.

Каліноўскі

(уручаючы распіску).

Нам трэба болей. Дзесяць.
Наяўнымі.

Старжыцкі

(Садзіцца за стол. Піша.)

Паверце, я гатоў
За крыўды незлічоныя павесіць
Цара ў пятлі мужыцкай між слупоў —
Каб першы слуп быў Гродняй, а другі
Быў Вільняю. Сам рваў бы ланцугі
Для гэтай мэты.

Каліноўскі

Для яе замала,
Граф, двух слупоў. Ёй трэба, каб шугала
Народная рашучасць, гнеў жывы,
Каб ён на часткі рваў турэмны кратэр
Імперыі... Так думае дыктатар
Сярмяжнай Беларусі і Літвы,
А казначэй яго дае распіскі
У тым.

Старжыцкі

Ён — на кані, а пад канём —
Яго даўжнік. Трымайце.
(Дае Каліноўскаму запіску.)
Аканом

Адплоціць доўг мой падаўцу запіскі.
Куды ж вы? Пачакайце.

Каліноўскі

Час ісці.

Старжыцкі

Мне сорак год. У кожнага ў жыцці
Ёсць свой палын. Цяпер, пасля астрога,
Калі майго цураюцца парога,
Свабода — мой палын... Сяджу адзін,
Спрабую размаўляць, — калі камін
Гарыць, — з гісторыяй. Не пазнае
Мяне яна чамусьці, я — яе.
Знаць хочаце, аб чым у нас размова?..

Каліноўскі

Не, граф. Ёй важна справа больш, чым слова.

Выходзіць.

Старжыцкі

Рагнеда!

Рагнеда

(уваходзячы).
Я. Што ты хацеў сказаць?

Старжыцкі

Я — нуль для іх! Я — дойная карова,
Горш нават — шалудзівая каза.
Хто б думаць мог? О не! Я прычакаю
Сваёй чаргі. Тады і пагляджу,
Чаго іх гонар варты, як адчаю
Апошняга пяройдзе ён мяжу.
Пабачу: спадзяванні іх ці — самі

Яны ў тым труме стануць пацукамі.
Каб так мяне зняважыць!

Рагнеда

Ты аб кім,
Віктор? Аб чым?

Старжыцкі

Аб чым?.. Ды ўсё аб тым,
Што дарагім было, што не збылося,
Не збудзецца.

Уваходзіць слуга.

Слуга

Да вас палкоўнік Лосеў.

Старжыцкі

Прасі!

Слуга выходзіць.

Рагнеда

(перад тым, як выйсці).
Віктор, ты знаеш: я чакаю
Дзіця... Не забывай...

Старжыцкі

Ідзі. Я знаю,
Як мне трымацца. Госць непажаданы
Цяпер не страшны мне.

Лосеў

(уваходзячы).
Вы ўсхваляваны,
Шаноўны граф. Хацеў бы ведаць чым?
Візітамі?

С т а р ж ы ц к і

Становішчам сваім.
Няпэўнасцю.

Л о с е ў

Няпэўнасць і адмова
Нам паспрыяюць — сюрпрыз для Мураўёва,
А за сюрпрыз — сюрпрыз: ланцуг, Сібір.

С т а р ж ы ц к і

У нас вайна, палкоўнік, а не мір.
Я паспрыяю вам, і я — нябожчык:
Злачынны акт! На вуліцах, на плошчах
І ў друку — палітычны рэзананс,
Патрэбны вам...

Л о с е ў

Не думайце за нас.

С т а р ж ы ц к і

Я за сябе... Вы ж чалавек, палкоўнік.

Л о с е ў

Я дома чалавек, а тут чыноўнік.

С т а р ж ы ц к і

Я паміж двух агнёў.

Л о с е ў

Не засталося
Кінжальшчыкаў. Усе яны ў пятлі,
Кінжалы ў шафах.

С т а р ж ы ц к і

Ах, палкоўнік Лосеў,
Каб так!.. Яны нядаўна тут былі.

Лосеў

Жартуеце. Марудзіце з адказам,
Забылі, хто мяне прыслаў сюды.
Я вас згнаю ў астрозе з жартам разам.
Дзе доказ? Доказ!

Старжыцкі

(працягваючы распіску).
Вось яго сляды.

Лосеў

Як прозвішча?

Старжыцкі

Не знаю. Не пытаўся.

Лосеў

Рост?

Старжыцкі

Я не мераў.

Лосеў

Твар?

Старжыцкі

Не прыглядаўся.

Лосеў

Узяў сем тысяч?

Старжыцкі

Роўна. У мяне
Больш не было.

Лосеў

За рэштаю, вядома,
Ён з'явіцца сюды?

Старжыцкі

Да аканома
Майго. Маёнтак — на Беразіне.

Лосеў

Распіска. А пад ёй стаіць пячаць:
Літоўскі камітэт. Свабода. Роўнасць.

Старжыцкі

Грашовы дакумент.

Лосеў

Я захаваць
Хачу для справы гэткую каштоўнасць.
Не пашкадуеце... Даю ўзамен
Дазвол, паперцы гэтай раўназначны —
У Гродню ехаць, падалей ад сцен
Турэмных, што на твары вашым значны.
Гаспадара чакае родны дом,
І вольны Нёман, і сцяжынкі ў садзе.

Старжыцкі

А ліст для друку? Подпіс пад лістом?..

Лосеў

(спяшаючыся).
Пасля, пасля... Няхай сабе ў шуфлядзе
Да лепшых дзён спакойна адпачне,
Пакуль маёнтак на Беразіне
Не дапаможа мне, маёй засадзе
Па тонкай нітцы разматаць клубок,
На віленскі натрапіць адрасок...

Л о с е ў выходзіць з кабінета. Старжыцкі падкідвае паліва ў камін. Вяртаецца Р а г н е д а і займае сваё месца ў крэсле. Вяжа.

С т а р ж ы ц к і

Што новага?

Р а г н е д а

Ёсць вестка ад Гелены.

С т а р ж ы ц к і

Турботная?

Р а г н е д а

Там адбыліся змены —
Марыся ёй маёнтак адпісала.

С т а р ж ы ц к і

Ну, што ж, ну, што ж. Турбацыі тут мала.

Р а г н е д а

Марыся ў Вільню едзе. Асабняк
Належыць ёй... Ты ж ведаеш...

С т а р ж ы ц к і

Так, так.
Ну, што ж, і гэты клопат не вялік.
Нас заўтра ў Гродню паімчыць ямшчык.

Р а г н е д а

Віктор, няўжо?!

С т а р ж ы ц к і

Вяртаемся назад
Да дарагіх лясоў, палёў, прастораў!..
Пазбавіцца б хутчэй ад Вільні... Ад
Кінжальшчыкаў, жандараў, марадзёраў.

За брамай, на якой вісіць замок —
Жалезны знак кандальнае эпохі,
Ты будзеш зноў вязаць свае панчохі,
А я — разматваць змрочных дзён клубок.

НАПЯРЭДАДНІ НОВАГА ГОДА

Касцёл. Захрысны пакой. Каліноўскі і Парафіяновіч — паўстанскі камісар па Магілёўскай губерні.

Каліноўскі

Лес чорны ў снежні. Луг у снежні белы.
Зіма. Дрымотны сон на многа дзён.
Араты сніць мізэрныя надзелы,
Якія са стала свайго прыгон,
Што костку, кінуў згаладалым вёскам.
Абшар дваранскі мроіцца палоскам,
І думкам іх спакою не дае.
Тым думкам зброю даць — і стануць войскам.

Парфіяновіч

Такіх салдат нам сёння нестае!..

Каліноўскі

Пад кіраваннем белага «Аддзела»
Паўстанне ў нас, як мокры хмыз, гарэла.
Зракліся справы, безнадзейна хворай,
Прэлаты каталіцкіх кансісторый.
Вернападданніцкія адрасы
Падпісвае здрадліваю рукою
Цару дваранства. Надышлі часы
Цяжкія. Сівер агаліў лясы —
Пяць тысяч інсургентаў склалі зброю.

Парфіяновіч

А іншыя?..

Каліноўскі

Літоўскі камітэт
Паспеў ім выдаць адпускны білет,
Як восень — птушкам. З выраю вясною
Яны да гнёздаў вернуцца назад,
Пакуль жывём, для іх і наш загад
Жыве. Аднак, чакаючы на гэта,
Не маем права ў цёплы колер лета
Мы фарбаваць халодны снегапад.
Даводзіцца ўсё аднаўляць спачатку:
Паролі, яўкі, апарат, пячатку.
Расце графа выдаткаў, як на грэх.
Збірайце грошы... Неабходны сродкі
Нам, як паветра, гэтак жа, як снег
Патрэбны вольным рэкам для паводкі...
Рад касу Магілёва падтрымаць,
А чым? Хоць горад свой, але — не блізкі.
Запіска ёсць... Праз падаўца запіскі
Ці зможаце тры тысячы спагнаць?

Парфіяновіч

(беручы запіску).
Маёнтак графа. На Беразіне.
Знаёмы двор. Ён па дарозе мне.
Мяркуеце, што гэта небяспечна?
На візіцёра могуць там чакаць
Не грошы, а наручнікі?

Каліноўскі

Бясспрэчна,
Ёсць рызыка.

Парфіяновіч

Гатоў рызыкаваць.

Каліноўскі

Ад пастак, ад жандарскага этапу
Нічога я, на жаль, не ўсцерагу,
Таксама, як нікога не магу
Зрабіць мядзведзем, каб смактаў ён лапу
Зімовых сноў у цёплым берлагу.

Парфіяновіч

Я сёння ад'язджаю.

Каліноўскі

Год стары
Мінае. Можа, на маім парозе
Адзначым Новы год?

Парфіяновіч

Яго ў дарозе
Я прывітаю бомамі ў бары.
Згадаю Светаянскія муры,
Парог далёкі вашае кватэры,
Храм гэты.

Каліноўскі

Што ж, тады я адамкну
Касцёла дзверы ў добрыя намеры,
У Новы год і ў новую вясну.
Фарсіруйце ж хутчэй Беразіну!

Каліноўскі выпускае з касцёла Парфіяновіча. З бакавых дзвярэй заходзіць ксёндз.

Ксёндз

На вуліцах спакойна. Паступова
Жыццё старыя рэчышчы свае
Знаходзіць, ёлкі дзецям дастае,
Танцуе пад аркестры Мураўёва,

Наладжвае патрыярхальны быт.
Няўжо канец?

Каліноўскі

Сягоння расстраляны
Не пад аркестры, а пад барабаны
Былы паплечнік мой Далеўскі Ціт.
Нядаўна ў Коўне смерцю пакараны
Мацкявічус.

Ксёндз

А летам — ксёндз Ішора,
Калышка, Сеpакоўскі. Слёз і гора
Не бачыць бог!

Каліноўскі

Не ўмею суцяшаць.
Але магу, пакуль не позна, зняць
З таго, хто суцяшае, даручэнне
Па справе нашай ехаць за мяжу.
Служыце богу, дбайце пра імшу!
Ад бізуна патрэбна суцяшэнне
Пакорлівай спіне.

Ксёндз

Я не прашу
Збавення для сябе. Адна бяда нас
Звязала. За адступніцтва Антанас
Мацкявічус мяне б пракляў навек
На свеце тым. О, гэта чалавек
Вялікі быў! Зямелька паглынула,
На жаль, яго. Не верыў ён панам,
Не давяраўся членам капітула,
Хоць быў ксяндзом. Ён верыў толькі вам.
Не раз, не два мой небагаты храм
Чуў ад яго: «Каб міліён талераў

Я меў, то, божы занядбаўшы сан,
Наймаў бы генералаў, каб сялян
Вучылі за мяжой на афіцэраў...»
Здагадвацца магу, што даручэнне
У Кенігсберг паехаць дачынення
Не мае да маіх духоўных спраў.

Каліноўскі

Так... Малахоўскі, Длускі Балеслаў
Чакаюць сродкаў, неабходных школе
Ваеннай.

Ксёндз

І яны ў маім касцёле
Былі не раз!.. Цяпер мы толькі ўтрох
Тут засталіся: вы, ды я, ды бог.

Каліноўскі

Бог, кажаце? Не, пробашч! Я мяркую,
Што ён даўно аглух для нашых слоў,
Аслеп для праўды нашай, за якую
Загінулі найлепшыя з сяброў.
Хіба не іх бязлітаснай рукою
З яго дазволу вешаў Мураўёў
І засыпаў бязведамнай зямлёю?
Цяпер ім — без магіл і без крыжоў,
Заказана ў спрадвечны сад дарога.
То дзе ж ён, бог?.. Тут, апроч нас, нікога
Няма, айцец. Бог з храма выгнаў бога!

Ксёндз

Калі для нас аглух ён і аслеп,
Дык як жа ў Вільні аднаго пакіну
Я ваяводу ў чорную часіну?

Каліноўскі

Якіх выпрабаванняў есці хлеб

Мы будзем праз гадзіну ці хвіліну,
Хто ведае?

Чуваць настойлівы стук у дзверы. Ксёндз зірнуў у акно.

Ксёндз

Грэх нейкую дзяўчыну
На споведзь мне прыслаў. *(Адмыкае дзверы.)*
Дачка мая,
Спазніліся. Замкнёны дзверы звонку.
Касцёл ужо закрыты... Хто вы?

Марыська

(уваходзячы).
Я
Хамуціуса жонка.

НОВЫ ГОД

Асабняк у Вільні. Той жа кабінет. Каліноўскі і Марыська.

Каліноўскі

Хто б спадзявацца мог, што так сустрэнем
З табой мы Новы год?

Марыська

Адны.

Каліноўскі

Але.

Марыська

Зноў ява абнялася з летуценнем.
Гарыць спакойна свечка на стале.

Гарачы пацалунак, стаўшы ценем,
Не астывае на марозным шкле.
Чаму ж, Кастусь, ад саменькага рання
Рвуць кіпцюры цяжкога прадчування
Маю душу?

Каліноўскі

Марыська, доўгі шлях
Стаміў цябе.

Марыська

Шчаслівых падарункаў
Пад нашу ёлку добры дзед Мароз
Не пакладзе ўжо...

Каліноўскі

З дарагіх малюнкаў
Што-кольвеч ён і нам з табой прынёс.
Ты толькі глянь, як пабяліў ён дахі,
Аздобіў шкло, нябёсы падсініў!

Марыська

(падыходзячы да акна).
Ва ўзорах шкла вачам вярзуцца жахі,
Якіх не бачыў ты ды і не сніў.
Прыгледзься... Паміж двух ямшчыцкіх станцый,
Стаіць бяроза.

Каліноўскі

Так.

Марыська

На ёй паўстанцы
Удаўкай задушылі мужыка.

Каліноўскі

Што ты пляцеш?

Марыська

А вунь, з таго ляска,
Вядуць на шлях паўстанца-дзецюка
Пад вартай мужыкі. Заплюшчы вочы,
Каб, у святле станцыйных ліхтароў,
Як я, не ўбачыць раптам сярод ночы
Крывавы ланцужок яго слядоў.
А вунь, а вунь... Яшчэ адзін узор
Відаць на шкле акна... Заезны двор.
Той самы дом, дзе некалі, вясною,
Выпадак пазнаёміў нас з табою.
Упершыню Ўрублеўскі, я і ты
Там стрэліся... А сёння дом пусты
І непрытульны. Злосны вецер дзверы
Тармосіць дзень і ноч. Глыбокі снег
Замёў мясціну майскую да стрэх.
Дзе ён цяпер, таварыш наш? Валеры?

Каліноўскі

Дзе ж быць салдату, як не на вайне.

Марыська

Жывы?

Каліноўскі

Напэўна.

Марыська

Там яму і мне,
Ды і табе, цыганка варажыла.
Сказала праўду нам, тваю — ўтаіла.
Але, зірнуўшы на мяне, адкрыла
Маім вачам нядобры свой сакрэт.
Я прачытала ў іх... Крывавы след...

Каліноўскі

І ўсё ж мяне ты ў госці запрасіла?

Марыська

Ах, не жартуй, не смейся, так было...

Каліноўскі

Ты не хвалюйся. Не глядзі на шкло.
Дай мне руку. Я пагашу святло.

(Гасіць свечку. Абдымае Марыську.)
Гарыць камін. Святла яго даволі
Для нас з табой! Няхай, у час такі,
Падвойны цень наш зыбаюць па столі
Каміна трапяткія языкі,
Малюнкі шкла не смуцяць сэрца скрухай.

Марыська

Не суцяшай мяне, а лепш паслухай...
На тым двары, дзе нас знаёміў май,
На гэты раз мяне да чорнай кавы
Граф запрасіў. Ён быў такі ласкавы
З Марысяй, хоць да раны прыкладай.
Пасля таго, як кампліментаў міску
Я з'ела, граф Віктор мне расказаў,
Што даў табе грашовую запіску...

Каліноўскі

Пашкадаваў?

Марыська

Ну так... Нібыта з Мінску,
Перад ад'ездам з Вільні, атрымаў
Ад некага ён вестку... аб засадзе
Магчымай...

Каліноўскі

(устрывожана).

Дзіўна! Ад каго пачуў
Такое граф? Няўжо на вуха здрадзе
Сам аб ліхой магчымасці шапнуў?
Ад'ехаўся — і мучае сумленне?..

Марыська

Дзівак, дзівак!.. Не можа быць сумнення —
Ты ў пастцы! Для цябе, як для ваўка,
Раскідана здрадлівая прынада,
Цікуе шпік, выследжвае засада
Па храмах, па кустках асабняка,
Дзе, рукі склаўшы, я цяпер сяджу,
Не ведаючы, што рабіць з бядою.
Я чула, ёсць дыктатар над табою,
Кароль, які паехаць за мяжу
Дае дазвол? Сама яго ўпрашу...

Каліноўскі

Не трэба. Ён пакінуць поле бою
Дазволіць можа ўсім, апроч мяне.

Марыська

Няўжо кароль адчай мой адштурхне?
Усіх правоў яго Марысі права
Вышэйшае.

Каліноўскі

(прыслухоўваючыся).

Я чую стук.

Марыська

Аблава!

Каліноўскі

(апранаючы паліто).

Не бойся. Адчыняй.

Марыська

Не адчыню!

Каліноўскі

Я праз акно — на дах. Не ўпершыню!

Каліноўскі вылез на дах, прычыніў за сабою акно. Запаліўшы свечку, Марыська ідзе на грукат, які не змаўкае на ніжнім паверсе асабняка. Вяртаецца ў суправаджэнні жандарскага афіцэра, капітана.

Марыська

Праходзьце. Не чакала.

Капітан

З Новым годам
Марыю Юр'еўну паздравіць рад!

Марыська

І не адзін, як бачу, а са ўзводам...

Капітан

Дарэмны страх. Я адпусціў салдат.
Нядаўна я мужчынскі бачыў профіль
На шкле акна. Хто гэта?

Марыська

Мефістофель,
Напэўна.

Капітан

Дзе ж ён?

Марыська

Знік праз дымаход.
То першы цуд яго на Новы год.

Капітан

Адказ, хоць і містычны, але шчыры.
Ды я не стану вобыск учыняць.

Марыська

Чаму ж?

Капітан

Мне невыгодна цуд штурхаць
На шлях, які канчаецца ў Сібіры,
А пачынаецца раней — з турмы.
Папераджаю, што шукаем мы
Дыктатара Літвы і Беларусі.
Так. Ён жа — Каліноўскі... Спадзяюся,
Астрог Марыю Юр'еўну міне.
За вас баюся... Пасвяціце мне!

Марыська вядзе капітана на выхад. Кастусь паказаўся ў акне. Адчыніў яго, саскочыў з падаконніка. Сеў каля каміна.
Увайшла Марыська.

Марыська

А ты ўжо тут?

Каліноўскі

Азяб. Вярнуўся з даху,
Што з полюса.

Марыська

Дрыжыш?

Каліноўскі

Але, дрыжу
Ад холаду.

Марыська

І я дрыжу... Ад страху...
Нам трэба ехаць. Ехаць за мяжу!
Нам трэба ашукаць абавязкова
Яе...

Каліноўскі

Каго?

Марыська

Бяззубую каргу,
Якая зноў махнуць касой гатова.
Паедзем. Не пярэч.

Каліноўскі

Я не магу.
Не маю права.

Марыська

Гэта канчаткова?

Каліноўскі

Але.

Марыська

Сагрэўся?

Каліноўскі

Не.

Марыська

Што ж!.. Чаркай рому

Сагрэем, Яська, кроў... Тут недзе ром
Пакінуў граф... Памінкі па Арцёму
Нам трэба справіць.

Каліноўскі

Як?.. Памёр Арцём?..

Марыська

Паўстанцы пакаралі... Так, мінула
Сягоння сорак дзён... Спіць, дзе заснула
Яго Мальвіна непрабудным сном.
Яна мяне калісьці малаком,
Як я маленькаю была, карміла.
Далёкая, забытая магіла!..
Арцём, калі ад кулі паміраў,
То мне і ўсёй радні сваёй жадаў
Жыць доўга, не спяшацца з дамавінай.
Так і сказаў: — Чым будзеце радзей
Вы засяляць клады мае з Мальвінай,
Тым будзе нам з ёй спачываць лягчэй...

Каліноўскі

За што ж яго?

Марыська

Гаўрылава... салдата,
Каб ён не трапіў сотніку ў палон,
Арцём схаваў, пашкадаваў, як брата.
Памянем жа! Мінула сорак дзён.

(Моўчкі выпіваюць.)

Ах, Яська, Яська, дарагі мой госць,
Любіў Яцына паўтараць бывала.

Каліноўскі

Але, любіў... Чаму ты не сказала
Адразу мне?

Марыська

Бо Яську шкадавала.
Цяпер кажу. Знай праўду ўсю, як ёсць.
Мне Яську шкода. Караля не шкода!..
За ўладу ён усіх панішчыць рад.

Каліноўскі

Пры чым тут я?

Марыська

Не ты, дык твой загад
Штурхнуў Арцёма ў ямку, ваявода!
Адважыўся штурхнуць — трымай адказ!
Я на паўстанне мела спадзяванне
Адзінае. Цяпер само паўстанне,
О, божа, не за нас, а супраць нас!
Свет — наш Мантэкі, час — наш Капулеці!
Мы ўладай іх асуджаныя дзеці.
Пераараная іх лемяхамі,
Знясіленая злом, стаю адна.
Арцём, Арцём!.. Чаму ты паміж намі
Сцяною вырас? Да нябёс сцяна!
О, божа, стыне кроў мая ад жаху!

Каліноўскі

Сябе я вінаватым не лічу...

Марыська

Ты барабаншчыку і трубачу,
Якія павядуць цябе на плаху,
Скажы лепш гэта... Ты цяпер караеш
Мяне. Сябе. Хацела б знаць віну
Сваю перад табой?

Каліноўскі

Ты праклінаеш
Мяне?

Марыська

Ідзі!.. Не я цябе кляну,
А дзеці, што каханнем не зачаты,
А сонца, што ўставала над зямлёй,
Калі мы цалаваліся з табой
На паграбні каля зычлівай хаты,
Вяселле, што тады не знала бед,
Грымоты, пад якімі танцавала
Я, плачучы, цябе правёўшы ў свет!
Яшчэ кляне цябе твой кожны след,
Які пасля дажджу я цалавала...
Ідзі хутчэй, пакуль я не кляну
Сама цябе. Пакінь мяне адну!

КАНЦЫЛЯРЫЯ МУРАЎЁВА

Мураўёў і чыноўнік Масолаў.

Мураўёў

З цікавасцю чытаў я дзённік ваш.
Мне спадабаўся ў ім запал юначы,
Жывое слова, бойкі карандаш.
Што ж, благаслаўляю і жадаю ўдачы
Далейшай нашаму карандашу,
Каб ён у апісанні мяцяжу
Трымаўся летапіснага настрою,
Заходзіў за парадай да мяне.
Дзярзайце!.. Што, дарэчы, за мяжою
Апошнім часам пішуць аб вайне
З паўстанцамі?

Масолаў

З'явілася паэма,
Напісаная прозаю. А тэма
Яе — пакуты інсургентаў. Кроў,
Якая льецца пад выццё ваўкоў,
Свіст куль...

Мураўёў

...І каламбуры Мураўёва.
Чытаў. Не адмаўляю, пачуццёва
Напісана. Ніяк не могуць слоў
Забыць маіх: што я, хоць Мураўёў,
А толькі выпаў гонар мне належаць
Да Мураўёвых, не да тых, якіх
Калісьці вешалі, а да жывых,
Прыбыўшых з місіяй караць і вешаць.
Паэма ў прозе... Не заціхла бура
Ваяк-пісак у шклянцы каламбура.
Паэма — што? Была карыкатура,
Дзе над Расіяй я — хто б думаць мог! —
Пяньковую пятлю, як німб, трымаю,
Мяцеж — апірышча яе! — з-пад ног
Пакутніцы абцасам выбіваю.
Ідэя знамянальная!.. Я знаю,
З якіх яна пазычана галоў.
То «Колакал», то Герцэн, Агароў!..
Мяцежных блох набраліся ў іх будцы
Тутэйшыя, чырвоныя давудцы,
Цяпер вярнуць Расіі хочуць іх.
Запомніце. Не выпадковы штрых!
Ён нарысіста з важнай думкай звяжа...

Уваходзіць ад'ютант.

Ад'ютант

Дазвольце патрывожыць?

Мураўёў

Што там?

Ад'ютант

Ваша
Правасхадзіцельства, ёсць навіна,
Якой даўно чакалі. Вось яна!

(Працягвае тэлеграму.)
Зрабіце ласку глянуць, а таксама
Рашэнне адпаведнае прыняць
Па тэлеграме.

Мураўёў

З Мінска тэлеграма,
Ад Лосева... Ну, што ж!.. Удакладняць
Не будзем. Светаянскія муры
Салдатамі надзейна ачапіце.
Бярыце роту, дзве, а мала — тры.
Схапіце Каліноўскага! Судзіце!

Ад'ютант выходзіць.

Закончыўся як быццам пасляхова
Жандарскага палкоўніка ваяж.
Разблытаўся клубок!.. За вамі слова,
Масолаў. Навастрыце карандаш,
Запісвайце ў свой дзённік, літаратар:
Нарэшце ў сеці трапіў нам Дыктатар,
Кароль мяцежны!.. Я яго злаўлю
І світы каралеўскае пазбаўлю,
І кропку, што падобна на пятлю,
Ваенна-палявым судом пастаўлю
На аркушы апошнім мяцяжу.
Што трэба больш? Запісвайце.

Масолаў

Пішу.

КАМЕРА № 3

Дамініканскі будынак. Камера № 3. Каліноўскі і Масолаў.

Масолаў

Вы знаеце прысуд свой, безумоўна?

Каліноўскі

Але.

Масолаў

Я разумею, нетактоўна,
Ды і не час пытанні задаваць.
Я скромны нарысіст. Хачу пісаць
Пра час наш успаміны.

Каліноўскі

Мне ўсё роўна.
Прывык да следства. Можаце пытаць.

Масолаў

Наш час — арэна боек... Як пасмелі
Вы, раб яго, не бог, а чалавек,
Аддаць жыццё юнацкае на здзек
Уладару вядзьмарскай каруселі?
Дужэйшыя скарыць яго хацелі,
Ды не змаглі. Не выйгралі вайну.

Каліноўскі

Я ім не стаўлю гэтага ў віну.
Яны ляглі ў зямлю, мы следам ляжам.
Ды нехта ж прыйдзе, стаўшы мсціўцам нашым,
І скруціць д'яблу рог, як барану.
Не раджу адпяваць нас канчаткова.
Чакае зерне наша на ўзыход
З раллі.

Масолаў

На ўвазе маеце народ?..

Каліноўскі

Яшчэ свайго не вымавіў ён слова.

Масолаў

Але чаму?.. Пакуль з Варшавай вы
Спрачаліся за ўладу, за правы
Сярмяжнай Беларусі і Літвы,
Па вёсках, пад наглядам Мураўёва,
Цар касаваў прыгонныя правы.

Каліноўскі

Страх касаваў. Тут не цара заслуга:
Збаялася сякер мужыцкіх пуга
Прыгонніцтва. Праз мутны Рубікон,
Не цар, паўстанні страшны след праклалі.
Яны крывёю фарбавалі хвалі
Ракі, пад назвай д'ябальскай — Прыгон.
Ён многіх паглынуў. Мы можам згінуць,
Кат можа нам заткнуць зямлёю рот,
Але сякеры пушчаны ў ход,
Ужо з крутога берага не скінуць,
Не сцерці наш, на ім прыкметны, знак.

Масолаў

Яшчэ хачу спытаць. Хто вы? Паляк
Альбо літвін? Ці беларус, якога
Не ведае ніхто, апроч лясоў,
Ды лесуноў, ды курнага парога?..
Хто будзеце?

Каліноўскі

Мне дваццаць шэсць гадоў.

Край беларускі, з матчынай калыскі
Да гэтых дзён, мне дарагі і блізкі.
Я сын яго і ганаруся тым,
Што з ім паветрам дыхаю адным.
Я знаю, маюць права ўсе народы
На ўвагу праўды, шчасця і свабоды.
Я зычу ўсім дабра.

Масолаў

А рускім, нам?

Каліноўскі

Я прыяцель Расіі, той, якая
Дабра жадае нам, а не панам
Сваім і польскім, той, што не жадае
Свайму народу згубнага жыцця,
Бурлацкіх стогнаў, катаргі кандальнай.
Яшчэ пытанні ёсць?

Масолаў

Не!.. Спавядальнай
Размовай, бачу, злоўжываю я.
Хто вы — я зразумеў. Вы сацыяльнай
Сусветнай рэвалюцыі дзіця.

Масолаў выходзіць з камеры. Каліноўскі садзіцца за стол, дзе для яго патрэб стаіць чарніліца, ляжыць папера. Бярэцца за пяро. Піша. Незаўважаны ім, у камеру ўвайшоў капітан.

Капітан

Дазвольце прывітаць!

Каліноўскі

А! Капітан!

Капітан

Пазналі?.. Не заслаў яшчэ туман
Стрэч нашых вольных светлыя хвіліны?

Каліноўскі

Няўжо і ў вас таксама выспеў план
Пісаць аб днях мінулых успаміны?

Капітан

Крый бог!.. Славеснасць, кажучы банальна,
Супрацьпаказана са школы мне.

Каліноўскі

Прыйшлі ў былой пакаяцца віне,
Што скончылася для мяне фатальна?
Прыйшлі, каб дакараць? Не трацьце слоў.
Як і раней, магу я капітану
Сказаць, што не прасіў, прасіць не стану
У суддзяў пажыццёвых ланцугоў.
Ці, можа, што суду няясна?

Капітан

Ясна
Усё. Даўно. Ствараючы зямлю,
Бог даў на гора людзям адначасна
Дабро і зло, каханне і пятлю...
Прыйшоў, каб вызваліць, пакуль не позна,
З астрога Кастуся... Марыся слёзна
Прасіла. Я адмовіць ёй не мог.

Каліноўскі

Не веру.

Капітан

(паказваючы прадпісанне).

Што ж, зірніце на паперу.
Загад?

Каліноўскі

Загад.

Капітан

Фальшывы... Бачыць бог,
Іду дзеля Марысі на падлог,
На крок недаравальны афіцэру.
Я вызваляю вас, мяне яна
Ратуе, як злачынца, за мяжою,
Паабяцаўшы жонкай стаць маёю.
Як бачыце, нас трох бяда адна
Звязала непазбежнасцю адною.
Другіх, на жаль, магчымасцяў няма.

Каліноўскі

Узяць Марысю капітан гатовы
У рабства?

Капітан

Папікаеце дарма.
Не я, яна прадыктавала ўмовы,
Я — толькі раб няшчаснай прапановы.
Не я цяпер рашаю лёс яе,—
Заложніцы святой любві свае,
Любві, якой не мне даваць парады,—
Над ёй адказ ваш мае сілу ўлады.
Прымаеце свабоду?

Каліноўскі

Не прыму.

Капітан

Няўжо Марысю кінеце у турму?
Так, так! У манастыр!.. І вам не шкода
Красы, якой аздобіла прырода
Яе?.. А я — гатоў маліцца ёй,
Аб косах марыць, як сляпы аб цудзе!

Каліноўскі

Зазнаўшы лёс нявольніцы, не будзе
Марыся ўжо Марысяю былой.
А я, аддаўшы глуму і пакуце
Усё, што сэрца лічыць дарагім,
Хіба не стану для яе чужым?
Не!.. Хай даруе мне высакародны
Злачынец, толькі ў час перадсмяротны
Я за сваю свабоду не прадам
Яе свабоду!

Капітан

Што сказаць мне вам?
Я не шкадую, што пабачыў вас,
Шкадую толькі — што ў апошні раз!

Капітан пакідае камеру. Каліноўскі падыходзіць да закратаванага акна.

Каліноўскі

Там, за акном,— абрыс пятлі мае...
Жыцця, што праўдзе я аддаў дазвання,
Не шкода... Шкода толькі ў час расстання
Мне волі ў полі, як народ пяе,
На небе сонца, на зямлі кахання.

(Бярэ са стала ліст да Марысі. Чытае ўслых.)
«Марыська чарнабровая мая,
Дзе шчасце, доля ясная твая?
Усё прайшло і не збылося ў часе.
Адна страшэнна горыч засталася,

І каменем на сэрца смутак лёг.
Калі ўжо нас за нашу праўду бог
Пачаў караць і, з вісельняй у згодзе,
Нам прападаць прызначыў пры ўваходзе
У вечны сад, то мы хутчэй загінем,
Чым скардзіцца пачнем на марны лёс,
Хутчэй ад шчасця і саміх нябёс
Адмовімся, а праўды не пакінем...»

Каліноўскі зноў сеў за стол. Абапёрся на яго рукой... У камеру, пакінуўшы незачыненымі дзверы, увайшоў малады чалавек... Але гэта ўжо не ява, а сненне.

Каліноўскі

Тут адзіночка, а не прахадны
Двор... Госць дзвярэй з падвойнымі замкамі,
Не зачыніў.

Малады чалавек

Так. Кастуся яны
Цяпер з астрога выпускаюць самі.
Пайшлі са мной!

Каліноўскі

Куды? Я не ўяўляю
Хто ты такі. Мяне ты знаеш?

Малады чалавек

Знаю
І помню Кастуся даўно, з часоў
Свайго маленства. Я магу пайменна
Пералічыць усіх яго сяброў,
Арцёма, і Мальвіну, і Лявона,
І іншых... Я па сцежках тых блукаў
Над Нёманам, дзе ён гуляў з Марысяй,
Вянкі і пальцы, як вянкі, сплятаў.
Здзіўляешся? Дарэмна. Не дзівіся.

Каліноўскі

Адкуль ты можаш ведаць гэта?

Малады чалавек

З кніг.

Каліноўскі

А!..

Малады чалавек

І яшчэ са следчых пратаколаў.
Чаму ты пазмрачнеў ад слоў маіх?
Хадзем ад мёртвых продкаў да жывых
Патомкаў. Не схіляй на грудзі голаў.

Каліноўскі

Чакай... Жыццё, на жаль, у нас адно...

Малады чалавек

Бяры пяро, паперу, верш прачуты,
Што ты Марысі склаў, а заадно
Вазьмі з сабою і яе пакуты,
Вынось адгэтуль і цяжкі свой крыж,
Нічога тут не пакідай... Ты спіш?
Паспі перад дарогай... Заўтра рана,
Пад гук трубы і пошчак барабана,
Цябе канвой на плошчу павядзе.
Натоўп расступіцца і прагудзе
Трыццацітысячнымі галасамі.
Пасля, калі яго бязладны хор
Пачне сціхаць, бядзе наперакор,
Вясёла страсянуўшы валасамі,
Ты смела ўзыдзеш на круты памост
І станеш перад смерцю ў поўны рост...
Праз мутнае акно сваёй пятлі

Зірнеш у вочы людзям, а калі
Зямлю асвеціць сонца, што ў засадзе
Таілася да гэтае пары,
Ты ўчуеш песню жаўранка ўгары,
Убачыш мужыка на даляглядзе
З канём і сошкай і шапнеш:
«Ары!»...

ЭПІЛОГ

1871 год. Парыж. Вясна. У вестыбюлі гасцініцы, то тут, то там, спяць на падлозе федэраты — байцы Парыжскай Камуны. Світае. З другога паверха спускаецца Марыська ў адзенні манашкі, з драўляным распяццем на грудзях. Углядаецца ў твары федэратаў, нібы некага шукаючы сярод іх. Заўважыла крэсла, у якім дрэмле чалавек. Адна рука яго, як перабітае крыло, звісае долу. Падышла. Гэта Урублеўскі. Адчуўшы на сабе ўважлівы позірк, ён ачнуўся. Глядзіць на Марыську.

Марыська

Не можаце пазнаць?.. А я пазнала
Парыжскае Камуны генерала.

Урублеўскі

Няўжо Марыська?..

Марыська

Так.

Урублеўскі

Даруйце, цяжка
Вачам згадзіцца... Не! Вы не манашка
Для іх... А незабыўная радзіма,
Якой да твару не пасуе схіма.

Даруйце... І расказвайце хутчэй,
Ну як там Нёман наш?.. Як і раней,
Ён у Балтыйскае ўпадае мора?

Марыська

Сама хацела б ведаць... Я не ўчора
Прыехала сюды з манастыром
Візітанцінскім. Ён цяпер — мой дом,
Мой край, мой Нёман.

Урублеўскі

Што на барыкады

Марыську прывяло?

Марыська

(гледзячы на камунараў).

Трывожным сном
Спяць перад новым боем федэраты,
З рук стрэльб не выпускаючы сваіх.
Я Кастуся шукаю сярод іх.
Ён, пэўна, тут? Даведацца прыйшла...
(Урублеўскі маўчыць.)
Сем доўгіх год не верыць сэрца страце.
Я Кастуся калісьці пракляла,
Ён мне назад вярнуў маё праклящце.
Больш, чым сябе, ён, грэшных, нас любіў...
На злосць манастыру і змрочным ночкам
Не раз мне ў снах з'яўляўся ён Чарноцкім,
А ў ясны дзень у марах — Яськам быў.
Здаецца, што і тут я размаўляю
З ім, як з жывым. Ён не памёр. Я знаю,
Ён тут павінен быць.

Урублеўскі

Каб не прысуд
Смяротны, каб не смерць, ён быў бы тут.

М а р ы с ь к а

Ах, генерал! Маўчыце. Я не веру.

Перадсвітальную цішыню парушыў гул гармат. Затрымцелі шыбіны ў вокнах. Прахапіліся к а м у н а р ы.

П е р ш ы ф е д э р а т

Зноў Цьер паспаць не даў.

Д р у г і ф е д э р а т

Паспім, сябры,

Пасля, як зубы абламаем Цьеру
Аб форт Іўры.

У р у б л е ў с к і

Усе на форт Іўры!

Вестыбюль гасцініцы апусцеў. Недзе непадалёк часцей і часцей кладуцца снарады. Парахавы дым засцілае вокны.

М а р ы с ь к а

(прыслухоўваючыся да гукаў бою).
Хамуціус, Хамуціус!..

1974—1975 гг.

НЕКАТОРЫЯ ЗВЕСТКІ

Хамуціус — (ад «хам» у значэнні «мужык») — адна з падпольных клічак К. Каліноўскага.

«Мужыцкая праўда» — першая нелегальная беларуская газета, якую выдаваў Каліноўскі пры ўдзеле В. Урублеўскага.

Урублеўскі Валеры — дзеяч польскага, беларускага і міжнароднага рэвалюцыйнага руху (1836—1908), генерал Парыжскай Камуны, член Генеральнага Савета І Інтэрнацыянала.

Дамброўскі Яраслаў (1836—1871) — польскі рэвалюцыянер. У дні Парыжскай Камуны — галоўнакамандуючы ўсіх яе ўзброеных сіл.

ЦНК — Цэнтральны нацыянальны (нарадовы) камітэт у Варшаве. 22 студзеня 1863 года ЦНК абвясціў сябе Часовым нацыянальным урадам і 29 студзеня звярнуўся са спецыяльнай адозвай да жыхароў Літвы (пад «Літвой» у той час разумелася Літва і Беларусь): «Вузел усёй справы — у Літве, і паўстанне Літвы вырашыць пытанне аб уваскрашэнні Польшчы».

Літоўскі правінцыяльны камітэт — рэвалюцыйная арганізацыя ў Вільні, якую ўзначальваў Каліноўскі і яго сябры «чырвоныя». 1 лютага 1863 года Літоўскі камітэт падтрымаў варшаўскае паўстанне

і абвясціў сябе Часовым правінцыяльным урадам Літвы і Беларусі.

Камітэт «белых» у Вільні — арганізацыя буйных і сярэдніх землеўладальнікаў. Члены гэтага камітэта, напалоханыя рэвалюцыйна-дэмакратычным кірункам паўстання ў Літве, змовіліся з прадстаўніком паўстанцкага ўрада Варшавы Несцерам Дзюлеранам. Літоўскі камітэт загадам з Варшавы быў распушчаны, і створаны замест яго «Аддзел кіраўніцтва правінцыямі Літвы» ўзначаліў Я. Гейштар.

Серакоўскі Сігізмунд (1826—1863) — дзеяч польскага, літоўскага, беларускага і рускага рэвалюцыйнага руху.

Мацкявічус Антанас (1828—1863) — літоўскі рэвалюцыянер. Пасля гібелі Серакоўскага Каліноўскі прызначыў яго паўстанцкім ваяводам Ковеншчыны.

Малахоўскі Уладзіслаў (каля 1830 — канец 90-х гадоў XIX ст.)— саратнік Каліноўскага, паўстанцкі начальнік горада Вільні.

Крупскі Канстанцін (1826—1883)— рускі афіцэр, удзельнік рэвалюцыйнага руху ў арміі. Бацька Н. К. Крупскай. У 1863 г., будучы камандзірам роты, дапамагаў паўстанцам.

Пісьмо да Марысі. Асуджаны на пакаранне смерцю, Каліноўскі піша ў турме пісьмо да Марысі. Вершаванае пасланне Каліноўскага ўвайшло ў «Анталогію беларускай паэзіі».

1864 год. На рабочым мітынгу ў Лондане заснавана Міжнароднае Таварыства Рабочых (І Інтэрнацыянал). Па словах К. Маркса, паўстанне 1863 года і рабочы рух салідарнасці, які ўзнік у сувязі з паўстаннем, былі зыходным пунктам для стварэння Інтэрнацыянала.

1964 год. У першым томе шасцітомнай «Гісторыі КПСС» Каліноўскі побач з Т. Шаўчэнкам называецца ў ліку «актыўных дзеячаў рэвалюцыйнага лагера эпохі падзення прыгонніцтва».

Тое, што выюць ваўкі ў лесе,
Тое, што хвоя ў вочы лезе,
Тое, што восень звоніць ключамі,
Такое бывае часта.
А тое, якому гарматы сведкай
Такое—
бывае рэдка.

ФРАНТАВЫ РЭПАРТАЖ

У гады Вялікай Айчыннай вайны я працаваў у газеце «Знамя Советов» на Паўночна-Заходнім фронце ў якасці пісьменніка-франтавіка. Штодзённай чырвонаармейскай газеце патрэбны быў аператыўны матэрыял, які па гарачых слядах асвятляў ход баявых падзей, вучыў байцоў змагацца і перамагаць гітлераўцаў, што рваліся да Ленінграда. Такой мэце служылі і рыфмаваная шапка-лозунг над газетнай паласой, і верш-наказ, завярстаны побач з перадавым артыкулам альбо чарговай зводкай Саўінфармбюро, і прыгоды знаходлівага веселуна — салдата Аляксея Пятрова. І хаця Аляксей Пятроў быў героем, як кажуць, выдуманым, салдаты яго любілі і ў існаванне яго верылі, таму што ўчынкі яго не з'яўляліся вынікам паэтычнай фантазіі, а грунтаваліся на баявых выпадках, што мелі месца на тым ці іншым участку фронту, які займала II Армія. Вершы таксама мелі канкрэтны адрас. І вадзіцель Палякоў, і разведчык Розаў, і повар Жукаў — прозвішчы не выдуманыя. Аб справах гэтых салдат і афіцэраў знаді, вядома, іх таварышы па ўзводу, роце, палку, прыкладам іх, што знайшоў водгук у газеце, ганарыліся.

Вершы, вядома, пісаліся на рускай мове для армейскай газеты. Для «Франтавога рэпартажу» я выбраў невялікую частку з таго, што ішло ў залік маёй работы як пісьменніка-франтавіка. Публікацыя гэта не прэтэндуе на тое, каб стаяць побач з іншымі маімі вершамі тых гадоў, ужо даўно вядомымі чытачу. Але яна па-свойму дарагая мне. І не столькі тым, што з'яўляецца першай старонкай маёй армейскай біяграфіі, колькі тым, што ў ёй называюцца салдаты векапомнай вайны, чые справы да гэтага часу трывожаць маю памяць. Ці засталіся яны ў жывых? Пісаў я аб іх тады, калі да Перамогі заставалася прайсці яшчэ немалы шлях — даўжынёю амаль у чатыры гады. А тады гэтыя байцы, камандзіры, палітработнікі жылі ў некалькіх кіламетрах ад рэдакцыі, білі ворага, рабілі свае, здавалася б, радавыя па тым часе подзвігі... Аднак час, які адыходзіць, не памяншае, а ўзбуйняе іх. Ён як бы гаворыць: не было подзвігаў малых і вялікіх. Усе, што змагаліся за Радзіму, роўныя перада мной: і тыя, аб якіх апавядаюць кнігі, і тыя, на чыю долю выпалі покуль што скупыя і недасканалыя радкі франтавага рэпартажу.

НА МИНСКОМ ШОССЕ

Идти устали маленькие ноги,
Но он послушно продолжает путь.
Еще вчера хотелось близ дороги
Ему в ромашках полевых уснуть.

И мать несла его, теряя силы,
В пути минуты длились, словно дни,
Все время сыну непонятно было,
Зачем свой дом покинули они.

Что значат взрывы, плач, дорога эта?
И чем он хуже остальных ребят,
Что на траве зеленой у кювета,
Раскинув руки, рядом с мамой спят?

Как тяжело выслушивать вопросы...
Могла ли малышу ответить мать,
Что этим детям, спящим у березы,
Что этим мамам никогда не встать?

Но сын вопросы задавал упрямо,
И кто-то объяснил ему в пути,
Что это спали неживые мамы,
От бомбы не успевшие уйти.

И он задумался под лязг машин железных,
Как будто горе взрослых понял вдруг,—
В его глазах, недавно безмятежных,
Уже блуждал осознанный испуг.

Так детство кончилось. Он прежним больше не был.
Он шел и шел. И чтобы мать спасти,
Следил ревниво за июньским небом
Малыш, седой от пыли, лет шести.

1941 г.

ПЕСНЯ О БЕЗЫМЯННОМ ГЕРОЕ

Выходят фашисты в атаку из пущи,
Рожь топчут и мнут сапоги,
Пьют теплую водку для храбрости пущей
Из фляг перегретых враги.

У каждого череп на черной петлице,
Дымит папироска в зубах.
Но наш минометчик врагов не страшится,
За камнями ждет их в кустах.

Шли строем фашисты — за ротою рота,
Стонала земля от шагов.
Расстреливал метко боец минометом
Дивизию «Мертвых голов».

Он стойко держался, он храбро сражался,
Один, выбиваясь из сил,
Из дальней лощинки, ползком по тропинке,
Сам мины себе подносил.

Его окружили, и он молчаливо
Прощался с родимой землей,
Следя, как дымит подожженная нива
Над северной русской рекой.

Последнюю мину ударом о камень
Взорвал он в кустах у реки,
Мстя гадам заклятым, своими руками
Он их растерзал на клочки.

Есть камень на месте кровавого боя
С дивизией «Мертвых голов»,
Там в кучу смешались останки героя
С костями и кровью врагов.

Погиб минометчик, и мы не узнаем
Ни имя его, ни лица,
То место на карте флажком отмечаем,
Где пролита кровь храбреца.

И, если, товарищ, цветущей поляной
У серого камня пройдешь,
Ты вспомни, как дрался герой безымянный
За эту неснятую рожь.

1941 г.

В НАСТУПЛЕНИИ

(Рассказ бойца)

Когда мы приказ получили
Идти в наступленье полку,
То смело врага оттеснили,
Форсировав с боем реку.

Врагу не давали покоя,
Шли дальше в дыму и пыли,
В горячке жестокого боя
Противнику с фланга зашли.

Вдруг треск автоматов раздался,
И, как мы узнали потом,
Враг панику вызвать пытался
Своим бестолковым огнем.

Стрелял он и с флангов и с тыла,
Со всех всевозможных сторон,
И первое мнение было,
Что полк наш всерьез окружен.

Но вражьи уловки изведав,
Ответный готовя удар,
Иного был мнения Шведов,
Любимый полком комиссар.

— Неплохо дрались мы, ребята,—
Сказал он уставшим бойцам,—

И в первую очередь надо
Подумать об ужине нам.

Здесь голос бодрящий был нужен.
И все мы вздохнули легко,
Тем временем близился ужин,
И день уходил далеко.

И всех нас, лишь только стемнело
И дали окутал туман,
Повел на отважное дело,
Приказ выполнять, капитан.

За первым селом, у березы,
Мы ночью схлестнулись с врагом,
Бежал он, оставив обозы
С награбленным здесь же добром.

Изделие разное наше
Ему побросать довелось —
И дамские туфли, и даже
Щипцы для завивки волос.

Когда мы к селу подступали,
Немецкие каски кроша,
Враг плакал, как нам передали,
Метаясь, от страха дрожа.

И это мы видели сами,
И сделаем все, чтоб скорей
Враги захлебнулись слезами
И черною кровью своей.

1941 г.

ПОХОДНАЯ КУХНЯ

Пасмурно. Осенний дождик робкий.
Слышен близкий орудийный гром.
И трещат дрова в железной топке,
Полыхая мирным огоньком.

Тем, кто побывал на поле бранном
И огонь войны увидеть смог,
Кажется всегда немножко странным
Золотой, домашний огонек.

И среди лесных суровых звуков
Странно слышать тихие слова —
О еде толкует повар Жуков,
В печь бросая жаркие дрова.

И стоят у кухни ездовые,
Наливают завтрак в термоса.
Едет Жуков на передовые
Через топи, темные леса.

Вот дорога кончилась лесная.
Котелками, ложками звеня,
Окружает повора родная,
В битвах закаленная семья.

В их кругу ему есть тоже место,
Он о них заботится не зря —
В час урочный ждут его приезда,
Расстаются с ним — благодаря.

Кончен завтрак. В бой вступает рота,
Сердце парня радует она:
Хороша, бодра, сыта пехота,
Грозного бесстрашия полна!

Перед ним дорога вновь лесная —
К теплым кухням, топкам повела.
Едет повар, не подозревая,
Что вершит великие дела.

1941 г.

ВОДИТЕЛЬ

Лесной дорогой, мимо сел,
Он в тыл врага ночной порою
Машину грузовую вел,
Везя разведчиков с собою.

Разведка — уши и глаза
Родной красноармейской части,—
И пропускают их леса
В свои таинственные чащи.

От глаз их укрывают пни
И камни на лесной поляне.
И все, что нужно им, они
Разведали во вражьем стане.

Бойцы обратный держат путь.
Враг уготовил им засаду
И думает: не ускользнуть
Неуловимому отряду.

На перекрестке двух дорог
Коварный враг огнем их встретил.
Водитель Поляков залег
С красноармейцами в кювете.

Но Полякову мысль одна
Все время не дает покоя:
Машина в части быть должна,
Как вывести ее из боя?

Про дело кровное свое
Комвзводу доложил водитель:
— Я не отдам врагу ее,
Спасу машину. Разрешите.

Комвзвод ответил: — Не могу.
Погубишь ты себя, машину.
Бойцы стреляют по врагу.
Враг шлет в ответ за миной мину.

Но Поляков неустрашим,
Он все твердит одно и то же:
— Машины не оставлю им,
Я уведу машину все же.

Тогда комвзвод сказал: — Веди.
И он повел. И, не смолкая,
Гремят разрывы впереди,
Машина мчится грузовая.

Он поутру к своим домчал,
Остановясь в кустах в лощине,
И ничего не рассказал
Ни о себе, ни о машине.

Что с ней попал он под обстрел
И минометов и орудий,
Что смерти он в глаза смотрел —
По кузову узнали люди.

1941 г.

ШТУРМОВИКИ

Над тихими осенними кустами
Огонь ракеты взвился золотой.
Они летят. И вот уже над нами
Проходит низко краснозвездный строй.

Не видно лиц. Лишь грозные машины,
Расправив крылья, мимо пронеслись.
И кажется, что это исполины,
Рожденные землей, уходят ввысь.

Передний край врага объят пожаром.
Штурмовики огня смертельный шквал
На вражий стан обрушили.
Недаром
Их «черной смертью» пленный называл.

1941 г.

ВПЕРЕД!

В день нашей славной годовщины
Мы говорим себе:
Вперед!..
Нас ждут просторы Украины,
Нас Белоруссия зовет.
За белый цвет полтавских вишен,
За мирный шепот слуцких нив,
Вперед! Нас ждут! Мы это слышим,
И мы утроим свой порыв:
Освободительной звездою
Путь озаряя, мы идем;
Врага громили под Москвою,
В Берлине завершим разгром!

1941 г.

В ДОМ РОДНОЙ

В дом родной, выбиваясь из сил,
пехотинец спешил...

Полевая дорога
к селу привела наконец,
И сидит у родного порога
усталый боец.

Пусть полынью, бурьяном,
лозою село заросло,
Пусть устал он и ранен
в последнем бою тяжело —

Он кричит запыленным,
кричит утомленным бойцам,
Приглашает их в гости,
и слезы текут по щекам.

Мать его на погосте,
повешен врагами отец.
Приглашает друзей своих в гости
и слез не скрывает боец.

Только солнце в зените
над ними стоит высоко,
И шагать до границы
друзьям далеко, далеко.

И у многих, у многих
родные дома по пути,
И не могут, не могут
к нему они в гости зайти.

Июль 1943 г.

РАССКАЗ О ТОМ, КАК БЬЕТ ВРАГОВ НА ФРОНТЕ АЛЕКСЕЙ ПЕТРОВ

ДЕЛО МАСТЕРА БОИТСЯ

Сделал чучело простое —
К палке каску привязал,
Это чучело с собою
Алексей в дорогу взял.

Скрыл Петрова снег летучий,
Замела следы пурга.
Он к ограде полз колючей
На передний край врага.

Вот и ельник невысокий —
Он стоит на полпути,
А отсюда недалеко
К заграждениям ползти.

Елки срезал он кинжалом,
Лишних слов не говоря,
Слыл Петров бойцом бывалым —
Коль срезает, так не зря.

И совсем в другое место
Эти елки перенес.
Что за место?
Интересно.
Что же дальше?
Вот вопрос.

У ограды у колючей
Елки он расставил в ряд,
Тут же он поставил
чучело
И назвал его
«солдат»,—
Банки, ножницы гремучие
На груди его висят.

Алексей придумал ловко:
Прикрепил к нему веревку,
Сам отполз, залег в снегу —
И готов сюрприз врагу.
За веревку дернет смело
(Алексей надежно скрыт),
И «солдат», конечно, дело
Понимает и звенит.
Раздается звон и скрежет,
Будто проволоку режут.

Вот и утро.
Немцы встали.
«Вас из дас?» — они галдят.
«Елки эти там стояли,
А теперь не там стоят».
Вдруг раздался звон и скрежет,
Немцы вскрикнули: «Беда!
Русский проволоку режет...»
И давай палить туда...

Косит враг из пулеметов,
Пулеметы не берут.
Лупит он из минометов,
Все равно напрасный труд.

Сдуру немец бьет по новым
Заграждениям своим,
Но лихой «солдат» Петрова
Страшен, грозен, невредим.
Алексей разведал точно
Огневые вражьи точки.
Трюк простой, как говорится,
«Дело мастера боится».

1941 г.

НА ЛОВЦА И ЗВЕРЬ БЕЖИТ

Шел Петров опушкой леса,
Видит — провод меж ветвей.
Первым делом перерезал
Вражий провод Алексей.
Уничтожив связь фашистов,
Он назад идти готов.
Но вдали мотоциклиста
Вдруг заметил наш Петров.
Не смутить ничем Петрова —
Привязал к березе провод
И решил боец: «Теперь
Не уйдет фашистский зверь».
Ни минуты не теряя,
Незаметно наш герой
Путь врагу пересекает,
Провод тянет за собой.
И спешит Петров «облаву»
На фашиста завершить.
Случай выдался на славу —
На ловца и зверь бежит.
Мотоцикл все ближе, ближе,
Алексей все видит, слышит,
Провод вскинул, натянул.
Мотоцикл вперед рванул,
А ездок — долой с катушек,
Головой о землю — стук.
А боец стоит над тушей:
— Здравствуй, бабка, я твой внук.
Смотрит немец обалдело,

Вздумал было закричать,
Но заметил штык — и дело
Сразу начал понимать.
Сразу немцу стало скучно,
Он раскис, как старый гриб,
В русский плен идет послушно,
Позабыв про свой ушиб.
Путь назад ему заказан,
Сзади мотоцикл привязан —
Не водитель, а осел.
— Пошевеливай! Пошел!

1941 г.

ПРОСТАЯ АРИФМЕТИКА

Арифметика Петрова
И доступна, и ясна,
Оккупантов бить толково
Помогает нам она.
Изучал ее он в школе
Истребительной войны,
Он решал задачи в поле,
Как бы ни были сложны.
Дел немало молодецких,—
Укрываясь у дорог,
Из восьми машин немецких
Семь всегда он вычесть мог.
Подорвал Петров на мине
Не одну машину так,
Против каждой ставя
минус —
Вычитанья дерзкий знак.
А однажды из пикапа
Гаркнул зверь:
— Сдавайся, рус!
Но Петров смирил арапа
И поставил первый *плюс*.
И теперь он, по порядку,
Бьет зверье нездешних мест,
Каждый раз внося в тетрадку
Плюс себе, а немцу крест.
Применив в бою гранаты,
Он *деление* постиг,
И учебы результаты

На врагах сказались вмиг.
У него по этой части
Есть свои ученики —
Фрицев делит он на части,
Рвет гранатой на куски.
Он их щелкает, как в тире,
И ему уже давно
Так, как дважды два четыре,
Умножение ясно.
С каждым днем он умножает
Истребленных немцев счет,
Тот, кто дело понимает,
Это правило поймет.
Алексея ждут удачи,
Он постиг простой секрет
И дает на все задачи
Ясный, правильный ответ.
Воевать ему привычно,
Гнать врагов из русских сел,
И с оценкой на «отлично»
К годовщине он пришел.

1942 г.

8 Зак. 3507

КРЫЎДА

Паэма

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

На імперыялістычнай вайне

1

І коні ржалі, і людзі крычалі,
І вылі ваўкі ў лесе,
Імчаліся першыя эскадроны
У першае вогнішча вайны,
Дзе порахам боек запахла паветра.

Рыжыя дрэвы званілі ключамі,
Лісты свае слалі ўздагон экспрэсу;
І на вяршыні шырокай кроны
Косткі сукоў былі відны,
Хіліліся падатна яны пад ветрам.
. . . .

Салаўі адпелі, зязюлі адкувалі,
Адкрычаў сіваграк і ўдод,
Надыходзіла восень, за восень
сумнейшая.

А на фронце ішлі работы:
Афіцэры пілі гарэлку,
Казакі курэй кралі,

Сапёры нацягвалі калючы дрот,
А пяхота анучкі сушыць вешала,
Пяхота правіла мокрыя боты
І стомленыя ногі каля вогнішча грэла...
А калі загамоніць шырокі дуб,
Перадумае салдат многа доўгіх дум:
Развітаўся салдат з жонкаю маладой,
І не бачыць салдату яе ніколі,
Засталася яна за рэчкаю Донам,
Будуць слёзы яе падаць на плёс,
Будзе яна плакаць, многа будзе,
А салдату не бачыць дарог дамоў;
Сумуе па салдату конь яго,
Бо не жыць салдату на свеце доўга,
Не хадзіць яму полем палос,
Бо ніхто салдата ад смерці не разбудзіць.

І няма салдату ад яе збавення.
Ці мала за салдата лілі слёзы...
Маці старая — жыццё падкошана,
Слёзы яе горкія, як сок з вербы...
Цягаў бы ты,салдат, сасновае бярвенне;
Сек бы ты, салдат, на балоце лозы;
Вязаў бы ты, салдат, белыя кошыкі;
Не хадзіў бы ты, салдат, бараніць сербаў;
Не кідаў бы ты сваёй хаты ганак,—
Хаваўся ў лесе дужы і цэлы,
Кахала б цябе твая жонка Ганна,
Цешыла б цябе маладым целам...

Калі загамоніць шырокі дуб
І закалоціцца верхавінне,
Перадумае салдат многа доўгіх дум,
Перад кім і ў чым ён вінен.

Здавалася яму,—
 восень звоніць ключамі,

І хвоя ў вочы лезе;
А тым часам
    коні ржалі, людзі крычалі,
І вылі ваўкі ў лесе.

2

Тое, што выюць ваўкі ў лесе,
Тое, што хвоя ў вочы лезе,
Тое, што восень звоніць ключамі,
Такое —
    бывае часта...

Але не бывае звычайным такое,
Калі пачынаюць шалець коні
І доўга маўчаць па акопах салдаты,
Калі пачынаюць гаварыць гарматы,
Калі пачынаюць спяваць кулі
Па цэлым Усходнім паўкуллі.
Калі —...
    калі —...
        калі —...
Спрачаюцца імператары і каралі
За ўладу на добрай чужой зямлі,
За нафту ў Персіі, за вольныя воды,
За нечапаныя ў зямлі пароды,
За ўсё, на што вочы буржуя сквапны,—
За нафту, за вугаль, за вапну...—
Тады ім ідзе на карысць выпадак,
Тады пачынае сваю працу асадка,
Тады пачынаюць хлусіць газеты,
Прадажныя вершы пісаць паэты,—
Бо маюць праз гэта газеты грошы,
Бо плацяць паэтам ганарар добры...

А тым часам высыхаюць на травах росы,
Сохнуць нівы і дождж капае дробны...
І чакае зямля дужага чалавека.
А дужыя, дзе яны?
Пастраляны...
І прыходзіць зямлю ўрабляць калека
З сляпымі вачыма, абсечаным станам,
І на целе яго маладым відны
Свежыя раны вайны.

Але зноў пачынаюць хлусіць газеты
І прадажныя вершы пісаць паэты...
Усё на карысць —
фельетоны, харэі...
І пачынаюць архірэі...
І поп на дарогах з царкоўным кадзілам
Стогне, галаву ўзняўшы дагары.
Ён будзе пракокам дажджу і боек,
І сам ён... святога стану.
Ён словы свае не прадасць танна,
Бо ў словах яго жыве дзіва,
І скончыць казанне ён, як дагарыць
Дзень на палях і на рэчках альбо як
На захадзе рыжай пакрыецца вохрай дзень
І прыйдзе дадому галодны статак...
Тады падпаследак ён грозна стане
Наклікаць на аўстрыйцаў і немцаў смерць,
І словы на іх будуць бурай грымець:
«Изыдите вы, воины во Христе...»

Тады падпаўзуць да яго калекі,
Раскажуць яму, як раслі яны, дужыя,
Як мелі і рукі, і ногі, і сілу,
І вочы, што газамі зараз атручаны,
Каханак, што плачуць па іх маладосці...
І будуць таму ў яго прасіць лекі,

Каб больш яны сліўнямі не жылі,
Каб бачылі жыты, дарогі, сіні,
Гулялі вяселлі і ладзілі заручыны,
Каб хлеба і радасці было ў іх досыць.

І ён ім на гэта не скажа нічога,
Хаця яны ў ногі яму палягуць
І будзе хвароба іх цела корчыць...
І пойдзе ад іх ён, як злодзей, моўчкі,
І пойдзе ад іх, хоць яны не заразныя...
У галоднага сабакі — зубоў скрогат,
У галоднага чалавека — сабачы лямант,
У бязногага чалавека — ваўчыныя вочы,
У бязвокага чалавека — жабрачыя вокі;
У такіх людзей думкі ў вузел завязаны,
Такі чалавек свой вузел не развяжа,
Бо ў шчырасць пакрыўджанага не заверыш,
І будзе ён лекаў сабе пытацца...
Пакрыўдзіш яго,— ён затоіць горыч
І крыўду сваю будзе доўга помніць.
Як выйсця не знойдзе, тады разважыць,
Хадзіць будзе зверам, глядзець будзе зверам,
Калоціць яго доўгай хворасці трасца,
А будзе ён мкнуцца і мкнуцца за гора,
За раны свае і за крыўду помсціць.
. . . .

Тое, што выюць ваўкі ў лесе,
Тое, што хвоя ў вочы лезе,
Тое, што восень звоніць ключамі,
Такое —
бывае часта;
А тое, якому гарматы сведкай,
Такое —
бывае рэдка.

3

Лясы пры вялікіх дарогах гарэлі,
Спадалі ў лесе з лясковак паданкі,
У попеле гарачым яны пякліся...
І шэптам полымя поўніўся сполах
Шырокіх вачэй звяроў:

Зубры і ваўкі ад агню звярэлі
І беглі з лясоў за лістоў лістападамі...
І плакалі ветры па рыжым лісе,
Што рана ў пякучым полымі
Спапяліў маладую кроў.

Жыло ў гэтым лесе звяроў багата,
Хадзілі яны па звярыных сцежках,
Дзе стаялі высокія, дужыя сосны.
Пчол даглядалі маладыя медзвядзёнкі
І крыўдзілі дзікіх пчол адвеку...

У кожнага звера была свая хата,
Песціла сонца звярыных дзетак,
Снавалі павукі празрыстыя кросны,
Над возерам чыстым гулялі падзёнкі —
Жыццё іх было ад раніцы да вечара.

Стаялі салдаты, дзівіліся доўга:
Чаго гэта лес так гарыць буйна,
Па чыёй гэта волі рушыліся ясені,
Попел гарачы лавілі азёры,
Прарэзліва крычалі дзікія качкі;

Чаму закідана вуголлем дарога
І неба зрабілася шэрым, брудным?
Вылятталі з лясоў языкі ясныя
І лізалі цьмяныя зоры,
Што ад часу гарэлі і гаслі...

І, можа, ім згадкай, а можа, адказам
Загрымелі гарматы, кулямёты засакаталі,
І дзіўны туман папоўз насустрач
(Паволі паўзе ён, а вецер засвішча —
Туман закалоціцца і падымецца вышай).

І гэты туман называлі газам.
Ад яго салдаты на траве спатыкалі смерць,
Ад яго былі вочы азёр атручаны,
Праз яго на палях і ў лясах пусцела,
У салдата гарэла цела.

4

Вось ён ідзе, маленькі салдат,
Той, які верыць у заступніка-бога...
Смерць у вачах глытае даль,
Ветры з-пад ног вырываюць дарогу...
Вось ён ідзе... Сцежкі гараць...
(Кожны чалавек смерці не жадае.)
З-пад хмар прыляцеў і лопнуў снарад...
У вачах маланкамі цемень сляпая...

Цемень...
                Цемень...
                                Сонца дзе?
Сонца няма...
                        Сонца ў крыві?!
Маці!
Маці!
Прынясі свой светлы дзень
Ад лясоў блакітных і чыстых крыніц.
Маці!
          Напаследак сыну
Прынясі вады і кудзеры пагладзь...
Будзе рад тваім вачам ён сінім:
Чыстая вачэй тваіх суцішыць гладзь.

...Але маці не пачуе,
не пачуе...
З груганамі цела яго заначуе...
. . . .

Тое, што выюць ваўкі ў лесе,
Тое, што хвоя ў вочы лезе,
Тое, што восень звоніць ключамі,
Такое —
бывае часта;
А тое, якому гарматы сведкай,
Такое —
бывае рэдка...

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Дзесяць

1

Жыццё іх сумнейшае за лістапад,—
Бязногія, бязрукія, сляпыя,
Ляжалі яны ў лазарэтах і больніцах,
Кульгалі яны па дарогах знаёмых
І цела кіямі сваё падпіралі...
Ляжалі яны на шляхах і вылі пад
Ветрам, пад снегам,
        пад дымам,
        пад пылам.
Ляжалі яны пад канём конніка;
І кожны з іх быў, як апошні зломак
За ўсё сваё гора, за ўсе свае раны.
Дзе іх збавенне, дзе іхняя радасць,
Ніхто не парадзіў ім, не сказаў...
І хто іх дарог дзяды пажнець,
І хто іх дарог асцё скосіць,
Якія багі дапамогуць ці мошчы?
Хадзілі яны аж да Кіцежа-града,
Стапталі дарогу ў святую Казань,
Хадзілі яны к стараверам у Кержанец,

Паказвалі ўсім свае хворыя косткі,
Расказвалі ўсім пра свае вочы...
Дзе іх збавенне, дзе іхняя радасць,
Ніхто не парадзіў ім, не сказаў...

Хадзіла іх разам дзесяць чалавек —
Дзевяць чалавек — кульгавых калек,
У дзесятага вочы атручаны газам...
Сумавалі разам, весяліліся разам...
Глядзелі разам на сонца заход,
Як рэкі сівым туманам крыюцца,
Як дзікія качкі ляцяць над балотам
І пачынае свой паход
Вецер —
Асіны на бок крывяцца,
І дым ад комінаў кладзецца пад плотам.

...І шмат чаго яшчэ бачылі,
І сталі сябрамі яны...
Шляхі іх кіямі адзначаны,
Што ўзяты яшчэ з вайны.

Доўга хадзілі яны,
Сачылі яны доўга,
Доўга яны слухалі,
Да зямлі прыклаўшы вуха:
Штогод ад вясны да вясны,
Штогод ад восені да восені
Цямнелі ад выбухаў просіні,
Зарывам палала дарога.
І не змаўкалі гарматы —
Чуўся іх гул глухі,
Мерлі на фронце салдаты
Ці йшлі чыкільгаць на шляхі.
. . . .

...І чулі балоты прэсныя,
І чулі ўсе птахі лясоў,
І чулі азёры і долы,
На вёсках бабулі старыя,
І чулі ўсе травы дзікія
Салдацкую сумную песню,
Паходную песню шляхоў —
І песню салдацкае долі,.
І песню салдацкае крыўды,
І песню салдацкай радзімы.

2

Праходзілі дні і тыдні,
Яны працавалі ў пушчы,
І жыў на азёрах пошчак...
І раптам над далямі тымі,
Дзе ўсцяж драцяныя пусткі,
Газаў палотны вецер палошча,—
І грукат гарматны сціх,
І конніцы тупат сціх.

Усю працу сваю пакідалі,
Пайшлі на шляхі глядзець,
Каб слухаць шляхі уважліва,
І дзесяць адно пачулі,
Пачулі такое тады:

Як рыбу з азёр рыбакі ўзнялі
Сцюдзёную, як лядзень,
І чулі, як ціха трава жыве,
Як ціха азёраў дно начуе
І доўга грымяць гарады.

Прыйшоў да іх гэты роскат,
Прыснілася доля шляхоў;

Гарачае сонца вандровак
Паклікала ў новы паход.

Пастукала ў іхнія вокны,
І ім закарцела пайсці
Туды, дзе ад ліўню намоклі
Пяскі і суглінкі пуцін.

3

Спакой свой пакінуўшы ў лесе,
На боль забываючы свой,
Ідуць яны цэлы ўжо месяц
І крыўду нясуць за спіной.

І дзевяць з адзінай марай
Сягоння жывуць на зямлі:
Адпомсціць усім генералам,
Што дзень іх крывёй залілі...

І тыдзень ідуць яны пяты,
І пяты на тыдзень дзень...
Былі яны калісь салдаты
І гора не зналі ў хадзе.

Дзесятаму дрэнна і сумна,
Ўсё сніць ён жніво і снапы,
І думае іншыя думы
Дзесяты іх сябра сляпы...

І тыдзень ідуць яны шосты,
І шосты на тыдзень дзень...
Схіляюцца руні на ростані,
І вецер паклоны кладзе.

Ідуць ім насустрач статкі —
Дзесятаму сняцца сярпы,

І кажа тады астатнім
Дзесяты іх сябра сляпы:

— Я з вамі іду, небарака,
Вачэй жа ў мяне няма,
Які я вам, хлопцы, ваяка,
Цяпер ваяваць не нам...

Сляпым толькі марыць пра жыта,
І лёс іх майго не міне,
Мне век застаецца пражыць так,
І вы прабачайце мяне.

І дзевяць сказалі:
— Пусцім!
І дзевяць сказалі:
— Ідзі!
Глядзі там нашую пушчу
І хату нашу глядзі!

Адказваў дзесяты астатнім:
— Цяпер ваяваць не нам...
Заплакаў бы я на расстанне,—
Вачэй у мяне няма.
Відаць, не спаткацца нам болей...—
І кію сказаў:
— Вядзі!
. . . .

І мацаў ён кіем выбоіны,
І слухаў паход дзевяці...
Ідуць яны тыдзень сёмы,
І сёмы на тыдзень дзень...
Не знаюць ні болю, ні стомы,
Няма ім прыпынку нідзе.

А вораг маўчыць іх закляты,
Дзе стан яго, сіла яго?..
Хадзіла іх дзевяць салдатаў
Без песень,
                    імя
                        і сцягоў.

4

...З нагой ці з рукой кароткай
Не знойдзеш ратунку і лек...
Ішло пакалечаных продкаў
Бяздомнае племя калек.

Дзе гарматы гул громаў сцелюць
І мёртвыя сняць навіну,—
Ўздымалася дужае цела
Вайною ісці на вайну...

Сяляне палацы палілі,
І ўсюды руіны ляглі,—
Дзе бога калекі малілі,
Дзе бога калекі клялі...

Гаворак было пра іх столькі...
Казалі яшчэ пра калек:
Яны раскідалі лістоўкі
Ля плыні вялікіх рэк.

Вяла іх і доўга і многа
Іх юная вера ў працяг...
Яны неслі крыўду на бога
І новыя песні пра сцяг.

5

Не ведаю, не згадаю,
Пад шэпты якіх лістоў
На ўлонні нашага краю
Пралілі яны сваю кроў.

Ці лета было, ці восень,
Ці як рэкі раслі ў шырыню,
Сціснулі цела іх смерці восці,
І, можа, дуб лісцём страсянуў.

І, можа, тады, калі сонца заходзіць,
Цела іх груганы дзяўблі...
Усялякае бывае ў паходзе,
А яны ў паходзе былі.

Ці лета было, ці восень,
Ці як рэкі раслі ў шырыню,
Сціснулі цела іх смерці восці
І, можа, дуб лісцём страсянуў.

І могілак іх красаванне
Стаптана нагамі тады...
Шуміць яно сёння аўсамі
Пра іх баявыя гады...

Іх людзі часамі ўспомняць,
Як поле стрыгуць сярпы...
Ды доўгую гэту аповесць
Раскажа дзесяты, сляпы.

1930—1931 гг.

АМАНАЛ

Паэма

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Хроніка продкаў

РАЗДЗЕЛ І

Месіку
колкі вецер
аблізаў шчокі,
Ён вісеў
над ліхтарамі
электрычнай эпохі
Падбітым вокам,
мёртвым бяльмом сляпога.
І было месіку
вісець сцюдзёна
Аднаму ў небе,
як у карыце:
Край не паўдзённы —
снягі, ноч, край люты.
І ні балачыны, каб закрыцца,
І
ані акна капітанавай каюты,
Расчыненага ў зоравыя тропікі,
Куды ён не раз
падымаўся па трапу...

Тут такая напачатак
                                        ноч трапіла —
Аж паэты, не дапісаўшы радка,
                                                        ставяць кропкі...
Лютаўскія ледзянеюць тропы.

...Гэта першы месяц на новы год,
Ляжыць край, дажджамі некрануты...
Гандляр падлічвае выгоды,
Заўтра ён адчыняе краму.

Вецер праймае
                                праз адзенне,
                                                праз косці —
Ім хада здаецца цэлым векам.
Хто іх ведае,
                                можа, па справах,
                                                        можа, ў госці
Ідуць да Гандляра два чалавекі.
Яны спяшаюцца —
                                        часу не трацяць,
Вось яны праходзяць крыжаванне вуліц.
І такія словы ад іх чулі:
— Кажуць, што яго трасе трасца,
І тады яму трызняцца калекі.
— Усе мы грэшныя чалавекі...

У яго ёсць маёнтак
                                        (вядома, на паперы),
Было тысяча душ сялян
                                                (ні многа ні мала).
Потым,
            калі ён быў генералам,
Я быў у яго афіцэрам.
Пасля, знаеш... Рэвалюцыя, акупацыя...
— Кажуць, яго трасе трасца,

І тады яму трызняцца калекі.
— Усе мы грэшныя чалавекі...
. . . .

Яны прыйшлі.
Гандляр, што падлічваў выгоды,
Адчыняе дзверы...
Далятаюць словы з ветрам ёмкім:
— З Новым годам!
— А, старыя знаёмыя!
Ляжыць абшарнікаў пакаленне
Там,
дзе пад нагамі дарог зямля...
Але жыве той,
хто не стаў
ад роспачы
на калені,—
Ён прыйшоў
абшарнікам,
а завецца
— Гандляр.
Можа дзіўным такое здацца.
Але ж
ветравая ноч на вуліцы;
І тое, як трасе яго трасца,
Самі чулі вы.

*

Па барах бадзяжылі банды —
Тады на палі суцэльных руін,
Толькі з чырвоным бантам
Выйшаў Саюз краін.
Прамоўцы прымалі парады —
Не так, як рымскія імператары,
Вылітыя з труб і ўрачыстай бронзы...

Пасля рос гул розны:
Пачыналіся другія спевы...
І ўжо мірна
раніцою
спявалі пеўні...

Але, мінаючы вёрсты,
Цягнікі пачыналі жыць,
Дзе прасека рэек ляжыць
Праз сляпыя абшары воспы.

Дзе глухія маўчалі брамы,
Галодныя праклiналі глебу,—
Адчынялі гандляры крамы,
Прадавалі вуды, сукенкі, хлеб...

Іх сягоння
мароз да сцен
не туліць,
Яны кожнаму па дарозе крычаць:
— Таварышы, на гэтай вуліцы
Адчыняецца магазін Гандляра,
тавараў край непачаты!..

Яны бацькаўшчыну
з краю ў край
вымералі,

Кожны —
кайстру слёз
следам валочыць.

Гэта дзеці бацькоў,
што вымерлі
На зямлі галоднага Паваложа.
Вось яны сышліся разам,
Крычаць разам, каб было чуць далёка:

— Можаце купіць газы!
...Маленькія,
галодныя лёкаі!
Што ім глядзець
на мароз
на той,
Глядзець на ранак бледны,—
Вось яны вядуць натоўп...
(І, можа, слёзы матак следам.)
Адзін наўмысля голасам грубым
Усяму натоўпу тлумачыць:
— Пагрэеце рукі!
Там ёсць груба...
...Не сагрэтыя сыны матчыны.
Жыў чалавек у горадзе,
Ён хадзіў ад хаты да хаты,
Жартавалі з яго не раз дзеці,
Людзі звалі дасціпным вар'ятам.
Ён першы прыйшоў на ганак,
Яго ніхто не зваў сюды.
Ад марозу ён грукае нагамі
І маўчыць, яго твар худы...

А дзеці...
Яны сышліся разам,
Крычаць разам,
каб было чуць далёка:
— Можаце купіць газы!
...Маленькія, галодныя лёкаі...

Яны не глядзяць на мароз на той,
Не глядзяць на бледны ранак,—
Вось яны прывялі натоўп
На самы Гандляровы ганак.
Тады вар'ят тлумачыць адзін,
У яго сіні твар і голас дужы:

— Чычыкаў адчыняе магазін,
Будзе прадаваць гогалеўскія душы!..

Але людзі ідуць грэць рукі,
Людзі ідуць купіць газы...
Дзеці мёрзлымі нагамі грукалі,
Калі сышліся на ганку разам:
— Пух для пярын, пух для пярын,
Гусінае пер'е для падушак!
— Чычыкаў адчыняе магазін,
Будзе прадаваць гогалеўскія душы!

Тыя ж дзеці на ганку калелі.
Прыходзілі грэцца валацугі.
І прыйшлі прасіць капейкі калекі.

— Паспрабуйце заморскіх він,
І будуць вашыя шчокі, як ружы!
— Чычыкаў адчыняе магазін,
Будзе прадаваць гогалеўскія душы!

Дзеці на ганку калелі.
Прасілі капейкі калекі.
Людзі абыходзілі вар'ята назойнага.
І вар'ят глядзеў на золак.

А калекі клялі сваё гора.
І вырашылі валацугі грэцца да начы...

Тады прыйшоў новы валацуга ў горад,
Але ён не прыйшоў, каб адпачыць.
Калі ён праходзіць міма крамы,
Дзе калекі моляць аб ратунку з нягод,
Вар'ят махае рукамі
І кідаецца даганяць яго:
— Мудры Юнак, зірні,

Якая паэтычная чырвань
Марозавых зарніц
На ўсходзе,
перад нашымі вачыма!

І пачынаецца галоўная аповесць...
(Вецер над зямлёю ходзіць нізка...)
І пачынаецца чалавечая споведзь,
Споведзь аднаго валацужніка.

У нас адгэтуль
ідзе самае галоўнае
(Папярэдняе друкуецца петытам).

Новы валацуга кажа, што ён галодны,
А таму настрой яго непаэтычны...

— Як табе сённяшняе свята? —
Пытае вар'ят
(яны п'юць у піўной),—
Усе мяне лічаць за вар'ята,
У мяне толькі ад зор святло адно.

Пі, Юнак! Налівай! Часта
Ўспамінаю, як перад гэтай піўной
Хлапчукі славу крычалі:

— У гэтай піўной
п'е Сымон Развой,
П'е вялікі паэт Сымон Развой!

Юнак

Паэт Сымон Развой,

Ты іх наймаў,
як Гандляр,
за грошы,
І яны крычалі перад піўной,
Крычалі за сённяшняе не горш.

Падлогу грыз пацук.
Далятàлі розныя словы:
Валацугі спявалі пра валацуг,
Дапівалі келіхі госці Гандляровы.

Юнак

Калі тваe шляхі скавала,—
Дык не гула слава над труной.
...А я шукаю згублены сэрца кавалак,
У мяне не так, паэт Сымон Развой.

Падлогу грыз пацук.
Далятàлі розныя словы:
Валацугі спявалі пра валацуг,
Выходзілі з піўной госці Гандляровы.

І адзін з іх зірнуў на Юнака.
Гэта быў той,
каго пазней
будуць запрашаць
на дыспут.

Юнак

Яшчэ летась мы разам лавілі бандыта,
І вогнішчавы агонь
быў нашым
умоўным знакам.

І вось я шляхоў праходзіў досыць,
Я шукаю яе, Маладосць,
Якая ўсім прычына прычынам,
У сэрцы каторай нямала ёсць

Ад яблыкавых сокаў
і густых парэчкавых рашчын,
Яна нам дае сілу рук,
Кавалак з радасці нечае;
Я яе знайду, лепшую
ад усіх
парук
Для сэрца чалавечага.

Гэта пачатак галоўнае аповесці
(Вецер над зямлёю ходзіць нізка).
Гэта пачатак чалавечае споведзі
(Можа, дзіўнае),
споведзі аднаго валацужніка.

Далей ідзе тое,
як ён выйшаў з піўной
І яму казаў вар'ят п'яны:
— Бачыш,
зоры ў цябе за спіной,
Якія ўрачыстыя і добрыя яны.
Як свецяць яны па-рознаму,
У адной радасць, у адной боль.
Ідзі пад сплавам сузор'яў марозных,
Ідзі сабе і нікога не бойся.

Два чалавекі,
што ішлі да Гандляра,
Калі ў месіка
пра каюту капітанаву
мары былі,
Цяпер разменьвалі ў банку долары
На савецкія рублі.

Ляжыць абшарнікаў пакаленне
Там,
дзе пад нагамі дарог зямля,

Але жыве той,
хто не стаў
ад роспачы
на калені,
Ён прыйшоў абшарнікам,
а завецца Гандляр.
І сягоння ён неспакойны ўначы,
Дрыжаць яго скіўіцы і калені,
І гэтую трасцу не спыніць нічым —
Трызняцца яму калекі.

РАЗДЗЕЛ II

Цягнецца дарога валацугі,
Ён падстаўляе стан вясне,
Таму што канчаецца месяц другі
І пачынае таяць снег.

Далёка за першую парошу,
Ад каторай лёду сонца набыло,
Пачынаецца яго вядомы пошук,
Якому яшчэ канца не было.

Зараз перад ім закатны пейзаж:
Голыя бярозы, як вылітыя з воску,
Што некалі паабапал дарог пасаджаны,
Якія вядуць ад вёскі да вёскі.

Так пастутова вырас вечар,
І ў голых бярозах — ветравы сковыт.
Тады і адбылася новая стрэча,
Стрэча з Настаўнікам вясковым.

Настаўніка нервавала, пэўна,
Тое, што на вёсцы спявалі пеўні.

І Настаўнік казаў наконт краявіду:
— Зноў той жа прыкры мірны захад,
Быццам
пеўнікавага сэрца
крывёю абліты.
І так хочацца зірнуць назад,
Прыгадаць знаёмыя аблічччы.
Растуць дзеці пад захадавым знакам,
Каб пасля з сэрца
не вытравіць ніколі.
І пранясе да магілы такі небарака
Пыл і адвячорак ваколіц...

Яго будучае — статкі і быкі,
Іх здаволены рык жывёльчын...
І ён скажа, што вар'ятамі былі бацькі,
Проста ў вочы і за вочы.

— Яны дрэннага нічога не робяць,
Калі вынесуць,
як кожны вынес,
З дзяцінства нейкую дробязь —
Даўні, але цёплы вырыс.

(Настаўнік пасля слоў Юнака нервуецца, пэўна...
У гэты час у размову ўрываюцца пеўні.)

— Даўні, але цёплы вырыс...
Пеўнікавы краявід вясковы...
А як мне,
калі я вырас,
Патрапіўшы на шлях вайсковы
(У гэты час — дужы ветравы сковыт),

Калі я чую голас патайны,
Голас з-пад Эйфелевай вежы,

Што мы рэвалюцыю прытапталі
І на мапе свету тыя ж межы.

— Зялёныя яблыкі не адразу спелі,
Ім трэба сонца і сокаў на пачын.
— Быў самагубца тапелец,
Яго самагубства з гэтае прычыны:
Яму сказалі — не адразу яблыкі спелі,
Ім трэба сонца і сокаў на пачын.

(Былі відаць вокны Настаўнікавай хаты —
На кроснах ткалі дзяўчаты.
Месік дрэвы перарос амаль.)

Якія, ты кажаш, яблыкі,
Калі тае яблыні нямаш.
Цяпер толькі з ліп лупіць лыкі,
А пасля везці прадаваць на кірмаш.

(На вуліцы размаўляў вясковы народ
Пра кааператыў і суседні хутар.
Там жа камсамольцы гуртам
Абгаварвалі пытанне пра агульны сход.)

Прадаўшы, купіць сарочку,
Але ў тым наш гонар невялікі...
Мы вяскоўца сурочылі,
Які нехаця прадае лыкі.

На полі ў яго красак багата,
Але яму не карціць блакітны лён.
— Калі лічыць за вар'ята
Чалавека, што вырошчвае плён.
— Ён чуе голас патайны,
Голас з-пад Эйфелевай вежы,

Што мы рэвалюцыю прытапталі
І на мапе свету тыя ж межы.
На яго полі красак багата,
Але яму не карціць блакітны лён.
Пасля яны пілі гарбату,
У вокны стукалі сукі сухіх крон.

Калі перарос вечар за поўнач
І ў юшках ветравы сковыт,—
Пад лёдам было вады поўна,
А ў вокнах — месік вясковы...

Глуха лопаліся рэкі —
Канчаўся месяц другі,
А ў іх былі няскончаныя спрэчкі
І цёплы храп дзяруг.

РАЗДЗЕЛ III

Дзейныя асобы:

Якуб Якубыч Худ,
У яго барада пад колер ліса,
І, як кажа прыказка,
«Сам худ, а галава з пуд» —
Чалавек разумны,
навбт мае лысіну.
Яго сын —
па клічцы «Худзік»
(Клічка ўмоўная, вядома).
Жонка. Парабак. І іншыя людзі.
Напрыклад:
Юнак — стары знаёмы,
Настаўнік, калі памятаеце добра,
Той, што не скончыў спрэчак,
Вясковец па прозвішчы Худоба.
Другі вясковец, па прозвішчы Грэчка.

Дзея адбываецца на Худавым
хутары,
Што снягамі і дрэвамі
ахутаны
І каторы пад восень зарастае
апенькамі.
Раніца. Дзею пачынаюць
пеўні.

У Худавай хаце вокны снягамі замяло,
На падлозе — сонца прамень касы.
Каля акна, у якім сонечнае святло,
Сядзяць за сталом бацька і сын.

Худ

Каторы запісаны?

Сын

Восьмы.

Худ

Так... Засталося яшчэ тры.
Пішы... Анупрыёнак Восіп,
Хлеба пазычыў чатыры...
Ячменю пуд... Крупы пятнаццаць хунтаў...
Жонка і дзве дачкі
Будуць пяць дзён жаць жыта на хутары.
Скончыў?..
Значыцца, па чарзе запісаны які?

Сын

Па чарзе запісаны дзевяты.

Худ

Так... Засталося яшчэ два.
Пішы... Мацвеенка Агата,
Што жыве супроць сажалкі, ўдава,

Пазычыла сёлета жыта два...
Ячменю няма... Круп няма...
Яшчэ паўпуда дам на насенне...
На пяць дзён прыйдзе жаць сама.

Паўза.

Пачакай... пяць выпраў на сем...

(Убок.)

Трэба да людзей мець жаласць.
Язык у яе даўгі... удава баба...
А таму, каб яна
 і іншыя мяне паважалі,
Прыйдзецца пасля збавіць.

Зусім развіднела. Святла поўная хата,
І, як заўсёды, канечне,
Шыпіць самавар і пражэцца яечня.

Значыцца, запісаны каторы?

Сын

Дзесяты.

Худ

Так... Застаўся апошні...
Пішы. Даўняя пазыка:
Пазычана брату
Пяцьдзесят рублёў грошай...
Стаў год, месяц, лік...

(Убок.)

У нас з ім свае разлікі.

(Да жонкі.)

Ну, як там грэецца самавар?

Жонка

А як жа, паставіла.

Уваходзяць Юнак і Настаўнік.

Настаўнік

Добрае раніцы, гаспадар!

Худ

А, таварыш Настаўнік!

Жонка

Сядайце, сядайце, ягамосці!

Худ

Сядайце, будзеце госці!

Сын сядзіць каля акна,
За вокнамі чуваць вясна,
Сонца зямлю прыгрэла...
На стол падаецца яечня і гарэлка.
З вуліцы крычаць дзеці:
«Худзік! Худзік, чорт брухаты!»
І Сын, як шалёны, ляціць з хаты...
Госці пачалі сняданне.

Настаўнік

Як у вас гаспадарка, на лад ідзе?

Худ (*усміхаецца*).

Куры мае вялікдзень сняць даўна
І яйкі нясуць кожны дзень...
А каб вы бачылі майго пеўня,
Што заўсёды першы пачынае дзень,
Вы б сказалі, што ад іншых ён больш спеўны,
Ад усіх курáводаў куравод надзейны.

Так сустракаюцца ранкі:
На стале яечня і чокаюцца шклянкі.

Люблю людскі парадак,—
Усе мы з-пад царовай шыбеніцы выйшлі,
У нас цяпер Савецкая ўлада,
І мы не хочам законаў лішніх.

Настаўнік

Нам чуваць голас патайны,
Голас з-пад Эйфелевай вежы,
Што мы рэвалюцыю прытапталі
І на мапе свету тыя ж межы.

Худ

А для братоў нашых тыя ж астрогі,
У іх не жыццё, а слёзы проста,
Яны не бачаць нашыя дарогі,
Нашыя шчаслівыя ростані...
Як нясе дамоў сыты статак
Малака поўныя вымі,
І тады стаіць бык, як даўні статуй,
Зямлю раздзіраючы рагамі крывымі.
А я слухаю голас перапёлчын,
І прападае ўся мая хвароба...
Гэта не тое, як у нейкай Польшчы.

Уваходзіць вясковец Худоба.

Худоба

Добры дзень!

(Да Худа.)

Да вас, гаспадар, з патрэбай,
Проста сказаць, прасіць міласціну...

Худ

Выбачайце, госцейкі!
Ты наконт хлеба?

Худоба

Будзьце настолькі міласцівы...

Худ *(да гасцей).*

Ну як ім адмовіць? Проста дзеці...

Худоба

Не адмоўце, благадзецель!
Разлічымся, благадзецель,
паверце на слова...

Худ

Колькі табе, Худоба, адважыць?

Худоба

Як там ужо ласка ваша,
Пуды чатыры...
Паверце на слова, благадзецель,
Каб не жонка ды дзеці...

Худ *(бярэ мех).*

Пасядзі, а я ўжо адважу.

Худоба

А як жа, пасяджу, як ласка ваша...
Дазвольце, таварыш Настаўнік,
сяду каля вас.

Настаўнік

Сядай, Худоба, суседства не шкодзіць.

Жонка *(да мужа).*

Пазычаеш, а ў самога адно каліва...

Худ

Хопіць і з нас...

Жонка і гаспадар выходзяць.

Настаўнік

А ты ўсё яшчэ свае гаспадаркі
Не наладзіў, Худоба?

Худоба

Вясна, яна заўсёды на карку...
Ды я што... Чалавек дробны...
Я чалавек невялікі.
Часамі ганю дзёгаць з дрэва.

Настаўнік

Часамі нехаця прадаеш лыкі?

Худоба

А гэта вы, таварыш, дарэмна...
Усё яно — капейка ў гаспадарцы,
Уся гаспадарка — капейкі.

Настаўнік

Што з таго,
Калі ты купіш сукенку сваёй Адарцы?

Худоба

А тое,
Што яна не будзе хадзіць без сукенкі...

Паўза.

От я ішоў і бачыў: межы
На полі адталі...

Настаўнік

А ты не чуеш голас
З-пад Эйфелевай вежы,
Што мы рэвалюцыю прытапталі?

Худоба

Як вам сказаць...
Мудры ваш голас гэты.
От спытайцеся ў сакратара ячэйкі,
ён у нас першы,
Ён нам чытае газеты
І за нас мудрэйшы...

Настаўнік *(да Юнака).*

Узровень нашых вяскоўцаў нізкі...
Трэба, Худоба, чытаць кніжкі.
А то, як бачыш, і сказаць нечага...

Худоба

Давалі мне некалі георгіеўскі крыжык.
За тое, што грудзіну пакалечылі...
Дык гэта прасцей за вашыя кніжкі.
Прыйшоў генерал. Якраз лекары
Выпісвалі маю балезь...
А той дае крыжык...
Дык я яму:
— Сабе бяры!
Плюнуў і расцёр,
аж той збялеў...

Паўза.

А цяпер жывецца як каму:
Аднаму дрэнна, аднаму гожа...
От камсамольцы зацяюць камуну,
Дык я думаю і сабе, можа...

Уваходзіць вясковец Грэчка.

Настаўнік *(гучна)*.

А вось і Грэчка — самая сапраўдная грэчка,
На яго полі красак багата,
Але яму карціць блакітны лён.

Юнак

Калі лічыць за вар'ята
Чалавека, што вырошчвае плён.

Грэчка

Таварыш Настаўнік,
Я вас не разумею часам.
Але мне да гаспадара...

Худоба

Пачакай, ідзём разам...

Грэчка *(ціха)*.

Гэта ж толькі паслухаць варта...

Худоба

Мне пра лыкі, табе пра лён,
Я яго палічыў бы за вар'ята.

Грэчка

Калі б гэта не быў толькі пустазвон

Выходзяць.

Настаўнік

Узровень нашых вяскоўцаў нізкі.
Ім не раўня затое гаспадар...

Юнак

Вы кажаце — ён чытае кніжкі,
А я кажу, што гэта той жа Гандляр,

Пра якога я казаў учора,—
Толькі, можа, ў іншай скуры...

За дзвярыма чуваць гаворка, кудахтаюць куры на двары і на вуліцы.

— Значыць, мы размінуліся, Грэчка,
Прыязджай заўтра пад вечар
І забірай сабе той вулей...
А хлеб табе, кажаш, не трэба?
— Так.
Адчыняюцца дзверы.
Уваходзяць Сын, Худ і Парабак.

Худ

Усе мы з-пад царовай шыбеніцы выйшлі,
У нас цяпер Савецкая ўлада,
А таму ў маёй гаспадарцы павінен быць
узорны парадак.
І я кажу, адлучацца ніяк няможна.

Парабак

І я кажу,— як каму:
Аднаму дрэнна, аднаму гожа...
От камсамольцы заціяюць камуну,
Дык я думаю і сабе, можа...

Худ

А? Я не няволю, як хочаш.
Ты падумай... Можа, не так змеціш.
З гэтай камуны пасля заякочаш,
Як галодны воўк на месік.
А я табе збудую хату, як
І ўмаўляліся некалі...

Парабак

Я на цябе працаваў, як батрак,
Але я хачу быць чалавекам.
Ты сееш на маім надзеле,

Дзе такія запісаны законы?..
Ты мне абяцаеш хату кожны дзень
І не збудуеш ніколі...
Дзе такія запісаны законы?

Худ

Так, так...

Парабак

Я на цябе працаваў, як батрак.

Худ *(злосна).*

Які чорт цябе даўбнёй перакаціў?

Парабак

І гэтага больш не будзе...
Камсамольцы правераць кааператыў,
У цябе там свае людзі.
Дзе такія запісаны законы?

Худ

А? Лайся, гэта твая справа.

Парабак

Ты сееш на маім надзеле...
Ці мала ты абяцаў, а не зрабіў ніколі.
Дзе такія запісаны законы,
Дзе такія законы, дзе?

Худ

Так, вядзьмачын сын, так...

Парабак

Ты больш не пасееш на маім надзеле.
Табе не будуць жыта жаць вяскоўцы.
І болей я табе не батрак.

Пакідае хату. За ім следам — Настаўнік і Юнак.

І такое адбываецца тады:
Вячорнае сонца шыбы ліжа,—
Дзея канчаецца тым —
Худ ходзіць з кута ў кут і Сын піша.

Худ

Запісаў Худобу?

Здалёк чуваць вой ваўчыны.

Сын

Тата,
навошта ты прыпісаў яму лішняга?

Худ

Маўчы, дурань...
Трэба ж цябе вучыць?!

РАЗДЗЕЛ IV

І яшчэ адзін валацуга сядзеў на камені,
І плыў па небе балачынавы ланцуг...
Ён некаму дужа пагражаў кулакамі
І праклінаў свой лёс валацугі.

Куды ён ідзе — у яго пыталі,
А той казаў, што ён зеллем акроплены,
Казаў, што мозак яго —
сплаў медзі і сталі,
Казаў, што ў яго вашыны клопат.

Пыталі — дзе яго маці радзіла,—
Ён д'ябла называў сваім кроўным братам,
Прытулак вядзьмачы — сваёй радзімай,—
І людзі лічылі яго за вар'ята.

І тады з вялікай вашынай злосці
Ён пасек кашулю на кавалкі дубовым кіем
І кінуўся ў лес, у якім некалі жылі лосі,
А цяпер, па захадзе сонца, вылі ваўкі.

У той час
на Худавым хутары
Клён атрасаў мядзяныя пятакі,
а бярэзнік капейкі.
Камянеў лес, сонцам не адхуканы,
Крапіўныя сцежкі абсыпалі апенькі.

Як прыйшоў валацуга туды, людзі не бачылі —
Тумановая цемрадзь на варце стала,
Ён сабаку паклікаў імем сабачым,
І сабака хвастом яму пахвыстала.

І зусім валацуга не быў вар'ятам.
Ён грэўся ў Худавай хаце ля грубы,
Гаспадар яго назваў афіцэрам і братам,
А той гаспадара назваў Якубам.

Ён вымыўся ў лазні. І ў новай кашулі,
Калі над хутарам рос пеўнікавы кліч,
Спаў на канюшынавым шуме...
І ў бледны досвітак ён знік.

Гэта ў мінулым годзе адбылося,
Калі хутар зарастаў апенькамі,
Гэта адбылося па восені:
Клён атрасаў мядзяныя пятакі,
а бярэзнік капейкі.

Калі ён зноў прыйшоў да Худавай хаты,
Пачынаўся чацвёрты месяц.
У яго была гаворка з братам,
А над пушчай боўтаўся русалчын месяц.

Раніцой ён знайшоў святую крыніцу,
Яна ішла з-пад могілак дзядоў.
І тады да яе прыходзілі бабулі маліцца
І стаяць на мокрым мосце доўга.

Анупрыёнак Восіп, Мацвеенка Агата
І іншыя Худавы даўжнікі прыйшлі туды.
Валацуга ўсіх абвясціў братамі,
І ў новую веру ахрысціліся браты.

І тут жа бабулі малілі доўга,
Скаргі Хрысту пасылалі ў прыцем,
Яны малілі, каб прыйшла іх маладосць,
І плакалі, таму што не прыйдзе.

У бабулек быў твар з воску літы
І голас, як гіблы хрып асін...
Тут жа стаялі Мацвеенка Агата,
Анупрыёнак Восіп.
І прасілі ў Хрыста Худавай літасці.

Тут жа гаспадар дзякаваў братца.
Ён старанна маліўся... Яго малітоўнік другі:
За добрую талаку, за выгоднае брацтва
І за тое, што адпрацуюцца даўгі.

Тут жа стаяў Настаўнік. Быў твар яго чорны,
У вачах яго застыла трывога.
І ён думаў, што ён падобны на дужага чорта,
Якому адно засталося — кплівы рогат.

Усе яны кругам пасталі,
І хадзілі шэпты кругам...
А самы галоўны — валацуга —
Маліўся за тое, што людзі яго не пазналі.

Збоку стаяў Юнак.
                    І яму здалося смешным
Яго валацужніцтва.
                                    Ён толькі зірнуў на Настаўніка,
Усміхнуўся і пайшоў
                                      упрочкі,
                                                    праз межы...
...І тады перад ім радзіма яго паўстала.
Ён ішоў. Да яго далятталі словы,
Гэта штунды гімн зачалі:
— Хрыстос прыйшоў у свет суровы,
Каб царства ўславіць на зямлі!

*

На партыйна-камсамольскім сходзе
                                                              ухвалілі
                                                                         рэзалюцыю
(У штундаў было маленне тады):
Настаўніка, ворага культурнай рэвалюцыі,
Які нядаўна паступіў у штунды,
Зняць з настаўніцкай працы
І лічыць дэзерцірам з фронту культуры.
Лічыць, што штундаўская правакацыя
Ёсць новая вылазка кулацкай агентуры
І перашкаджае арганізацыі калектыву.
Неабходна: партарганізацыі і камсамолу
Наладзіць дыспут, праявіць актыўнасць...
Вылучыць:
                    новага настаўніка таварыша Міколу.
Масавы вечар наладзіць заўтра.
Усім падрыхтавацца. Зборны пункт —
                                                              «Куток Леніна».
Таварышу Міколу:
                    дамовіцца з штундаўскім арганізатарам
Наконт ягонага ўдзелу і выступлення.

...Верасень. 1917 год.
На Беларусі вайна,
на Украіне крычаць галодныя валы,
На небе знічкі завязваюць
рабінавыя вузлы —
Такія ночы рабінавымі назваў народ.

Рабінавая ноч. Ад сініх знічак навокала
Выюць ваўкі,
і сабакі хаваюцца за вароты...
У цемры цягнік
чырвоным вокам
Бліскае
і грукаціць на заваротах.
Ён толькі што з фронту,
толькі што з Аршанскага дэпо
Вырваўся ў рабінавыя панарамы,
Мінуў Ходасы, Клімавічы і потым
Спыняецца на станцыі Камунары.

Адгэтуль ідзе сказ пра Міколу:
На станцыю каня яму прыгналі вяскоўцы,
І конь скрозь ноч ляцеў прамікам
Да маёнтка Галынскага на Гайдукоўцы.

Назаўтра тыя,
чые рукі загрубелі ад працы,
І тыя,
што хаваліся ў лесе
ад слова вайна,
Ў рабінавую ноч ламалі палацы.
І пан на сходкі скочыў з акна.
Калі ламалі дзверы,
пана працяў перуновы ток,—
Цараў партрэт напал перарэзала бліскавіца.

Ён уцякаў праз акно і не ўцёк:
На сходках яму здавалася,
што недзе воўк скавыча.

Праз колькі дзён
Мікола —
злачынца вялікіх памераў:
Вусатая варта і пяцьдзесят вёрст дарогі,
Па волі воласці і мясцовых эсэраў
Яму належала сядзець у чэрыкаўскім астрозе.
Свайго астрога лічыў ён трыццаць
Дзён, апранутых у шэрыя хмары...
На другі дзень пасля 25 кастрычніка
Дзверы астрога адчыніў яго таварыш.

У воласці хваляваліся эсэры:
— Ён нам учыніць рабінавую ноч!..
А ён з таварышам у досвітак шэры
Глядзеў на краявіды скрозь вагоннае акно.

I

. . .
Як кажа рэзалюцыя:
вечар наладзіць заўтра,
Ўсім падрыхтавацца,
зборны пункт —
«Куток Леніна».
Таварышу Міколу дамовіцца
з штундаўскім арганізатарам
Наконт ягонага ўдзелу і выступлення.

*

Калі спявалі штунды гімн урачысты свой,
Скрыжаваўшы рукі
і ўглядаючыся на Захад,

Настаўнік пайшоў у лес,
у яго быў настрой
Прыгадаць мінулае — азірнуцца назад.
А калі штунды скончылі спяваць і маліцца
І панаваў у пушчы перадзахадавы спакой,
Прыбег з вёскі да іхняе крыніцы
Новы настаўнік, таварыш Мікола.
Ён адразу прызнаў галоўнага,
Як сярод чарцянят прызнаюць д'ябла,
Ён змераў яго зіркам з галавы да ног,
І ў валацугі з рук выпаў надкусаны яблык.
— Вы будзеце ў іх за арганізатара?
— Так, якая ў вас да мяне патрэба?
— Бачыце, мы думаем наладзіць заўтра
Антыбаптысцкі дыспут. Нам трэба
Мець супрацоўніка...
Мы мелі...
У валацугі быў белы твар
і гушчарны зірк цяцеры.
Мікола зірнуў на яго,
згадаў паўстанне ў Гомелі
І высокага бледнага афіцэра.
— Калі я не памыляюся...
Вы былі ад'ютантам...
Валацуга Міколу падхапіў пад рукі:
— Ідзёмце хутчэй...
Так, я быў ад'ютантам...
Вы кажаце — дыспут...
Я згодзен.
Для пашырэння навукі...
Я не пярэчу, навука — добрая рэч...
— Выбачайце, я вас арыштоўваю!..
Вы вораг бальшавікоў...

Але яго перапыняе стрэл.
І валацуга хавае ў кішэню кольт.

І, стаўшы над акрываўленым чалавекам,
Ён сказаў:
— Браты мае, прыяцелі,
Не падыходзьце да яго,
ён адыходзе ў пекла,
Бачыў я, сам д'ябал прастрэліў яго цела!

Ён перахрысціўся,
І Худ сказаў:
— Аман!

Шапталі бабулі:
«Рука д'ябла, рука д'ябла!»
Усе ўцякалі, за хвост чапляючыся нагамі,
І каля Міколы ляжаў толькі
надкусаны
яблык.

Ідзе Настаўнік. Ён нічога не ведае пра стрэл,
Ён блізка ад Міколы,
але чалавечае крыві не заўважае,
Ён глядзіць на чырвоныя макушкі дрэў,
Ён хмурны і сам пра сябе разважае.

Настаўнік

Зноў той жа мірны, прыкры захад,
Быццам пеўнікавага сэрца
крывёю абліты.

Мікола *(падымаецца на локці)*

І так хочацца азірнуцца назад,
Прыгадаць знаёмыя аблічча.

Настаўнік

Ты... Той самы... Мікола!
Мы зноў стрэліся...
Памятаеш чэрыкаўскі астрог?

Мікола

Маўчы... Ты... Лепш не кажы... наконт
Новае стрэчы нашых дарог.

Настаўнік

І многа было тады рознага,
Згадай... Тады быў час прыгожы.

Мікола

Я чуў... Што ты згубіў розум
І трапіў не ў тое падарожжа.

Настаўнік *(рве на сабе кашулю,
перавязвае Міколу рану,
нізка нахіляецца).*

Рана я на свет нарадзіўся, Міколка, рана...
Таму я чую голас патайны,
Голас з-пад Эйфелевай вежы,
Што мы рэвалюцыю прытапталі
І на мапе свету тыя ж межы.

Мікола

Яна там... Дзе мы...
Ліквідуем непісьменнасць...
Яе ўжо... не затопчуць...
Стракапытавы і Каледзіны.
Яна там... у бубнах піянерскай змены,
І, можа, ты яе простым вокам не ўгледзіш.
Пазнаўшы яе... не станеш душой крывіць...
І яе добра пазнаў...
твой таварыш Мікола...
Яна жыве...
вось...
у гэтай крыві...

Яна там...
дзе дымныя...
раны ад ворагавага кольта.

(Падае.)

Бягуць камсамольцы.
Нехта крычыць:
— Забіў яго, паскуда!
І ўсе моўчкі спыняюцца каля яго...
— Ён... брат Худа...
Афіцэр... былы ўдзельнік... у паўстанні...
ў Гом...
Яны паднімаюць цела, непатрэбнае,
парожняе,
Яны яго панеслі
і моўчкі пакладуць у клубе...
Праз нейкі час у лесе пачынаецца
дробны вясновы дождж;
Чуваць, як на вёсцы граюць трубы.

Настаўнік

Труна адчынена. Сэрца попелавы дрож
Адпяваюць рагатыя трубы,
Рассыпаючы сумнай медзі дождж...
(Ідзе далей у лясныя глыбы.)

РАЗДЗЕЛ V

Калі мясцовая газета выйшла з друкарні,
Гарадскія жыхары чыталі ў аддзеле навін:

> Гандляр адчыняе сваю пякарню,
> Набірае рабочых на паравы млын!

Пад вечар адчыняліся рэстараны,
Там модныя маршы музыкі гралі,
А каля Гандляровай крамы
У той самы час расла чарга.

І тут жа на вуліцы, перад піўной,
Як і даўней, хлапчукі крычалі:
— У гэтай піўной
п'е паэт Сымон Развой
За лепшую будучыню
і вясёлых дзяўчат!

Тады быў час позні,
І запалілі каля крамы ліхтар,
Калі падышоў да чаргі і стаў апошнім
Чалавек, у якога быў бесклапотны і вясёлы
твар.

А першы ў чарзе лаяў касіршу:
— Дура!

Чаму партызана не прымаеш?
— Так загадаў Гандляр!

— Перадай яму, што смярдзіць ён, як сабачая
скура,

І што я яго некалі пацягаю за карак...
Хлапчукі крычалі:
— Выключная эмоцыя!
Стыхія душы, як мора! Як вецер!
А другі пытаў:
— Якіх прымаеце?
— Ціхіх!

П е р ш ы

Дурня прымаюць, каб не ўкусіў за локаць.

Д р у г і

Скажы яму, што ён аднавокае ліха,
І я абяцаю выбіць яму апошняе вока!

Хлапчукі крычалі:
— Агонь яго сэрца палкі і моцны,
Яго кахаюць лепшыя дзяўчаты ў свеце!
А трэці казаў:
— Не пойдзем да гэтага?!

Д р у г і

Мы нічога не страцім усё роўна!

І тады загаварылі чалавечым басам радыёрупары:
— У Краіне Саветаў
Не павінна быць беспрацоўных!
Хлапчукі апавяшчалі і клікалі:
— Дзяўчаты, пакахайце яго, вялікага!
А чацвёрты з чаргі падышоў да касіршы,
Каб пераканаць яе, што ён белы бандыт,
Але новы беспрацоўны прыбег і крыкнуў:
— Біржа
Пасылае рабочых на фасфарыт!
Загрукацелі ад тупату сходкі —
Беспрацоўныя пакідалі Гандляроў ганак,
І яны ўсё далей адыходзілі,
грукаючы нагамі...

І ім тлумачыў
іхні таварыш,
што зацверджан план пяцігодкі.
Хлапчукі крычалі, як і раней...
А апошні чалавек з чаргі
казаў да касіршы ў аконца:
— Я арганізатар камсамольскага атрада
на Калініншчыне,
Які лавіў вядомага бандыта Чырвонца!
Касірша адказала яму:
— Не прымем!
А пасля паляпала пальцамі па стале,
зірнула на зорáвае неба,
Падумала і сказала:
— Прымем!
Але чалавек усміхнуўся і сказаў:
— Не трэба!

Звалі яго Юнаком. Быў час позні,
Ён згадаў, што яшчэ не скора
адыходзіць цягнік,

І пайшоў туды,
дзе падымаў келіх апошні
Паэт Сымон Развой
за вялікі горад
і электрычныя агні.

Калі Юнак адчыніў дзверы,
паўсталі перад ім
Поўныя келіхі ў люстравым дыме,
Ён стаяў, ахутаны ў цыгарэтавы дым,
І паэт Развой схапіў яго ў абдымкі...

Ён яго пасадзіў за стол
і крыкнуў:
— Папахен!
І перад ім паўстае чалавек
свету
рэстараннага,
бронзавага...

— Шампанскага,
чорт падзяры,
шампанскага
Трэці келіх, самы вялікі!
Грайце, слаўныя музыкі,
Мядзяныя санаты сяброўства!
Юнак сціскаў скроні рукамі.
Недзе ў шкляной пасудзіне дзынкала муха...
— Мы цябе даўно з Гандлярам шукалі...—
Казаў яму Развой на вуха.
Юнак слухае струн
медзяновую скруху,
І яму ўвесь час здаецца,

Што недзе дзынкае
над падаллю
жоўтая муха
І кроў сасе ў пячорах нежывога сэрца.
Яму казаў Развой: — Здаецца,
Ў нас пра цябе была гаворка ўчора...

— Вы думалі, што кожны мае ў сэрцы
Даўнія, для жоўтых мух, пячоры?
Казаў Развой: — Я знаю, ты другіх дарог,
Тады як мы — дарог старэчых...
Але...

...Прыйшоў Гандляр.
Яны сядзелі ўтрох.
І так казаў з іх трэці:
— Мне здаецца... Я чуў,
Вы чалавек разумны, добры, чулы?

Юнак

Так, у мяне лірычнае сэрца,
Ўсё тое праўда,—
напэўна, пра мяне вы чулі
Яшчэ, што я вам спачуваю?

Гандляр

Калі яшчэ не чулі, дык пачулі...

Юнак

Вы чалавек разумны.
Пра вас далёка чуваць,
Вы славіце паэтаў на кожнай вуліцы!

Гандляр

Вы хочаце?.. Адно толькі ваша слова,
І будуць вам славу крычаць мае хлапчукі.

Юнак маўчыць.

Развой

Скажыце яму, на якіх умовах...

Гандляр *(да Юнака).*

А пасля — права вашай рукі?

Юнак *(усміхаецца).*

А пасля — поціск маёй рукі.

Гандляр *(п'е).*

Я хачу, каб вы напісалі хроніку маіх продкаў:
Няхай яны праліваюць за рэвалюцыю кроў,
Няхай яны ворагамі не робяцца ніколі...

Юнак

Накідаць кволы тургенеўскі пейзаж,
Паставіць на могілкі
некалькі кляноў і бярозак
з восені савецкай,—
І няхай у сэрцы вашых продкаў
шуміць чарнаморскі пляж
І вечары гулянак свецкіх?

Гандляр *(п'е).*

Таксама і могілкі трэба дагледзець,
Няхай бярозкі
вартуюць
кроўныя пакаленні...

Юнак

Няхай сыплюцца
кружочкі золата і медзі
На іх галовы
з родзічавае кішэні...
Вы хочаце, каб я напісаў
хроніку вашых продкаў?

Г а н д л я р *(п'е).*

Каб яны пралівалі за рэвалюцыю кроў
І елі з катаржацкае місы
полудзень нішчымны,
Каб яны цягалі
па горах сібірскіх пароды...

Ю н а к

Але спачатку я павінен ведаць прычыны,
Якія вас прымусілі
згадаць
пра хроніку продкаў...

Г а н д л я р *(п'е).*

Хіба вы не бачыце самі,
Як падыходзяць другія часы?..
Хіба не прыйдзе апошні дзень маёй крамы,
Калі кожны лічыць, што я чужы?
Хоць бы сягоннялшняе здарэнне,
Калі беспрацоўныя нават
пачалі мяне
лаяць і карыць...

Ю н а к

Якраз дараслі вашыя карэнні
Да той глыбіні,
калі іх трэба падрыць.

Г а н д л я р

Да глыбіні, калі іх трэба падрыць?

Ю н а к

Калі іх трэба вырваць нават,
Голымі, без жаднае акрасы.

Г а н д л я р

Хто вам дазволіць вырваць нават?

Ю н а к *(усміхаецца).*

Хто? Класавая нянавісць...

Г а н д л я р

Што ж вы без мяне будзеце рабіць?

Ю н а к

Усё, што не можам рабіць з вамі разам.

Г а н д л я р

Дак вы напішыце пра час калішні,
Трохі бярозак... і болей... чырвонага колеру,
Напішыце,
што ўсе мы з-пад царовай шыбеніцы
выйшлі!

Ю н а к

Што вы, жартуеце?
(Устае.)
Ніколі.

Г а н д л я р *(устае).*

Пішыце хроніку продкаў. Пішыце болей,
І ваша слава будзе створана маімі рукамі,
Пішыце, з якім
(за продкаў)
болем,
З якой любоўю
(да рэвалюцыі)
крычу я ў краме:

«Паспрабуйце заморскіх він,
І будуць вашыя шчокі, як ружы!»

Ю н а к *(кпліва).*

«Чычыкаў адчыняе магазін,
Будзе прадаваць гогалеўскія душы!»

Гандляр хоча ўсміхнуцца, але не можа.

У вашых продкаў сталёвая на могілках
агарожа —
Вам трэба іх апрануць у чырвоны колер?
Я гэтага вам не напішу.
Чуеце?
Ніколі.
Памятаеце, як палацы гарэлі?
Вы тады не мелі права нікога карыць...
І цяпер
якраз дараслі
вашы і Худавы карэнні
Да той глыбіні,
калі іх трэба падрыць.

(Развітваецца.)

Мне некалі быць з вамі
ў люстравым дыме,
Роўны лік налічылі гадзіннікі,
І мне трэба ехаць цягніком на радзіму,
У тыя мясціны,
дзе некалі
маці радзіла.

Ідзе.

Г а н д л я р *(на вуха Развою).*

Ты яго не слухай...
Яны нам нічога не зробяць...

Развой

А можа, яны так, як некалі ў час вайсковы?

Гандляр

Ты не зважай на гэтыя дробязі.
Галоўнае, што ў мяне
ёсць таварыш Худ,
адзін вясковец...
Ты ж памятаеш,
як мы ў семнаццатым
іх стрэлі?..

Развой

Але ж цяпер не такі час.

Гандляр

І той з іх адчуе,
што такое глухія стрэлы,
Хто будзе больш ад усіх крычаць.

Развой

Але яны нас знішчаць эканамічна!

Гандляр

І гэта будзе прадугледжана намі.
Я толькі смяяцца з іх буду,
Калі яны будуць хадзіць
голыя,
толькі пры адным
чырвоным банце.

Развой

Але ж яны будуць будаваць...
Яны будуюць!

Гандляр

Яны не будуць будаваць...
Я сплаўлю іх валюту
ў кантрабандзе.

Развой

Але ж яны ведаюць,
Што ты іх вораг люты!

Гандляр

А ты лірычным словам іх сэрцы кранi...
У мяне будзе праз тыдзень
кантрабанды
на тысячу рублёў валюты,
І ты атрымаеш замежнае паліто
і гарнітур.

Развой

Вядома, я гэтае буду мець...

Гандляр

І ты напішаш пра кроўныя пакаленні.
Чакай... Хто гэта сказаў:
«Сыплюцца кружочкі
золата і медзі
На іх галовы з родзічавае кішэні»?
У гэты час
мяжу пераходзілі
два кантрабандысты,
І адзін з іх быў забіты;
Гэта быў той,
каго Мікола запрашаў на дыспут:

Госць Гандляра,
брат Худа
і ўдзельнік у паўстанні
Стракапытава.

А калі яго цела на заставу ўзялі,
У кішэні быў знойдзены
пагранічнікам чырвоным
Рукою Гандляра напісаны ліст,
Кольт...
і дзвесце савецкіх чырвонцаў.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Праблема душы і рацыі

РАЗДЗЕЛ I

Дзейныя асобы:

Бухгалтар калгаса — Жыгнер.
Мае гаспадарку.
Слыве за культурнага чалавека.
Да яго прыехаў у адпачынак
яго сын — Інжынер.
Яго дачка Аўгінка — загадчыца аптэкі.
Якубовіч — сакратар ячэйкі КСМ,
старшыня калгаса
і Аўгінкін муж.

Бондар
Баргута } — члены праўлення калгаса, Жыгнеравы сябры.

Калгаснік камсамолец Алесь Калужны.

Зоталь
Агут
Юнак } — камсамольцы-трактарысты.

Дзея адбываецца на яго радзіме,
У хаце Жыгнера, у выхадны дзень.

У хаце Жыгнер з дачкой і сынам.

Ж ы г н е р

У бухгалтара горы featherнай працы,
(дэкламуе)
А бухгалтар больш зоры сочыць,—
Адгэтуль у бухгалтара
праблема душы і рацыі...

А ў г і н к а

Яго думаюць паслаць лячыцца ў Сочы.

І н ж ы н е р

І такое можа стацца,
Гуляючы з агнём,
папаліш рукі,
а не толькі пагрэеш.
Ёсць яшчэ праблема...

Ж ы г н е р

Ліквідацыі кулацтва?

І н ж ы н е р

А мне здаецца...

Ж ы г н е р

І ў нас такі «грэх»...
(Дэкламуе.)
Нягледзячы на маю праблему
душы і рацыі,
Калі рукі пішуць лічбы,
а вочы зоры сочаць...
Ты чуеш?
За лепшую працу
Калгас мяне пасылае лячыцца ў Сочы...
У кожнага свой сродак...
І от я першы пайшоў да іх,

Я першы забраўся ў калгасны асяродак,
Спачуваючы... працуючы...
(на вуха сыну)
і ў праўленне ўцягваючы сваіх.

Інжынер

Так...

Жыгнер

Бачачы, што трактар добры арганізатар...

Інжынер

Ты, вядома, ужыў сродак другі?..

Жыгнер

Я тлумачыў Якубовічу,
што не сягоння, дык заўтра
Трактар заменяць электрычныя плугі.

Аўгінка

І муж казаў, што ты чалавек вялікі,
і начальнік,
І арганізатар неблагі...

Жыгнер

А як вынік, сёлета трактары маўчалі.

Інжынер

А працавалі?

Жыгнер

Конныя плугі.
Знаеш... Галоўнае ў гэтым — сродак,
Ёсць яшчэ добры сродак — гарэлка.

Інжынер

Іх трэба падкапаць так...

Жыгнер

З сяродку.

Інжынер

Але ўсё ж ткі, як гэты самы?..

Жыгнер

Наш «грэх»?

(Гучна.)

А ты, Аўгінка, набярыся мужнасці.
Ненадоўга... На нейкі час
Ты павінна так ставіцца да Калужнага,
Быццам ты да яго нешта маеш.

Аўгінка

Але ж я кахаю мужа!

Жыгнер

Я кажу: ненадоўга... На нейкі час.

Аўгінка

Навошта гэта?

Жыгнер

Мне трэба...

Аўгінка

Ты ўсё ад мяне ў сакрэце трымаеш.

Жыгнер *(дэкламуе)*.

Аб зоры вочы не застрэміш,—
Бухгалтару мрояцца ў зорах грацыі,
А рукам цесна на папяровай плошчы —
Гэта ёсць праблема душы і рацыі...

Інжынер

Можа, мы пройдземся да пошты?

Выходзяць.

Аўгінка

Заўсёды ў майго бацькі такая грубасць.
Ён мне наказвае строга
Яго слухацца, бо іначай ён загубіць
Майго мужа,
а сам пойдзе ў астрог.
Але я яму не дам
падступіцца і блізка.
Я яму не дазволю
над маім каханнем
глуміцца надта,
Я тады сама атручу яго,
Як некалі Луіза
Атруціла свайго Фердынанда...
І тады ніхто не залечыць майго адвечнага болю[1].

Уваходзіць Якубовіч.

А, гэта ты, мой ясны сокал!

Якубовіч

Я табе даўно кажу, што не лётаю высока.

---

[1] Гэта не аўтарава памылка,
а Аўгінчыны словы,
Яна чытала Шылераву драму
і да сэрца
прымала блізка,
Таму яна пераблытала
падзеі эпізоду асноўнага.
У сапраўднасці ж
Фердынандам была атручана Луіза.

Аўгінка

А я даўно знаю,
што пад тваімі крыламі
мне лётаць не нізка...

Паўза.

Я нікому не дам
падступіцца да цябе і блізка.

Якубовіч адчыняе на вуліцу акно.

Які сягоння дзень, проста сонца адно!
Колькі ў гэтым лісці бярозкі экзотыкі,
Тут пачынаецца паэзія чэрвеньскай лужыны!
(Глядзіць на вуліцу.)

А унь ідзе Калужны, Агут і Зоталь!

Якубовіч

Хадзеце сюды!
Агут, Зоталь, Калужны!

Яны падыходзяць.
Аўгінка ляпае пальцамі аб шыбу.

Куды гэта вы?

Зоталь

На рыбу!

Якубовіч

А навошта вам гэтыя рыдлёўкі?

Агут

А гэта, братка...

Зоталь

Капаць зямлю...

Калужны *(паказвае на зямлю).*

Там далёка
Адкапаем срэбра, медзі, жалеза...

Агут

Ці, прасцей кажучы...

Зоталь

Думаем адкапаць фасфарыты!

Калужны

Мы ў самы глыб залезем,
Не можа быць, каб не адкапалі фасфарыты.

Агут *(да Якубовіча).*

Ты думаеш, у нас толькі...

Зоталь

Балоты ды жабы?

Агут

У нас будуць фасфарыты... .

Зоталь

Не можа не быць!

Калужны

А ты, таварыш Якубовіч,
Не быў у новым лесе?

Якубовіч

Не!

Калужны *(жартаўліва).*

Ты толькі з Жыгнерам
контррэвалюцыю разводзіш?

Агут

Які тамака шум стаіць уверсе!

Зоталь

Вось дзе
Вынікі!..

Агут *(да Зоталя).*

Памятаеш, як мы карчы карчавалі,
Палілі на вогнішчы старыя галіны...

Зоталь

Там у кожным дрэўцы
праца наша чуваць,
А цяпер гэта...

Агут

Шум стаіць уверсе...

Зоталь

Скарб краіны!

Калужны

Ідзём, хлопцы!

Агут

Бывай, Якубовіч!

Зоталь

Нам ужо час!

Аўгінка

Пачакайце, Калужны,
у мяне справа да вас!

Выходзяць.

Якубовіч *(глядзіць у акно).*

Пайшлі капаць фасфарыты і вудзіць...
Да іх падышоў Юнак...
Ён нясе вуды.
Так. Усе яны тут гаварылі,
быццам я ім чужы.

Дзверы адчыняюцца, уваходзіць Жыгнер.

Жыгнер

А вось і я.
Паважаны таварыш,
Вам сягоння ліст...
Сядайце...

Якубовіч

Што ж, давайце марыць.

Жыгнер *(усміхаецца).*

Пра зоры?

Якубовіч

Марыць пра ўсё тое, што на зямлі...

Жыгнер

Марыць пра ўсё тое, што на зямлі!

Якубовіч

Мне хочацца думаць, як некалі...

Жыгнер

Мы арганізоўвалі калгас?

Якубовіч

Як ён адразу ўзрос,
Калі трактар пераканаў нашага чалавека,

І той упэўнена казаў:
«Схапіў маю палоску і панёс!»
У гэтым трактары ўся сіла,
уся маладосць...

Жыгнер

Я не разумею цябе...
Ты азіраешся назад.
Паказалі мы ім гэты трактар, і досыць.
А цяпер яго трэба прадаць,—
Трэба глядзець уперад, у Заўтра...

Якубовіч

Ты кажаш, прыйдзе іншая радасць,
Прыйдзе лепшы арганізатар, другі?

Жыгнер

Так, я кажу пра электрычныя плугі!

Якубовіч

А цяпер хлопцы пайшлі капаць
Фасфарыты...

Жыгнер

Як, фасфарыты?

Якубовіч

Вельмі проста.
Хлопцы заняліся вынаходніцкай
вялікай працай...

Жыгнер

Кінь ты,
тут толькі
вольнае паветра,
гарэлка, сяброўства.

Ведаю я гэту зямлю, тут з вякоў
Нічога не было, акрамя журавін, ды купін,
Ды балота, што расцягнулася вакол...
Гэтую зямлю задарма прадасі і купіш.

Паўза.

Хто гэта пайшоў капаць, Калужны?

Якубовіч

Юнак, Зоталь, Агут, Калужны.

Жыгнер

У мяне да цябе сакрэт, дружа...

Якубовіч

Ну?

Жыгнер

Я заўважаю, што Аўгінка можа табе здрадзіць.

Якубовіч

Яна... Якая кажа мне:
«Сокал мой, мая радасць!»

Жыгнер

Я заўважаў, яна з Калужным,
Калі цябе няма, гуляе часта...

Якубовіч

Як?

(Рве ліст.)

І сягоння яна сказала:
«Пачакайце, у мяне справа да вас!»

(Чытае ліст.)

«Трэба паслаць камсамольца
на працу ў Данбас!»

І сягоння яна сказала:
«Пачакайце, у мяне справа да вас!»
Камсамолец Калужны мабілізуецца
на працу ў Данбас!

Чуеце! Камсамолец Калужны едзе
ў шахты на Украіну!

Жыгнер

Правільна.

(Дэкламуе.)

Каб сэрца не застрэміла калючка!
Мне за цябе было крыўдна, балюча...
Я ж цябе люблю, як роднага сына!

Якубовіч ідзе да акна,
Ляпае пальцамі аб шыбу.

Жыгнер *(дэкламуе).*

Каб сэрца не застрэміла калючка!

Уваходзіць Аўгінка.

Якубовіч

Якая ў цябе справа была да Калужнага?

Аўгінка

Я прасіла яго...
Каб ён прынёс...
Нам рыбы...

Якубовіч

А?

Вечар. За сталом сядзяць п'яныя госці.
Аўгінка чытае ля грубы.

Жыгнер *(ціха да сына).*

Ты Калужнага ў шахце затопіш?

Інжынер

Так...

Жыгнер

Ты яго загубіш?

Інжынер

Так.

Жыгнер

Каб мы яго не бачылі болей...

Інжынер

Так.

Жыгнер

За нашага калгаснага арганізатара
Якубовіча!

Усе

За нашага калгаснага арганізатара
Якубовіча!

Якубовіч *(да Аўгінкі).*

Што ты чытаеш, мая радасць?

Баргута *(да Бондара).*

Скажы мне, у чыёй я хаце?

Аўгінка

Чытаю драму «Каханне і здрада»!

Якубовіч

А?

Баргута

Скажы мне, у чыёй я хаце?

Якубовіч

За вялікага чалавека Жыгнера!

Баргута

Старшыня, дай слова!
Слова дайце!

Якубовіч

За вялікага чалавека Жыгнера!

Усе

За вялікага чалавека Жыгнера!

Бондар

Падымаю келіх за нашага Інжынера!

Жыгнер

Каторы заўтра ад'язджае!

Бондар

Падымаю келіх за ад'езд Інжынера!

Усе

Падымаем келіхі за ад'езд Інжынера!

Баргута

Старшыня, слова!
Слова дайце!

Жыгнер

Слова мае член праўлення Баргута!

Дзверы адчыняюцца, уваходзяць Калужны, Юнак, Зоталь, Агут.

Калужны *(дае Аўгінцы шчупака).*

Засмаж гэтага апартуніста!

Баргута

Павінен адзначыць... перш-наперш...

Агут

Хлопцы, тут не ўсё чыста!

Якубовіч *(хістаючыся, падыходзіць).*

т. Калужнага камсамольская арганізацыя
наша
Пасылае...

(Падае паперку.)

Прачытаеш! Вось яна, адносіна...
... А, гэта вы, таварышы трактарысты?
Павінен адзначыць адносна
Таго, што нашыя трактары пойдуць у продаж
І вам давядзецца пасвіць кароў...

Зоталь

Таварыш, контррэвалюцыю гародзіш!

Якубовіч

Цяпер стаіць праблема Жыгнера,
праблема электрычных плугоў!

Калужны

Таварыш Якубовіч, хістаешся з нечага?

З о т а л ь *(ціха).*

Таварышы, я даўно кажу,
Што ў нас кулацкае засілле.

Ю н а к *(ціха).*

Хлопцы, трэба паехаць у раён па следчага.

Яны выходзяць...
У хаце п'яная гаворка...
А ў вокнах —
кавалкі вечара сіняга.

Раніцою,
калі раса панавала ў сусвеце,
Адышоў ад станцыі цягнік перагружаны.
І тое, як за вагонам гоніцца вецер,
Слухалі разам Інжынер
і камсамолец Калужны.

І н ж ы н е р

Вось вы едзеце
і, можа, больш
не пабачыце ніколі,
Як над радзімай
рассыпаецца
дожджык дробны,
Як пасуцца мірныя рыжыя коні...

К а л у ж н ы

Таварыш,
нам яно ўсюды будзе добра.

І н ж ы н е р

Будзе насміхацца ваш вораг люты,
Што выпала выгнаннем ваша кара.

Калужны

Я хацеў зрабіць у калгасе рэвалюцыю
І твайго бацьку
ўзяць за карак.

Інжынер

Цяпер вы не ўгледзіце тыя дробязі,
Як пасуцца на радзіме рыжыя коні...

Калужны

А калі б я ведаў,
Што без мяне гэтага не зробяць,
Я не паехаў бы сягоння
ніколі.

РАЗДЗЕЛ II

Вуліца на сяле. З правага боку кааператыў, з левага — вясковая хата, у якой змяшчаецца праўленне калгаса. Каля расчыненага акна сядзіць бухгалтар калгаса Жыгнер. Побач з ім сядзяць Якубовіч і калгасныя брыгадзіры. Паміж кааператывам і праўленнем калгаса, каля вярбы, стаяць калгасныя плугі і два трактары. Тут жа, каля абружованай ранішнім сонцам вярбы, збіраюцца калгаснікі на працу.

Снытка

Нешта заседзеліся нашы брыгадзіры!

Чырка

А табе вялікі клопат?

Лабанок

Як каму, а мне клопат. Зямля чакае!

Дзядок

Яно праўда, Лабанок, як не засееш,
Не будзе тады ні нашага,
ні пчалінага клопату.

Чырка

А ты маўчы лепей. Табе ўсяго
Каліва якое трэба, каб прычакаць да смерці.

Дзядок

А ты, Чырка, жаўтароты верабей,
Цыц! Я яшчэ з тваім дзедам
У адной лазні мыўся. Не тое,
Каб мы з ім былі прыяцелі,
Не любіў я твайго дзеда —
Дужа ён падобны быў да цябе:
Чыркае, чыркае, а сілы мала...
І язык у яго быў на твой падобны,
І меў твой дзед здатнасць, як і ты, на грэх.

Чырка

Ты гэта так на Чырку?
Ты знаеш, хто такі Чырка!
Чырка бандыта Чырвонца біў!

(Глядзіць на ўсіх.)

Біў.

Лабанок *(да дзеда).*

Ты знаеш, хто такі Чырка?
Гэта ж вялікі, слаўны ваяка:
Ён спалохаўся куста на дарозе,
Ён на вёску прыбег спацеўшы,
Ён ад куста ўцякаць бег?

Усе

Бег!

Рогат.

Ч ы р к а *(да Лабанка).*

Пачакай! Калі ты такі разумны,
Скажы мне, што такое трактар?

Л а б а н о к *(паказвае на трактар).*

Калі ў цябе галава слабая, дык зірні!

Ч ы р к а

Не, ты не тое... Ты не тое кажаш...

С н ы т к а

А што такое трактар?

Ч ы р к а

Гэта тое ж самае, што і саха!

Д з я д о к

Хлусіць, не слухайце яго, хлусіць!

Ч ы р к а

Таварыш Бондар, хлушу я ці не?

Б о н д а р

Не! Для нас цяпер трактар тое ж, што і саха.

Ч ы р к а *(глядзіць на Лабанка).*

Ага! Чырка не хлусіць!

С н ы т к а

Як гэта, як саха?

Л а б а н о к

Як гэта?

Чырка

А так...
Цяпер у нас будуць электрычныя плугі.

1-ы калгаснік

Што гэта за электрычныя плугі?

Чырка

Не сягоння, дык заўтра ў нас будуць
электрычныя плугі!

2-і калгаснік

Што гэта за электрычныя плугі?

Чырка

Прыйдуць яны на зямлю, як слаўныя ваякі,
І будуць глядзець на азёры залатым вокам!
А ты будзеш сядзець у хаце
І круціць толькі...
(Да Бондара.)
І будзеш круціць...

Бондар

Штэпсель...

Чырка

Правільна!
І будзеш круціць толькі штэпсель,
А яны самі, як слаўныя ваякі,
Будуць пракладаць роўныя барозны
Ды залатым вокам углядацца на бярозы...

Снытка

Ты кажаш, толькі круціць штэпсель?

Чырка

Так... Толькі круціць штэпсель!

Лабанок

І будзеш сядзець у сваёй хаце?

Чырка

І будзеш сядзець ў сваёй хаце!

Дзядок

Э!.. Дык гэта, выходзіць, лепш за трактар?

Чырка

Я ж кажу, лепш за трактар.

Дзядок

А скажы, якое ў іх вока?

Чырка

Ціхае такое... Не зглазіць...

Дзядок

Смутнае такое, бычынае?

Чырка

Смутнае такое, бычынае...

Дзядок

Адкуль яны прыйдуць, з-за мор'я?

Чырка

У нашай краіне іх вырабляюць!

Дзядок

І ў трактара вока смутнае, бычынае,
Ён як зірне ўначы на сосны,

Дык быццам абсее зорамі...
Тады мне здаецца,
ён кропелькі суму майго носіць...

Чырка

А новае вока ціхае... Не зглазіць.

Дзядок

Ты кажаш, ціхае такое, не зглазіць?

Чырка

Ціхае... Не зглазіць... Бычынае!

Дзядок

А чаму іх да нас не прывозяць?

Чырка

А я дужа ведаю, чаму...
(Паказвае на трактар.)
От жа стаіць у нас гэтая ламака!

Дзядок

Няпраўда,
гэтая машына прыйшлася мне па сэрцу.

Чырка

Табе па сэрцу, а мне не...
Кожны дзень
мне трэба хадзіць за конным плугам,
Тады, калі ў краіне
ёсць электрычныя плугі.

Снытка

А ты напраўду кажаш, што ёсць?..

Чырка

Толькі нам іх прыслаць не хочуць.

Дзядок

А ты нас не ўводзіш у грэх?

Чырка

Паверце на слова,
на сэрца,
не ўводжу!

1-ы калгаснік

А ты сам іх бачыў?

Лабанок

Дзе яму...

Чырка

А можа, бачыў!..

Лабанок

А калі бачыў, раскажы.

Снытка

Раскажы, Чырка!

Чырка

От мне грошы трэба...
(Паказвае на праўленне.)
А яны не даюць,
толькі гоняць ды гоняць,
Працуй, Чырка, на карысць дзяржаве,
А грошы потым, а электрычныя плугі потым.

Снытка

Правільна... Чаму не даюць грошы?

Калгаснікі

Правільна... Патрабуй, Чырка, грошы!

Чырка

Таварыш Бондар, мы патрабуем грошы!

Калгаснікі

Правільна.
Хоць колькі!
Авансам!

Бондар

Дык вы прасіце ў Жыгнера!

Калгаснікі

Чырка, прасі ў Жыгнера.

Снытка

Якубовіч можа не даць!

Чырка

А мы яму скажам,
што на працу не пойдзем!

Дзядок

Так нельга...

1-ы калгаснік

А нам грошы трэба!

2-і калгаснік

Трэба!..

Чырка *(крычыць да Жыгнера).*

Жыгнер, нам грошы трэба!

Калгаснікі

Нам трэба грошы!

Жыгнер *(у акно).*

Прасіце ў Якубовіча!

Якубовіч *(у акно).*

На працу трэба ісці!

1-ы калгаснік

Не дасі грошы, не пойдзем на працу!

Якубовіч

Увечары атрымаеце!

Чырка

Давай нам зараз! Не пойдзем!

Калгаснікі

Не пойдзем!

Чырка

Выпісвай нам электрычныя плугі!

1-ы калгаснік

Гэй, Якубовіч!
Выпісвай нам электрычныя плугі! [1]

Жыгнер *(да Якубовіча).*

Трэба ім выдаць!

Якубовіч

Няможна.

---

[1] Нязначныя выкрыкі перарастаюць часамі
У значныя — яны выкарыстоўваюцца Жыгнерам.
Як — пра тое чытайце самі.
Аўтара прасілі лішняга не казаць наперад.

Жыгнер

Мы ім павінны выдаць грошы,
А тады яны пойдуць працаваць!
Чуеш,
яны крычаць пра электрычныя плугі!

Чырка

Давай грошы! Паломім трактары!

1-ы калгаснік

Грошы!

1-ы брыгадзір

На працу!

2-і брыгадзір

На працу!

Жыгнер *(да Якубовіча).*

Чуеш, яны хочуць ламаць трактары,
Трэба выдаць ім трохі грошай...

Якубовіч *(ходзіць па хаце).*

Я не ведаю, што рабіць.
Трэба ім выдаць...
Пачакай, не трэба...

Чырка

Давай грошы, паламаем трактары!

Жыгнер

Трэба выдаць! Чуеш...

Калгаснікі

Правільна! Грошы!

Якубовіч

Нічога не паробіш, выдавай!

Жыгнер *(у акно).*

Таварышы калгаснікі,
Заходзьце ў праўленне, заходзьце,
Ваш бухгалтар Жыгнер выдае грошы!

Калгаснікі, каторыя першымі атрымалі грошы, выходзяць з праўлення і на чале з Чыркам ідуць у кааператыў. На ганку кааператыва зайграў гармонік. Калгаснікі выходзяць з кааператыва на ганак. Чырка і іншыя калгаснікі нясуць у руках паўлітроўкі.

Чырка

Гі! Гуляем, хлопцы!

3-і калгаснік

Папрацавалі, досыць!

Чырка

Мы, як кляновыя жоўтыя лісты,
Адарваў вецер... панёс.
(П'е.)
І твары ў нас жоўтыя... як лісты...
Таварышы!
П'ём за электрычныя плугі.

3-і калгаснік

За электрычныя плугі!

Чырка

І рукі нашы грубыя —
З абсіверанае кляновае кары...

Да іх ўсё больш і больш далучаецца людзей. Грае гармонік. Некаторыя скачуць.

Лабанок

А ты, Чырка, зноў за гарэлку?..

Чырка

А як жа, дружа... Не магу!

Лабанок

Правільна, Чырка... Вясёлы ты хлопец!

Снытка

Чырка!
(Паказвае на паўлітроўку.)
Бачыш?

Чырка

Шчаслівы народ, гуляем!

Снытка

Хлопцы, за электрычныя плугі!

Чырка

Яшчэ раз за электрычныя плугі!
Няхай прыходзяць электрычныя плугі!
Тады мы будзем працаваць!
А цяпер даволі, адпачнём!

3-і калгаснік

Адпачнём! Даволі!

Да трактараў падыходзяць Агут і Зоталь. Яны бачаць, што ніхто не выйшаў на працу.

Зоталь

Таварыш Жыгнер, ты выдаеш грошы?

Жыгнер

Грошы выдаю, Зоталь, грошы!

Зоталь

Людзі ідуць піць, а не на працу!

Агут

Жытнер, кінь выдаваць грошы!

Зоталь

Мы робім прагул!

Жыгнер *(у акно).*

Бачыце, як раскрычаліся,
Вам усё роўна нічога не належыць!

Смех.

Агут

Таварыш Якубовіч, зямля чакае!

Якубовіч *(у акно).*

Хлопцы, нічога парабіць не магу!

Зоталь

Спыні выдачу!

Якубовіч

Не маю права!

Зоталь

Глядзі, ты дрэнна робіш!

Агут

Як хочаш, а мы паехалі!

Зоталь

Мы папярэджваем цябе!

Агут і Зоталь садзяцца на трактары. Вось яны праязджаюць каапэратыў. Першы едзе Зоталь.

3-і калгаснік

Трактарысты едуць!

4-ы калгаснік

Апошнія дні дажываюць!

Чырка

Гарманіст, грай!

(Спявае.)

Сеў з вялікае тугі
Зоталь наш на трактар,
Электрычныя плугі
Яго зменяць заўтра!

Зоталь раптам спыняе трактар.

Зоталь *(да Чыркі).*

П'яніца, ты чуеш, зямля чакае!

Чырка

Я п'яніца! Каб ты праваліўся каменем!

Зоталь

Таварышы, зямля чакае...
Яна сёлета з сокам парэчак...
А на парэчках ягадкі,
А на сліўках зялёныя сліўкі,
А над зямлёю цёплыя хадзілі ліўні...

Чырка

Рукі нашы грубыя, з абсіверанае кары,
Мы хочам адпачыць, гуляць хочам,
Мы п'ём за электрычныя плугі!

Зоталь

Не скора яны прыйдуць, электрычныя плугі!

Чырка

Хлусіш, скора... Заўтра, чуеце, заўтра!

Галасы

Чуеш, Зоталь!

4-ы калгаснік

Хадзі да нас піць!

Зоталь

Слухайце мяне... Хлусіць Чырка!
Цэлыя караблі жыта вязе наша дзяржава
У заморскія краіны... Калышацца караблі.
У іх вялікія, цяжкія, чорныя трубы,
Яны крычаць па-акіянску,
самотна, груба...
А назад вязуць яны золата... І тады
Ў нашых домнах гадуецца метал,
У нашых домнах гадуецца трактарава сталь...
(Саскаквае з трактара. Заводзіць руль.
Трактар пачынае працаваць.)
Чуеце! Нашыя домны гадавалі гэтую сталь.
Слухайце мяне... Хлусіць Чырка!
Яшчэ не скора ў нас будуць электрычныя плугі,
Электрычныя плугі будуць трактаравымі сынамі.
Мы будзем працаваць, каб прыйшлі яны...
Вы чуеце!.. Плывуць па акіяну караблі,
У іх вялікія, цяжкія, чорныя трубы,
Яны крычаць па-акіянску, самотна, груба,
У іх трактаравы сум. Яны сумуюць па трактарах,
Так жа, як трактары сумуюць па караблях...

А вораг хоча,
каб гарачыя вятры
зямлю папалілі,
Каб не хадзілі над савецкай зямлёй
цёплыя ліўні...
А калі сонца паліць зямлю,
Тады яшчэ бачу я ў трактаравых вачах
Сум па густых парэчкавых рашчынах,
Сум па цёплых ліўнях...
па караблях.

Дзядок *(падыходзіць да трактаравага ліхтара).*

Засвяці, Зоталь, вока трактарава...

Зоталь

Адчапіся, Дзядок! Я ім усё хачу сказаць,
Што ведаю...

Дзядок

Засвяці, Зоталь... Прашу як сына!

Зоталь

Таварышы!
Эх, зблытаў ты мяне, Дзядок! Забыўся!
(Запальвае ліхтар.)

Дзядок *(да ўсіх).*

Бачыце, вока ў яго самотнае, бычынае...
(Углядаецца.)
Я вам кажу,
вока ў яго самотнае, бычынае...

Агут

Таварышы, трактар мой жыве
з высокімі соснамі,

Да яго цела прыліплі кавалкі смалы!
Ён хоча працаваць.

(Паварочвае руль.)

Паехалі, Зоталь!

З о т а л ь

Паехалі! Таварышы, за намі!

Ч ы р к а

Не пайду, я п'ю за электрычныя плугі!

Усё далей і далей адыходзяць трактары. Усе, акрамя Чыркі, глядзяць ім услед. Яны знікаюць за ўзгоркам.

Д з я д о к

Сныткa!
А вока ў яго самотнае, бычынае?!

С н ы т к а

Эх, расстроіў ты, Дзядок, Сныткава сэрца!
(Разбівае паўлітроўку аб слуп.)
Не магу, таварышы... Сэрца такое...
Пайду!

Ідзе. Яму насустрач бяжыць Ю н а к. Услед за Юнаком, не спяшаючыся, ідзе вялікі натоўп к а л г а с н і к а ў. Юнак убягае ў краму кааператыва.

Ю н а к

Зараз жа зачыняйце крамы!

1 - ы к а а п е р а т а р

Чаму?

Ю н а к

Калгаснікі ідуць па тавары.

2-і кааператар

Трэба зачыніць!

Юнак

Яны не хочуць ісці на працу,
Мы і так спознімся з сяўбой!

2-і кааператар

Ідуць!

1-ы каапоператар

Зачыняй, таварыш!

Калі падышоў вялікі натоўп калгаснікаў, каапператары якраз замкнулі апошнюю краму.

1-ы каапператар

Зачынена!

1-ы калгаснік

Чаму? Адчыняй!

2-і каапператар

Крама зачынена!

Юнак

Каапператары ідуць працаваць на поле!

2-і калгаснік

Адчыніце, таварышы, мы самі пойдзем!

1-ы каапператар

Мы ідзём працаваць на поле!

На ганак узбягае Якубовіч.

Якубовіч

На працу!

1-ы брыгадзір

На працу!

Юнак

Хто працаваць, за мною!

Кааператары, брыгадзіры, частка калгаснікаў, Якубовіч, Юнак і Дзядок ідуць да плугоў, куды нядаўна пайшоў Снытка.

Якубовіч

Хто працаваць, за намі!

1-ы калгаснік

Іду!

Ідзе. Вялікі натоўп калгаснікаў, не спяшаючыся, ідзе следам за ім. На ганку застаўся толькі Чырка. Чуваць, як далёка за сялом працуе трактар.

Чырка

Эх, да сеў з вялікае тугі
Чырка наш на трактар,
Электрычныя плугі
Яго зменяць заўтра!
І рукі нашы грубыя, з абсіверанае кары.

Ад праўлення калгаса, паўз кааператыў ідуць Жыгнер, Бондар і Баргута. Чырка кідаецца да іх.

Чырка

Адну... паў... літровачку...

Жыгнер

Адчапіся.

Чырка *(хапае яго за руку).*

Я... т... табе справу зрабіў?

Жыгнер

Зрабіў!

Штурхае яго, той валіцца ў лужыну.

Чырка

Гэта так Чырку!.. Чырку...
Каторы прайшоў агні і воды,
І медзяныя трубы,
І электры... чныя... плугі...

РАЗДЗЕЛ III

Дзея пачынаецца ў Жыгнеравай хаце ўвечары.

Жыгнер

Вось мы і дачакаліся следчага...

Аўгінка *(да мужа).*

Чуеш?
(Бярэ яго за руку.)
Гэта ўсё падобна на тое,
як у «Каханні і здрадзе».
Скажы мне ласкавае слова...
Я прадчуваю канец.

Якубовіч

Адным чалавекам было сэрца маё скрадзена,
І той чалавек думаў, што яно не кранецца.
Але яно яшчэ не зусім выбыла,
Яно перажывае момант запалкі...
І гэта будзе хоць невялікі,
але ўсё ж ткі выбух...

Аўгінка

Я прадчуваю, як загіне той Юнак палкі...

Якубовіч *(да Жыгнера).*

Вам будзе неяк пяліцца
пячорным ракам.
Я ім усё раскажу,
яны яшчэ дадуць мне веры,
Я раскажу, як вы разумееце,
што такое трактар!

Жыгнер

Тады я назаву цябе не чалавекам, а зверам!

Якубовіч

Я зразумеў усё. Я стаяў над вашым
разбітым карытам,
Над вашым хутарскім кулацкім шчасцем...
Яно мне не трэба,
вы мне яго не пазычайце!
Я пайду разам з хлопцамі капаць фасфарыты.

Жыгнер *(на вуха Аўгінцы).*

Я іду... туды...
сягоння не буду вячэраць.
А табе ў апошні раз наказваю строга:
Не пускай туды мужа...
Бо я яму куляй раструшчу чэрап,
І тады сам пайду ў астрог...
Чуеш? *(Ідзе.)*

Аўгінка стаіць бледная.
Ёй мрояцца зоры ліпеньскага вечара,
Яна шэпча:
— І ніхто тады болю майго не залечыць!

Ідзе Якубовіч.

А ў г і н к а

Куды ты, куды?

Я к у б о в і ч

Я іду туды, да следчага.

А ў г і н к а *(хапае яго за руку).*

Пачакай,
У цябе перасохла глотка,
Табе трэба выпіць вады!

Я к у б о в і ч

Ну добра, ідзі прынясі вады...

А ў г і н к а

І ты можаш ісці тады...

Ідзе ў сенцы.

Я к у б о в і ч

Няма чаго казаць, радня, свая хата!

Ідзе Аўгінка. Па ценю на сценцы
Можна пабачыць — яна нясе шклянку вады
І згорбілася нізка:
— Яшчэ адно забойства на кулацкім хутары,
— Я атручу яго, як некалі Фердынанда Луіза...
Але яна забылася, што ў шклянку не насыпала
атруты...

Аб'ядаемся, жывём... як... *(П'е.)*

А ў г і н к а

Трутні...
Ты адчуваеш, як тваё каханне сціхла,
Ты ведаеш, Фердынанд, што я вар'ятка,
Фердынанд, я цябе атруціла!

І на пеўнікавай назе сярод лесу стаіць
наша хатка...

(Кідаецца ў дзверы.)

Людзі, я яго атруціла!

Якубовіч

Аўгінка, Аўгінка!
Куды ты?
Вар'ятка!

Усё мне тут спрацівела...

Дзея адбываецца ў камсамольскім клубе. На сцэне сядзяць з аднаго боку: Жыгнер, Бондар, Баргута; з другога — Юнак, Зоталь, Агут. За сталом сядзіць следчая — Маладосць. У зале — калгаснікі.

Маладосць

Грамадзянін Жыгнер, вы ведалі
пра ліквідацыю кулацтва?

Жыгнер

Спытайце ў кожнага,
Я бухгалтар сумленны,
Акрамя таго, я чалавек мастацтва,
Я вырашаю розныя праблемы —
Мяне апанавалі лірычныя кругі!

Маладосць

Мы ведаем вашу праблему пра
электрычныя плугі,
Вы ўвесь час кажаце так упэўнена!

Чырка

Я забыўся яшчэ сказаць, што ён навучыў
мяне спяваць прыпеўкі!

Жыгнер

Таварыш следчая,

Я першы ў калгасе калгаснік,
Я першы з тых, якія яго ўзгадавалі,
узрасцілі,
У мяне яшчэ ўспаміны тыя не згаслі.
Таварыш следчая, я чалавек сумленны...

Маладосць

Таварыш Юнак, вы сцвярджаеце,
Што Жыгнерава праблема
Вялася яшчэ да таго,
каб вашыя трактары
пайшлі ў продаж?

Агут

А мы, трактарысты, пайшлі пасвіць кароў!

Юнак

Так...
(Устае.)
Некалі Гандляр
прапаноўваў мне
напісаць хроніку яго продкаў,
Ён хацеў, каб яны пралівалі за рэвалюцыю кроў,
І елі з катаржацкае місы полудзень нішчымны,
І ў гарах Акатуя ад сцюж калелі.
Гандляр хацеў у чырвоны колер
апрануць свае пакаленні,
Ён хацеў схавацца за продкаў,
У яго для гэтага былі свае прычыны...
А Жыгнер...

Жыгнер

Таварыш следчая,
Я першы ў калгасе калгаснік,
Мы гэты калгас узгадавалі, ўзрасцілі,
У нас яшчэ ўспаміны тыя не згаслі.

Аўгінка *(убягае на сцэну).*

Тата, тата, я яго атруціла!

Маладосць

Грамадзянка Жыгнер, каго вы атруцілі?

Жыгнер

Таварыш следчая, не верце ёй надта!

Аўгінка

Але вы яго раней атруцілі!
Вы ўсе яго атруцілі — і Бондар, і Баргута!..

Жыгнер

Яна вар'ятка!
Яна начыталася пра Луізу і Фердынанда!

Аўгінка

Сэрца яго спустошыла вашая атрута.
Ён казаў, што стаяў над кулацкім
грэшным карытам...
Я яго атруціла.
Ён хацеў ісці капаць фасфарыты!

Жыгнер

Не верце... Вы бачыце, яна вар'ятка!

Аўгінка

Я ім усё раскажу, чуеш, тата?

(Да следчае.)

У яго заўсёды такая грубасць,
Ён кожны раз наказвае мне строга
Яго слухацца...

Жыгнер

Не верце ёй!

Аўгінка

Бо іначай ён загубіць
Майго мужа, а сам пойдзе ў астрог.

Жыгнер

Не верце ёй...

Аўгінка

Ён мне казаў сягоння ўвечары,
Каб я не пускала мужа да следчага,
Бі іначай ён меўся раструшчыць яго чэрап!

Жыгнер

Яна вар'ятка! Не верце ёй!

Аўгінка

І я яго не пусціла.
Чуеш, тата, я сама яго атруціла!

Маладосць

Вы кажаце, што бацька пагражаў
забіць вашага мужа?

Аўгінка

І я таксама атруціла мужа!
І цяпер Фердынанд мой такі нядужы...

Маладосць

Хто вам сказаў, што вы атруцілі мужа?

Аўгінка

А Фердынанд цяпер такі нядужы...
Людзі! Што такое слёзы экзотыкі?
Дзе пачынаецца паэзія чэрвеньскай лужыны?

Галасы

Даволі!
Слова Зоталю!

Маладосць

Што вы маеце сказаць, таварыш Зоталь?

Зоталь *(паказвае на зал).*

Мы ўсе падпісаліся,
Каб іх выслаць у Салаўкі.

Жыгнер

Хлусня!
Таварышы калгаснікі!
Хто за тое,
каб вашага бухгалтара Жыгнера
выслаць у Салаўкі?

Усе, акрамя Аўгінкі, падымаюць рукі.

Юнак

Грамадзянін Жыгнер,
за вас ніводнае рукі!

Калі ў клубе агні пагасілі,—
Была ноч. Недалёка, за плотам лазовым,
Нядзелі і Зыранкі
вачыма лыпалі па сіні.
У зморaных жывёльчыных вачах
спалі сузор'і.
Чуліся чалавечыя галасы і хуткія крокі...
— Ты праверыш, як мы капаем фасфарыты!
З-за плота высунуліся Зыранкавы рогі,
І даляцеў заклапочаны жывёльчын рык.
Гэта былі крокі Маладосці і Юнака,
Маладосці, што ад густых парэчкавых рашчын...

Першая маладосці адзнака,
Калі на вуснах смага
і вочы расчынены...
Другая адзнака —
у вачах шчырасць будучыні,
У іх агонь вогнішчавы гарыць —
З агнём чырвоным ісці яны заручаны...
. . . .

Маладосць перамагае старое і капае фасфарыты!
Трэцяя адзнака —
гэты агонь свой,
не скрадзены,
І гэта самая важная адзнака...
— Памятаеш, мы разам лавілі бандыта...
— І вогнішчавы агонь
быў нашым
умоўным знакам!
— Мне казалі, ты валацужыў з нечага...
— Калі ў нас бываюць болькі, мы іх лечым.
— Ты бачыў людзей пакалечаных?
— І я сустрэў цябе, Маладосць,
нашым следчым!

РАЗДЗЕЛ IV

Дзень пачынаецца тым,
як зямлю капаюць,
А канчаецца захадавым сонцам,
статкамі
і трубамі бяроставай тугі.
І сягоння капальнікамі
быў знойдзены толькі
Чортаў Палец,

Каторым раны лечаць пастухі [1].
Раніцою сюды прыходзіла Маладосць,
Яна казала пра фасфарыты
і з капальнікамі
капала разам.

Вечар. Капальнікі смажаць сала.
У дубе маўчаць неспакойныя шаршні,
І толькі гудзіць адзін,
катораму абпаліла джала.
Ноч.
І кожны капальнік па-свойму сніць.
Сняцца Юнаку яго валацужныя дарогі,
Усплылі абліччы
Гандляра, Худа і Настаўніка:
Быццам бы нейкі бык
падчапіў іх на рогі

І сам стаіць,
як даўні статуй.
А Зоталю сняцца караблі,
Іхні голас акіянскі... грубы...
Там спявалі матросы
і справы свае рабілі,
І адплывалі трубы.
Якубовічу з нечага сняцца вар'яты,
І гэтыя вар'яты — бухгалтар і яго дачка;
У бухгалтара — праблема душы і рацыі,
Каторую ніяк не ўцяміць Чырка.
І толькі аднаму Агуту
сняцца дубавы галіны;
Сніцца яму —
пад дубам
ляжаць пароды,

[1] Чортаў Палец — гэта нечага продка закамянелая косць,
А назва яго ідзе ад народных казак.

І паўстае перад імі захад
пластамі гліны.
А стары Дзядок згадвае продкаў.
. . . .

У іх сягоння сон ад стомы,
Ад стомы, што прыйшла з зямлі...
Ноч.
Ішлі з пячораў сомы
І праз шкло вады
на вогнішча
вочы ўзнялі...
А заўтра, толькі сонца бліснe,
Знікне стома і іхні сон стары.
Будзе шум стаяць у новым лесе.
І яны на поле павядуць трактары.
А сюды яны яшчэ прыйдуць некалі,
Будзе на высокі бераг
рыба вочы пяліць,
І будзе пяліць
вочы суму шклянога
на чалавека,
Каторы фасфарыты адкапае.

*

На станцыі таварнага цягніка
чакалі трактарысты...
Прайшла навальніца.
Яна з карэннем вырывала дрэвы.
І цяпер на захадзе
ўсплыў
кавалак неба чыстага,
А сонца нізкія сосны грэла.
Перад захадам станцыю Камунары

Скалатнулі два цягнікі —
пасажырскі і таварны,
Яны стаялі, ахутаныя парай,
І пасажыры
першага цягніка
выбягалі на станцыю па вар.
З другога цягніка грузілі тавар,
Каторы сумуе па караблях
і па каторым сумуюць караблі.
І Зоталь пытаў у машыніста: — Таварыш,
Трактары не былі пад даждком?
— Не былі!
Насупраць,
ля вагона пасажырскага цягніка,
стаяла варта.
Прывялі трох чалавек,
і апошнім узышоў Баргута.
У вокнах вагона былі надзейныя краты,
Праз каторыя Жыгнер глядзеў
на Юнака, Зоталя і Агута,
У тым вагоне было пасажыраў поўна.
У іх не было білетаў,
Але іх везлі не дарам...
Адбілі званкі,
Гэты вагон адыходзіў на поўнач,
І Юнак у акне угледзеў
Худа і Гандляра...
З пасажырскага цягніка нядаўна злез
І цяпер стаяў на ганку станцыі
Настаўнік,
Ён глядзеў,
як цягнік адыходзіў за лес
І там за лесам крыкнуў раз астатні.
У тым вагоне паехалі,
вы ж самі ўгледзелі,

Нашыя
самыя
злосныя ворагі,
Якія ішлі з генераламі
старакапытавымі і каледзінымі
І сягоння ідуць з генераламі каторыя.
Вы памятаеце,
як у семнаццатым
яны нас стрэлі...
Забітых імі
самі
на руках
нясём мы:
Вы ж чулі, як ворагавы глухія стрэлы
Прайшлі
па радках
маёй
паэмы.
А з другога цягніка грузілі тавар,
Каторы сумуе па караблях
і па каторым сумуюць караблі.
І Зоталь пытаў у машыніста: — Таварыш,
Трактары не былі не дагледжаны?
— Не былі!

*

Настаўнік прыехаў на радзіму Міколы,
Ён ішоў па дарозе,
па якой некалі
даўно
Міколу ад станцыі імчалі коні
Да маёнтка Галынскага
ў рабінавую ноч.
Каля дарогі Настаўнік аблюбаваў асіну,
Пад каторай раслі грыбы...

Але ехалі трактарысты,
яны спявалі пра краіну:
— КІМ, бі па руінах,
Мы будуем краіну!
Яны везлі новыя трактары,
і Настаўнік пайшоў у лесавыя глыбы.
А на асіне вісела яго запіска:
«Я не забываў той час ніколі,
Калі Мікола загінуў на маёй радзіме
ад ворагавай раны,
І я прыехаў, каб загінуць
на радзіме Міколы.
Прабачце мне.
Але я на свет радзіўся рана».
Пазней Настаўнік стаяў каля новае асіны,
Якая адлюстроўвалася ў азёрнай плошчы,
Але блізка ад яе
калгаснікі сена касілі,
І пачынаўся вечаровы спеў перапёлчын.
На другі дзень
у пушчы
Настаўнік слухаў зямлю:
Чалавечыя галасы далятані ледзь.
Ён узлез на высокую асіну
і на шыі завязаў пятлю,
Адштурхнуўся ад дрэва
і такое ўчуў і ўгледзеў:
«Ды на той асіначцы
удавіўся-а-а...»
Дзяўчаты песню спявалі на Сажы,
Пачыналася жніво на Бесядзі,
І тады Настаўніку дужа захацелася жыць.

РАЗДЗЕЛ V

І Інжынер Калужнага не затапіў у шахце.
Калі пад вадзяныя пласты
быў падкапаны аманал,
У шахту прыбег Калужны...
і крыкнуў:
— Шукайце...
Пад вадзянымі... пластамі... аманал!..
А над зямлёй
не вышклілася
зорка ні адна.
І ў стэпах пастухі
дарэмна
зор шукалі,
Ніхто з іх не сказаў, калі восень прыйдзе,
Бо пад зямлёю
людзі з кайламі
Ўгледзелі тыя зоры ў антрацыце...
А яшчэ ўгледзелі ў вачах Калужнага
Шкляныя зоры з попелам болю...
Ён выратаваў шахту.
Яны яго ўсклалі
на плечы дужыя,
Панеслі і моўчкі паклалі ў больніцы.
У больніцы яго супакойваў лекар
(Тады праступала на вокнах
раса і раніца):
— Не палохайцеся, таварыш,
вы не станеце калекай,
У вас зусім нязначная рана...—
Ён адчыніў акно: — Якое паветра!
Узыходзіла сонца...
— Вы кажаце, я не стану калекай?
— Не клапаціцеся,
мы вашу рану залечым...

Бачыце, у нас сягоння сонца
з свежым ветрам!

Калужны

Знаеце, лекар,
быў я тады на чыгунцы,
Таварны цягнік
пыхкаў на закат...
Іду і бачу:
у адным вагоне
ляжаць клункі,
І ў кутку нашыя шахцёры
гуляюць у карты.
Прыслухаўся:

Першы

Кароль чэрвівы...

Другі

Ты кажаш, шахце гібель?

Трэці

Мы ж заклалі ў меру...
беспраменна затопіць...

Першы

Кароль чэрвівы...
А шчо в нас сэло Соснывці...

Другі

І грошы нам Інжынер заплаціў чыстаганам...

Трэці

Мы ж споўнілі яго паручэнне...
Шахту затопіць!

П е р ш ы

Шчо казаць, хлопец гарны...
Эх, да поіду я в Конотоп,
Там у мэнэ сэло... грыбы...

Д р у г і

Затопіць шахту... гібель...

П е р ш ы

Шчо в мэнэ сэло Соснывці...

Д р у г і

А ў нас на Магілёўшчыне
вёска Папарадь...
суніцы.

Т р э ц і

Мне абы грошы.
А там няхай хоць і ўсе калеюць.

Тут і пякнула сэрца маё ў калені,
Тут і кінуўся я да шахты,
а сэрца, як порах,
Рвецца на кавалкі: тах-тах-тах!
І па самыя пяты апанаваў мяне сполах...
І сэрца падае, падае...
Ведаеце, часамі сніцца:
Ляціць на зямлю агністая планета,
Вось яна апанавала неба...
ўрываецца ў шыбы, аканіцы...
Тады ў цябе сэрца падае, падае...
Ты адчуваеш — блізіцца канец нашага свету...
Ты стаіш, як статуй,
і вочы твае шкляныя расчынены:
У цябе яшчэ нічога не зроблена.

Ты яшчэ не ведаеш,
што такое дзяўчына,
Ты яшчэ адзін раз
хочаш пабачыць
дождждык земны, дробны...
Загараецца зямля.
А ў цябе смага
да густых парэчкавых рашчын.
У цябе аднолькавы лёс з тымі,
у каторых над галовамі крыжы,
У цябе няма сілы...
але ты хочаш крычаць:
— Хопіць!
Рассыпайся, планета, у дробны попел,
Нашая зямля яшчэ хоча жыць!
Ты прасыпаешся.
Ты бачыш дробны дожджык...
Ты не будзеш спаць,
А сэрца ўсё яшчэ
будзе падаць... падаць...

Калі Калужнага выпісвалі з больніцы,
Лістаносец прынёс тэлеграму.
Быў час вечаровай зары.
«Адкапалі фасфарыты.
Юнак. Зоталь. Агут. Якубовіч».

К а л у ж н ы

Чуеце, лекар, яны адкапалі фасфарыты!

Лекар яго падвёў да акна.
Пачыналіся змрокі,
А ў стэпах
трактары запалілі
новыя сонцы зямлі...

Пераклікаліся цягнікі.
Чуліся шахцёраў
земныя крокі.

Лекар (*паказвае рукою на стэпы Украіны*).
Чуеце? Тут пачынаецца Сацыялізм!

А на радзіме Калужнага
пачыналася жніво.

Пахла зямля
коласам,
кменам
і кропам,

А па небе
не плыло
балачыны ніводнай...
I стары Дзядок складаў снапы ў копы.
Праз поле бег ласіны табун,
Ён бег адтуль, дзе лес стары
стаяў самотны.

Пастух, які ўгледзеў іх,
выраніў
берастовую трубу,

А яны беглі,
на сонца выставіўшы
халодныя морды.

А стары Дзядок
збялеў
і крыкнуў: — Лосі!
Ён даўно не бачыў іх
і следам кінуўся бегчы,
Яму гэта дужа ўрачыстым здалося...
Яны беглі ў новы лес,
і маладзейшы
быў з іх першы,

А стары Дзядок
не ўгнаўся за імі,
Спатыкнуўся
і паваліўся тарчма,
а зямля пахла кропам...
І тады заплакаў ён дзяцінымі слязьмі,
Згадваючы дзяцінства
нейкую дробязь.

1931—1932 гг.

АНТОН ШАНДАБЫЛА

Паэма

ПРАЛОГ

У высокіх стагодніх прысадах
Павятовы стаіць гарадок,
Ў ноч на восьмага лістапада
Там гудзе фабрычны гудок.

Рэвалюцыя!
І страляніна
Плошчу, парк асвяціла агнём...
Дыктатура ідзе!
І дзяўчына
Бомбу кінула ў белы дом.

Вокны ў сад адчыняючы, дзверы,
Стрэльбы кідаючы, кулямёт,
Ваяўнічыя афіцэры
І эсэры лезуць праз плот.

Яны спрытна зрываюць пагоны,
Уцякаючы ў глыб начы;
І рабочыя сцяг чырвоны
Падымаюць на каланчы!

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1

У Анісіма Шкроба
гонтам крытыя
хаты,
кузня, млын,
і на тры дзесяціны сад,
і стаенніке коні,
і статак рагаты,
і шырокі, як дзежка,
зад.
Кіраваў ён у воласці пеклам
і раем —
войт дзяржаўнай казны
і царкоўнай
казны,
і медалі насіў за царом
Мікалаем —
старшыня валасны.
Кожны дзень млынары яго,
круцячы жорны,
парабкі, прыгінаючыся
да зямлі,
кавалі, запаліўшы
печы і горны,
пекла працы
клялі...
І за гробам ішла
старшынёва
апека.
І пад крыжам
крычалі яму:
— Не карай!

Перад ім, на каленях укленчыўшы,
пекла
галасіла, кляло
яго дом,
яго рай.
Рай — дзе ходзяць сабакі
і грэшныя душы,
рай — дзе бронзавыя
на куце
абразы,
дываны на падлозе,
плюшы,
залатыя, сярэбраныя
тазы...
Дом — дзе светлыя вокны
і сонца багата,
пад страхою высокай
узор з дзеразы;
дом, куды заязджаюць
у кірмаш і на свята
павятовыя, валасныя тузы.

2

Медуніцы, Антонаўкі.
Слуцкія бэры.
Пяцісценная лазня. Дубовы
памост...
Кожны год да яго
прыязджалі эсэры
на патайныя сходы
за семдзесят
вёрст.
Разам з сынам
ішлі яны ў сад яго,
доўга

там сядзелі (высокая ў садзе
трава)...
Зоры падалі ў дрэвы,
маўчала дарога...
І ён слухаў, Анісім, як крычыць
сава,
як калоціцца вечарам
ліст на асіне,
і чакаў, сам не ведаючы
каго...
Пасля сходаў эсэры
спалі
на канюшыне
з парабчанкамі
і дачкамі яго.

3

Летам парабак панскі,
Цімох Загула,
узняў бунт у маёнтку,
як прыйшоў
з вайны...
І ўся воласць вялікая
бачыла,
чула:
змоўклі шкробавы, панскія
кузні, млыны.
Шкроб на шыбкім кані сваім
вечарам хмарным
прыскакаў у павет,
лесам ехаў
адзін. .
На другі дзень у воласць
атрад прывёў карны
яго сын —

Нікадзім.
Прывязалі вяроўкай пяньковай
да шула,
хлудам парабка білі,
прымушалі:
— Нясі!
Была страшная смерць
у Цімоха Загулы:
з гадавальнікаў панскіх
глядзелі ласі,
калыхаліся, падалі дрэвы
крывыя,
адвячоркам над пушчамі
плыў маладзік,
беглі следам за ім
панічы маладыя;
біў яго Нікадзім
і крычаў:
— Бальшавік!
Вяла ўперад нянавісць
Цімоха
Загулу.
Ён пранёс сваю ношу
праз увесь
панскі двор,
потым лёг на зямлю
пад дубовае шула:
— Смерць Анісіму Шкробу! —
сказаў
і памёр.
Парабчанка-сястра галасіла
над братам,
калі ў полі труну
засыпалі пяскі...
У асінніку ціхім, пад дубам
гарбатым

пахавалі яго
парабкі.

. . . .

4

З гарадка павятовага ў досвітак
шэры,
пераехаўшы на Сажы
паром,
праз дажджы і грымоты ўцякаюць
эсэры —
афіцэр Нікадзім
і Ром.
Разам хаты мінаюць,
платы
і гароды,
і царкоўныя коўраты праязджаюць
яны,
афіцэр Нікадзім
адчыняе вароты
у той двор, дзе жыве
старшыня валасны.

5

Пачынаецца ранак, і госці,
як дома,
у Анісіма
адпачываюць цяпер...
Мы ж прыгадваем
біяграфію
Рома:
бацька — панскі аконам,
сын — эсэр.
Два гады ён вучыўся

на землямера;
у жніво і трубіла, і выла
вайна,
і гула пры дарозе
жабрацкая лера
пра германскія мечы
з відна...
І акопы капаючы, і паходныя
ранцы
на салдацкія прымасціўшы
гарбы,
паміралі і рускія,
і германцы
У Галіцыі,
каля вярбы.
Ром жа хабару даў
генеральскаму
чыну,
і пад восеньскім небам
і дрэвам
глухім
генерал яму поспехаў зычыў,
як сыну,
і паехаў герой ваяваць
на чужыну,
у абоз — каптэнармусам палкавым.
А праз тыдзень бацьку яго —
аканома —
забіў панскі стаеннік у полі,
і так
залатым крыжа́м і царкоўным
іконам
адпяваў яго поп
і дзяк:
«Не вкусивших грешного
плода и злака

в рай прими и врата
открой!»
(Так, як вылечы пранцы
у рыжага дзяка,
у папа —
гемарой!)

6

На стале самавар вые, свішча
ад злосці,
і сядзяць за шырокім дубовым
сталом
у Анісіма Шкроба
шаноўныя госці:
Нікадзім — яго сын —
і Ром.

Ром

Савецкімі воласці будуць,
паветы,
у сталіцах і вёсках —
бальшавікі.

Нікадзім

Парабкі прыбяруцца ў саветы,
мы ж, эсэры...

Шкроб

Дзівакі!
У сяле, што за семдзесят вёрст
ад чыгункі,
дзе пісьменнага чалавека няма,
Нікадзім,
вызначыць сваё права, шляхі
і кірункі

трэба мне, трэба нам
самім.
— Мужыкі! — крыкну я,—
пастухі і аратыя,
мне — саветы належаць,
а вам —
зямля.
Хай жа нівы растуць залатыя,
багатыя
на раллі вашай!..

Ром

А я?

Нікадзім

Рызыкоўныя, марныя планы!

Шкроб

Чаму?

Нікадзім

Перажыў ты багата
трывог...

Ром

Табою ж, Анісім,
закатаваны
бальшавік
Загула Цімох...
Шкроб Анісім, ты слухайся
свайго сына!

Нікадзім

Будзе Ром кіраваць сялом...

Ром

Калі ж зацвіце, зашуміць

канюшына,
ты ў цішы даглядацьмеш
і сад, і дом...

Нікадзім

Сваіх коней, свой статак
рагаты!..

Ром

А ў крыўду не дам —
я ж твой друг
і госць!
Будзеш жыць ты, як дуб:
незалежны, багаты...

Сын

Магутны, шчаслівы!..

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

*

Шандабыла Антон
дзевятнаццатага лістапада
на чыгунцы
з таварнага поезда
злез;
на радзіму прыехаў
ён з Петраграда,
і дарога цяпер
павяла яго
ў лес.

Чулі рэкі і азёры,
чайкі сумныя крычалі,
чулі дрэвы і пячоры,
як Загулу катавалі.

Шандабыла акопы прайшоў,
лазарэты
і франты,
і ў яго адрасла
барада...
У паходным ранцы
ляжаць газеты,
тры брашуры Леніна,
хлеб,
вада.

Кара — вырасла травою
і наскрозь праходзіць глыбы,
пад глыбокаю вадою
захавалі яе рыбы.

Дрэвы, голыя, цвёрдыя.
У лісты ляж,
паклікай:
будзе рэха дрымотных, суровых
зім...
Ціхім ранкам у лесе,
на дарозе вялікай

Шандабылу сустрэў афіцэр
Нікадзім...

Кара — цёмнае карэнне
і падземны гул крыніцы,
кара — яснае гарэнне
перуна і бліскавіцы.

Дзяцел дзюбаю
ў сук біў сасновы
са звонам,
Нікадзім з каня злазіў
у дрэвах старых;
пры дарозе пад восеньскім
небам і клёнам
адбылася сустрэча і ростань
у іх.

Так, як дождж, як град над гаем,
не праходзіць кара міма,
а ў дарозе насцігае
афіцэра Нікадзіма.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

1

Галыншчынай завецца бор,
Там панскі сад і двор,
Палац над кручаю ўгары
І вокнаў трыццаць тры.

Жыве ў ім Ластаўка Макар —
Сын берастовых труб,
Агей Жаўна, і Вальдэмар,
І сірата Якуб.

Нарэшце з хутарскіх сядзіб
Прыбег Даніла Дыб,
Ён кляў свой парабкоўскі лёс,
Звон гаспадарскіх кос.

І ў сем'ях слухалі людскіх,
І ў пушчах чулі, як
У панскія харомы іх
Склікаў Антон-рыбак.

Шабля секла, куля біла —
Не загінуў ён.
Клікаць яго — Шандабыла,
А імя — Антон.

2

Плылі яны пад вярбою,
Па вірах плылі,
Ішлі яны далінаю,
Гарою ішлі.

А ўслед вецер апантаны
Вые па шляхох,
Пад якімі пахаваны
Загула Цімох.

Над магілаю Загулы —
Асіннік і бор,
Трубяць трубы, ходзяць гулы
З бугра на бугор.

Самотнаму земляробу,
Сыну рэк і хмар,
Выказаў сваю жалобу
Ластаўка Макар:

— Прыгадаю, як на пана
Рабілі за трох,
Позна клаліся і рана
Трубілі ў барох.

Па гадах ты быў мне сынам,
А ў прыгодах — брат.
Пакланюся ж я асінам,
Што пасталі ў рад.

Самотнаму земляробу,
Сыну труб і хмар,
Выказаў сваю жалобу
Паляк Вальдэмар:

— Трос акопы, ірваў целы
Гарматны набой.
Ачумелы, адзічэлы,
Ты кідаўся ў бой!

Нас вялі адны забойцы
На сусветны бой,

І тады мы ў першай бойцы
Стрэліся з табой.

Бліснулі штыкі, і хмары
Засланілі свет,
І нас разам санітары
Бралі ў лазарэт.

Самотнаму земляробу
На адвечны сон
Выказаў сваю жалобу
І рыбак Антон:

— Цябе нетры прыгарнулі,
А трава і мох
На грудзях тваіх паснулі,
Загула Цімох.

Гэй, ляжы ў труне, памершы
Парабак, змагар,
Калі б жыў ты, быў бы першы
У нас камунар!

І пайшлі яны па моры
Світальнай расы
Аглядаць свае аборы,
Лугі і лясы.

3

На кручах арахоўнік рос
І трос на кручы росы,
Дванаццаць неслі яны кос,
Як бліскавіцы косы.

За лесам панскім лёг бальшак,
Што войнамі быў біты.

Яны глядзелі разам, як
Там урадзіла жыта.

Яны пайшлі пад дужы дуб,
Што раны меў на целе,
Паставілі пад дубам слуп
І доўга ўдаль глядзелі.

Ім землі, пасбішчы відны,—
І ўчулі камунары,
Што косы ў іх цяпер адны,
Шляхі адны і мары.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

1

Калі прыйшоў у воласць брат,
Ром прывітаўся строга:
— Чаго ты ходзіш, як жабрак?
Чаму маўчыш, нябога?

Брат перад братам гнецца ў крук,
Як да зямлі прыкуты,
Здавалася, з вачэй яго
Глядзяць вякі пакуты.

— Быць я хачу багатыром! —
І слухаў брат маўкліва...
— Мець парабка, вялікі дом,
Свой сад, каб жыць шчасліва!..

2

Ён сам абраў палетак той.
Гарбаты дуб расце там.
Жыты і травы над ракой,
Што слепяць вочы цветам.
Паставілі на ўзлессі дом
Як след — казённай масці.
Зямлі адрэзаў брату Ром
Ад лепшай панскай часці.
На ўсе дарогі і канцы,
Як толькі кінуць вокам,
Адзначыў межы і капцы
У землю ўбіў глыбока.
Па сёлах, вёсках даў загад,
Што сонца адрачэцца,
Што адрачэцца маткі гад,
Які на гвалт памкнецца.
А брату наказаў: — Жыві
Пад свістам пушчы сумным,
Сярод пакутных нас слыві
Гаспадаром разумным!

3

Тады як скочыў на каня,
Як даў каню пад бокі,—
Да позняй ночы ад паўдня
Гулі ў дарогах скокі.
Дзе знак кідалі капыты,
Раслі ў тым месцы дзівы:
— Касіце панскія жыты
І маладыя нівы!
Як хроп той конь, аж беглі з хат
За ім людскія сем'і:
— Належаць вам ад гэтых дат

Усе лясы і землі!
Як бег той конь, ажно сычы
Знікалі ўноч і слеплі:
— Сам пушчы панскія сячы,
Будуй дамы і грэблі!

4

Калі ж дванаццаць чалавек
Прыйшлі на хутар з гвалтам,
Ён гэта палічыў за здзек
І стаў агнём і гартам.
— Усім я землі раздаю,—
Закон на гэта маю!
Злачынцаў жа, што чыняць гвалт,
Сваёй рукой караю!

Не рып асін, не соснаў звон,
Не пярун трэснуў з хмары,
А біў яго рыбак Антон
Крывым дубцом па твары.

У крэмень дзікі і тугі
Тут завязаўся вузел.
А на гняздзе сваім з тугі
Аж крыкнуў бедны бусел.

5

Расла навала, трэск і стогн,
Гул прагрымеў над Сожам,
Сваім сябрам рыбак Антон
Казаў: — Мы пераможам!
Вар'яцеў бацька яго Сож,
Шалела завіруха,
Маланкі бліскалі, а дождж,
А град сек доўга, глуха.

6

Пасля, магутная калі
Знікала ўдаль грымота,
Яны, суровыя, ішлі
На Чортава балота.
Як дзікія абшары там
Капалі ў тое лета
Яны, апавядае нам
Наступны сказ пра гэта.

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

1

Над пустэляю ўгары
Павесілі гонг,
Людзі, птахі і вятры
Хісталі яго.

І ў мядзяны гонг б'ючы
У дождж і ў прыпар,
І карчуючы карчы,
Чуе камунар:

— Тарфянішча абраблю,
Каб гуло, як медзь.
Даглядаючы зямлю,
Буду хлеб
мець!

2

Загукаў на працу гонг
Бліскучы, крывы...
Звон сякеры, тупат ног
Азваўся з дрыгвы.
Там працуюць ад цямна
Сягоння яны.
Аднаго толькі няма
Агея Жаўны.

Міма багнішча ідзе
І маўчыць Агей...
— Быць бядзе, быць бядзе! —
Б'е ў гонг сухавей.

Пытаецца Дыб тады
Праз гоні і гаць:
— Гэй, Агей! А ты куды?
— Венікі вязаць!

3

А ў тым доме за бугром,
Дзе высокі гай,
Вашыя хаўтуры Ром
Адзначае хай!
Вы ж працуйце да зары,
Ад вашых сякер
Дрэвы скачуць дагары
І якоча звер!

4

Трэці і чацвёрты дзень
Працуюць яны,

Прыблукала ў сосны цень
Агея Жаўны.
Слухае ён скрогат піл
І рыдлёвак звон,
Дзівіцца праз дым і пыл
На балота ён.
Ластаўка Макар тады
На калоду ўзлез:
— Гэй, Агей! А ты куды?
— Па ягады ў лес!

5

У дзікіх соснах за сталом
Васпанства банкетуе,
Гасцей сваіх гарэлкай Ром
І брат яго частуе.
Чырванавокі самавар
Хістаецца, іскрысты;
Агніста-рыжы гаспадар
Нясе яго ўрачыста:
— Крыві табе пазычыў бор
З крыніц сваіх даволі,—
У рошчынах тваіх чабор,
Што рос на нашым полі.
Няхай шалеюць за бугром
Дажджы, маланкі, сцюжы,—
Карысным зеллем і агнём
Грэй, браце, нашы душы!
Пасля ішлі за касагор,
Раўлі аднагалосна,
А сосны чулі іх згавор
І рагаталі злосна.

6

І негаваркі ён быў,
Ром яму калі
На Галыншчыне адбіў
Валоку зямлі.
Як дазналіся яны,
Пайшлі моўчкі ў лог,—
Толькі чуецца з багны
Гул і тупат ног...
Але гонг у трэці раз
Аглох на вадзе,
Міма багнішча якраз
І Агей ідзе.
Загукаў Антон тады,
Стаўшы пад дубы:
— Гэй, Агей! А ты куды?
— У лес па грыбы!

РАЗДЗЕЛ ШОСТЫ

1

Устрывожыў іх
На ранку
Крык і рогат
Невядомы,
Ногі тупалі
Па ганку,
Рукі грукалі
Ў харомы.
І, пачуўшы крыкі,
З печы

Падхапіўся
Дыб Даніла,
Страсянуў тады
За плечы
Ён Антона:
— Шандабыла!
Чуе рогаты
І кпіны
Шандабыла,
А тым часам
Маткі збегліся,
Мужчыны
І глядзелі ў вокны
Разам.
Бачылі — на ўсходзе
Сонца,
Самі білі
Сабе ў грудзі,
Мітусіліся бясконца
Тут і там
Чужыя людзі.
Білі ў засланкі
І вёдры...
Мур высокі,
Камень цвёрды,
З крыўды літы, літы
З громаў!..
— Прэч з харомаў!
— Прэч з харомаў!
— Прэч з харомаў!..
І дзяўчына
Захісталася,
Паблекла...
Кінутая ў дом
Дзічына
Леніна партрэт

Рассекла.
Як блiснулi
Вочы ў Дыба,
Валасы паўсталi
Дыба:
— Рукi маю,
Стрэльбу маю.
Стрэльбу ў рукi:
— Пакараю!
Злосцi ў яго, сiлы
Столькi,
Што яна яго
Палiла.
Кiнуўся да стрэльбы,
Толькi
Не дазволiў Шандабыла.

2

Бярэ ў рукi адмысловы
Кiй з бярозавага бiла
I гаворыць так суровы
Шандабыла:

— Выбiрайцеся ў дарогу,
Набiвайце патранташы,
Каб чакалi на трывогу
Стрэльбы нашы!

Там, у грамадзе вялiкай,
Забывайце свае болькi,
Не распачынайце дзiкай
Бiтвы толькi!

Нам спакой i волю бор дасць,
Данясiце ж да сасонак
I жыццё дзяцей, i гордасць
Сваiх жонак!

Каб сыны ў мяхах ваўчыных
Крэпка спалі на світанку,
Вы спявайце, везучы іх,
Калыханку!

Каб ніхто з іх не пабачыў
Слёзы матак, зірк трывожны,
Каб надоўга след тут значыў
Крок наш кожны!

3

— Ёсць! — сказалі камунары
І стаеннікаў запрэглі,
Рэчы ўсклалі на мажары
І загрукалі па грэблі.

4

Ідуць яны ўпрочкі папасам,
Па травах, праз пыл і гром,
І чуюць: з натоўпам разам
Кляне Шандабылу Ром.

— Твой бацька — жабрак
гарбаты,
Вучыў яго кій ды бізун,
Чаго ж ты ў панскія хаты
Лезеш?!
— Гарбун!
— Гарбун!

— Білі й цябе па твары,
Як пасвіў ты панскі табун,
Не хлеб ты збярэш, а пажары
На гэтай зямлі!

— Гарбун!
Хаваючыся за спіны,
З натоўпу
Агей Жаўна
Крычыць яму:
— Троп звярыны —
Табе дарога адна!

Свой позірк адвёўшы суровы,
Ідзе, маўчыць камунар;
Рыкаюць бякі і каровы,
Прывязаныя да мажар.

5

Пятую вярсту
Мінае
Табар іхні
Безгалосы;
Свой да іх інтэрас
Мае
Рог —
Дзівак і дурань
Босы.
Ромавых кароў
Пасе ён
І на трубах грае
Розных...
Бізуном сваім
Трасе ён,
Як ідзе па травах
Росных.

— Бі! — яму крычаць тут
Людзі,
І, ў сабе адчуўшы

Сілу,
Глуха кулаком
У грудзі
Рог ударыў
Шандабылу.
Той ішоў, высокі,
Горды,
І яго шляхі
Гуталі,
А навокал білі
Ў вёдры,
І раўлі, і рагаталі.

6

І Шкроб Анісім пад дубам
Скакаў на майдане ўбаку,
Б'ючы пугаўём і хлудам
Па костках, па рэбрах быку.

Але падхапіў на рогі
Угневаны бык яго
І кінуўся прэч з дарогі,
З людскога пекла свайго.

Так бег ён, магутны, пад хмару,
Каб волю звярыную мецць,
І нёс дарагую ахвяру —
Чужую, крывавую смерць.

Так бег, уцякаў ён з палону,
Каб трапіць самому ў палон,
І скочыў, шалёны, з разгону
Ў глыбокае возера ён.

І людзі доўга, жахліва
Ўглядаліся ў змрок катлавін,

Як бык рагаты маўкліва
На бераг выходзіў адзін.

Стаяў ён над кручаю ў зморы,
Жывых вітаючы з днём,
І вочы яго, як зоры,
Смяротным гарэлі агнём.

7

На вярсце міналі шостай
Камунары лес адны,
Збочыўшы з дарогі простай,
Там спыніліся яны.

Сосны іх сустрэлі шумам
Крон абуджаных сваіх,
Адзінотаю і сумам
Прывітала ўзлессе іх.

І вандроўныя палаткі
Будавалі там яны,
І спявалі ў соснах маткі,
Каб заснулі іх сыны.

РАЗДЗЕЛ СЁМЫ

1

Антон спявае на Сажы,
Зноў сэрца яго ў крыўдзе,
Хістаюць хвалі траў нажы,
І вечар цёмны ўкрыў дзень.

Жылі, як будаваўся Ром,
У лесе адгалоскі,
Цяпер сваім «багатыром»
Яго назвалі вёскі.

Праз бор да рэк ідуць быкі
Блукаць у травах росных;
На адвячорках парабкі
У дзікіх скачуць соснах.

А камунар Агей Жаўна
Жыць выбраўся ў гушчары,
Арэ з відна і да відна
Свае ў расе папары.

2

Не вечна месяцу вісець,
Жытам стаяць пад пылам
І спець...
Ён закідае сець
І гулка ў дно б'е білам.
Да хутара плыве Антон,
Шлях па вірах праступе,
Адпомсціць Рогу едзе ён,
Што ў сасняку начуе.

3

Кіруе човен ён вяслом,
Над ім паўсталі строі;
Яму відаць і троп і дом,
За домам шлях і хвоі.

Стаіць іх разам дужых сто,
Пад імі ў шуме, ў стоме

Спаць чалавек кладзецца, што
За парабка ў тым доме.

Відаць Антону, па расе
Ром-гаспадар ступае,
Ён гнеўна бізуном трасе,
Чутна ў ім сіла злая.

Падбег да парабка: — Маўчы! —
І глушыць кулакамі.
Той, падаючы, за карчы
Чапляецца рукамі.

Калі ж на тропе гаспадар
Прыбіў яго аб хвою,
Страшны, ён кінуўся ў гушчар,
Лес ломячы сабою.

Бег парабак гадзіну, дзве
На галас воўчы,
Па дзеразе, па крапіве,
Што лезла ў вочы.

4

Ёсць ворагі і ёсць сябры,
Ёсць бедны люд, багаты,
І дуб той самы на гары
Сукі прасцёр, гарбаты.

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

1

Сонца знікала за стрэхі,
За дрэвы, за панскі сад,
Калі скакаў праз маёнтак
У пыле і ў стоме атрад.

Трымаючыся за лейцы,
Плылі ў вечаровы спакой
Стомленыя продармейцы
Над радаснаю зямлёй.

2

Насустрач ішлі барадатыя,
Прыбраныя ў ручнікі,
Гасцей сустракаць багатыя
І хітрыя мужыкі.

Трымаючы сцяг чырвоны,
— Ура! — крычалі яны
І, нізка б'ючы паклоны,
— Адкуль вы? — пыталі.
— З вайны!

3

І бег ад хаты да хаты,
Гасцей размяшчаючы, Ром,
І іх частавалі дзяўчаты
Святочным тады пірагом.

І мёд быў з пчаліных хатак,
І рыба з вуд рыбака,

І рыжы рагаты статак
З атаў прынёс малака.

4

Глухою паўночнай парою,
Яны ўсе заснулі калі,
Вяскоўцы забралі ў іх зброю,
А коней на хутар вялі.

І ў цемры маўклівай, глыбокай,
Праз гул дарог і праз сон,
Прымчаў сюды з пушчы
далёкай
І ўсё гэта бачыў Антон.

5

У страляніне і ў стоме
Сяло пакідаў продатрад,
Самотна плылі на пароме
Байцы і глядзелі назад.

Там іхняга камісара
Замкнулі ў дубовую клець...
Пярун паліў дрэвы, а хмара
Расла і гарэла, як медзь...

6

Антон сачыў. Спачатку Ром
У дзверы біў старанна,
У камісара пад акном
Пасля хістаўся п'яна.

Пад ім гула зямля, як склеп,
Апоўначы трывожна,
І поўз па травах яго шэпт
Таемна, асцярожна:
— Хаваць цябе жывога ў дол
Я заўтра загадаю,
Мой брат табе ўжо высек кол
З асінавага гаю!

Ром рагатаў, а камісар
Не адказаў нічога;
І быў спакойны ў вязня твар,
Далёкаю — трывога.

— Праклён табе ад нашых глеб,
Ты край трывожыў мірны:
Камбеды — хлеб, камуны — хлеб,
У склепы лез і ў свірны.—

Ром рагатаў: — Праклён! Праклён! —
А сам знікаў у змроках;
І падымаўся з траў Антон
Услед па яго кроках.

7

Ён доўга адгібаў прабой
І выў ажно ад болю,
А потым вязня за сабой
Вёў камунар на волю.

Казаў яму: — За мной, за мной!
Тут конь ёсць мой і рэчы.
На ім паскачам мы з табой
Ў камуну, чалавеча!

Там будзеш ты, як друг, як госць,
Там зробіш свае справы!
Вялікія ў нас зоры ёсць!..
Дубы ж гудуць! А травы!..

Працуем дзень, працуем ноч,
І вечары, і ранкі:
Мы дрэва пілім, палім корч,
Капаючы зямлянкі.

Гарыць агнішча, дол дрыжыць,
А ў твар б'е дождж і сцюжа...
Мы ў тых зямлянках будзем жыць,
Як у харомах, дружа!

8

І чуў Антон адказ такі:
— Скачы ж туды, дзе зоры,
Імчы адзін паўз ветракі,
Мінаючы азёры!

Сюды склікай людзей сваіх.
Хавацца ў лесе годзе!
Скажы ім, каб у стрэльбах іх
Былі куркі на ўзводзе!

РАЗДЗЕЛ ДЗЕВЯТЫ

1

На балоце гонг аб дрэва
Нечакана ўдарыў сам,

Захістаўся ўправа, ўлева...
Шандабыла скача там!
. . . .

У дрыгве і пад карчамі
Пракапана магістраль,
Карнявішчамі, імхамі
Зарасла яна амаль.

Чуе гонг сваё выгнанне,
І плыве з балота звон,
Камунараў на змаганне
І да працы кліча ён!
. . . .

І гудуць лясы ў пагрозе,
А між дрэў блішчыць агонь,
У прысадах на дарозе
З цемры вырас коннік, конь.

Як віхор магутнай сілы,
Конь імчыць пад ветракі,
У яго на скронях жылы,
Як дубовыя сукі!
. . . .

Ля вогнішча камунары
Рыхтаваліся ў паход:
Набівалі патранташы,
Стрэльбы ставілі на ўзвод.
. . . .

Шандабыла ў соснах дзікіх
Прыпыніў каня свайго,
Заіржаў і капытамі
Ў дол ударыў конь яго.

Ён праз кручы і выбоі
І праз вогнішчавы дым
Бег ізноў на шлях: — За мною!
І скакалі ўсе за ім.

2

— Гаспадар! — загукаў Даніла.—
Адчыняй насцеж гумны і склеп,
Жыта сёлета добра ўрадзіла,
Мы прыйшлі малаціць свой хлеб! —
Пачынаецца так
Сказ аб хлебе,
Сказ пра страшную ноч,
Калі
Зоры ярка гарэлі
У небе,
Чалавек паміраў
На зямлі.
. . . .

Сеўшы ў крэсла за стол дубовы,
На куце маўчаў гаспадар.
— Дзе ключы? — малады і суровы
Запытаўся ў яго камісар.
Ром зірнуў яму ў вочы,
Стаў роўна
І ад злосці затросся,
Як кат;
Потым кінуўся ў дзверы
Раптоўна,
Потым грозна паклікаў ён:
— Брат!..
І маўчалі стагоднія хвоі.
Яны ведалі толькі адно,—
Як у братавым цёмным пакоі

Ў лес адчынена насцеж акно.
Што ў глыб лесу бег брат
І нёс зброю —
Нёс сякеру
Крывавую ён,
Што апошні раз біўся
Аб хвою
Пад акном
Шандабыла Антон.

А вакол яго дрэвы
крывыя
Падымаліся, падалі
ў ноч,
Калыхаліся травы
чужыя,
А па кручах
бег камень
і корч.

Шандабыла адтуль
Ад паўночы
Аж да самае раніцы
Поўз,
Закрываў яго сумныя
Вочы
Вераснёвы світальны
Мароз.
Нават цяжка мне выказаць
вершам —
І як нёс, і як клаў
на парог,
І як выў над Антонам
памершым,
Як над братам, парабак
Рог.

3

Потым там іх піла
Галасіла,
Потым падала ў лесе
Сасна.

Ром сякерай засек
Шандабылу,
І нябожчыку будзе
Труна.

Не прасілі яны
Чужой ласкі —
Самі пільшчыкі,
Цесляры...
Распілоўвалі дрэва
На часткі,
Габлявалі яго
На зары.

4

Як хавалі яны
Шандабылу,
Быў цяжкі і бясконцы
Іх шлях:
Неслі гроб на сабе
Да магілы,
У жалобе быў схілены
Сцяг.

А хавалі яны яго
Ў полі,
Сярод восеньскіх красак
І бур.

У мясцовасці гэтай ніколі
Не было такіх мужных
Хаўтур.

Калі ж труп засыпалі
Зямлёю,
Змоўкла ўзлессе, прыслухаўся
Стэп:
Над магілай апошнім
Боем
Тройчы біла дванаццаць
Стрэльб.

ЭПІЛОГ

1

Быў час між лета і вясны.
Спачатку дрэвы сонца грэла,
А потым білі перуны,
І хата цэлы дзень гарэла.
У хаце жыў Агей Жаўна
І не заспеў быць на пажары,
Ён перад гэтым ад відна
Касіў, араў свае папары.
Калі ён прыскакаў, агнём
Ахоплены былі ўсе сцежкі,
Вакол стаяў і трэск, і гром,
І сыпаліся галавешкі...
Згарэлі ўсе будынкі, сад
І дзве калоды пчол пад клёнам,
А жыта сек за хатай град
І ў сосны біўся ён са звонам.

Раўла стыхія хмар і рэк
І рагатала на ігрышчы,
Яе ахвяра — чалавек
Стаяў адзін на папялішчы.

2

Там, дзе крывавыя сляды,
Там, дзе халодны жвір магілы,
Растуць будынкі і сады
Імя Антона Шандабылы.

3

У камуну дарогай
бясконцай,
што праз рэкі, лясы
ідзе ў свет,
коні быстрыя
скачуць пад сонцам,
госці едуць
на сход,
на банкет.
Першы госць — сакратар райкома —
праз палі едзе ўдаль
спакваля,
міма чэрвеньскіх красак,
вядома,
і высокага жыта
каля.
Бачыць: травы, а ў травах —
магіла,
вецер цені на ёй захістаў.
І тут злазіць з каня
Дыб Даніла
адпачыць сярод жыта
і траў.

І начальнік палітаддзела
едзе ў госці праз лес
на бальшак,
пад ім конь скача ўпэўнена,
смела,
дрэвы ж, кручы нагадваюць,
як
быў ён некалі тут
камісарам.
Гэты лес і троп гэты
якраз,
перадаўшы наказ
камунарам,
мінаў конна і пеша
ў той час.

4

Гарацъ ярка сцягі
над камунаю,
ёй сягоння пятнаццаць
год.
Старшыня стаіць
за трыбунаю,
і прыехалі госці
на сход.
Урачыстыя будуць
праводзіны
бальшавіцкай вясны
і сяўбы,
у высокае лета
ўваходзіны,
свята працы і
барацьбы!

1932—1934 гг.

КРЫТЫЧНЫЯ НАТАТКІ

ЦУДОЎНЫЯ ПЕСНІ

Багацце і разнастайнасць паэтычных тэм характарызуюць творчасць народнага паэта Янкі Купалы. Цяжка было б хоць больш-менш схематычна пераказаць узнікненне гэтых тэм, іх уплывы адна на другую. Гэта варта вялікай крытычнай работы. Тут жа мы можам толькі адзначыць адну з іх, якая бярэ свой пачатак у самых ранніх вершах Купалы і з выключнай сілай прагучала ў вершы «А хто там ідзе?».

Тэма гэта — жаданне беларусаў, сацыяльна і нацыянальна занядбаных, «глухіх і сляпых», людзьмі звацца. І вось, на нашу думку, тэма чалавечай годнасці і з'яўляецца цэнтральнай у творчасці Янкі Купалы, а глыбокае, мастацка праўдзівае, арыгінальнае вырашэнне яе вызначыла песняру пачэснае месца ў шматнацыянальнай сям'і паэтаў Савецкага Саюза.

«Век занядбаныя, век глухія і сляпыя, несучы крыўду сваю напаказ усяму свету, мы хочам звацца людзьмі» — як бы гаварыў паэт. І хіба гэта не пераклікаецца з вядомым выразам геніяльнага

пралетарскага пісьменніка М. Горкага «Чалавек — гэта гучыць горда»? І хіба на пытанне: «а хто там ідзе ў агромністай такой грамадзе?» — нельга было адказаць не «беларусы», а, скажам, украінцы, грузіны, армяне і г. д., і г. д.? Так, лёс прыгнечанага царызмам працоўнага беларускага народа быў агульным з лёсам іншых прыгнечаных нацыянальнасцей, і таму яшчэ ў тыя далёкія часы, вырашаючы тэму чалавечай годнасці, Янка Купала перарос ужо нацыянальныя рамкі, ён стаў усерасійскім паэтам.

Што ж скоўвала сілы народныя, што перашкаджала беларусам, украінцам, рускім «людзьмі звацца»? Адказ просты, але вычарпальны: панаванне памешчыкаў і капіталістаў, царызм. Уся творчасць паэта — пратэст супроць нечалавечага прыгнёту, супроць усяго таго ладу, які скоўваў сілы народа. Вядома, не ўсё так проста і зразумела выглядае ў вершах Янкі Купалы. Там мы знаходзім куды больш складаныя працэсы ўзнікнення і развіцця як гэтай галоўнай тэмы, так і іншых тэм, якія развіваюцца разам з ёю, беручы пачатак з яе, як, напрыклад, тэма радзімы, кахання, вайны і г. д.

Як вытлумачыць складаны і шматгранны працэс развіцця і росту арыгінальнага таленту? Што такое галоўная тэма творчасці і што гэта за пабочныя тэмы? Розных нараджала зямля паэтаў. Аднаго яшчэ з першых дзён юнацтва ўразіла каханне, пакінула ў душы яго, у пачуццях глыбокі след. Як бы далей не ўплывала на яго жыццё, як бы не ўздзейнічала людское асяроддзе, але кожную жывую з'яву, кожны цікавы факт ён абагульняе ў сувязі з новым або перажытым пачуццём кахання. Магчыма, гэта ад аднабаковасці, інтэлектуальнай і сацыяльнай абмежаванасці паэта, але ўсё цікавае для яго ў праявах кахання. Каханне — галоўная

тэма яго творчасці. Узняцца вышэй ён не можа.

А Янка Купала?

Ён сын народа. З першых жа дзён жыццё ўсклала на яго плечы гора і нястачу, крыўду і эксплуатацыю. Вельмі балела ў яго сэрца, калі ён бачыў гора адных і багацце другіх. Ён бачыў разлад між людзьмі:

Адзін накраў — багацце ўмножыў,
Другі згалеў, галей сабакі.
. . . .

Аслу з напоўненай машною
Леў акаваны лапы ліжа...
Рака затоўчана крывёю,
Ўдава заводзіць каля крыжа.

(«Разлад», 1907)

Гора, лёс працоўнага чалавека, парабка, «льва акаванага» не давалі паэту спакою. Горам чалавечым была да краёў перапоўнена істота паэта. І ўсведамленне таго, што прыгнечаным час ужо «людзьмі звацца», не пакідала паэта ніколі, вызначыла на ўсе гады яго інтэлектуальнае развіццё, зрабіла яго народным паэтам. Таму ўсё іншае, што хвалявала ў жыцці паэта, абагульнялася ў сувязі з гэтай асноўнай паэтычнай думкай, як бы ў дадатак да яе. Узяць хоць бы выдатны цыкл аб каханні «Яна і я». У заключным вершы «Краса свету» паэт вітае прыход вясны:

Гэй, ажыло зямлі старое папялішча!
Зайгралі рэкі, плечы выраўнаваў бор,
Спраўляе птушак жвавы рой ігрышча
І падлятае з радасцю аж да зор.

Але паэт заклікае думку ляцець «вышэй, далей», каб яна схапіла песню «з перуновай сталі» і прынесла «волю сільную, як сталь».

Я песняй мілую сваю праслаўлю
Паміж народамі сваіх, чужых зямель,
Каб не загінула, як кветка, у бяспраўю,—
Жыла й тады, як ляжа ў вечную пасцель.
А волі мне жалезная патрэбна
За крыўды маёй мілай помстай заплаціць,
Што гаравала так яна бясхлебна,
Што ланцугамі мусіла шмат лет званіць.

(«Яна і я», 1913)

Такім чынам, шчасце простага сялянскага хлапца і дзяўчыны, злучаных горам, поўнае хвілін ідылічнага замілавання, непаўнацэнна. Паэту патрэбна яшчэ жалезная воля, каб плаціць помстай за бясхлеб'е, за ланцугі бяспраўя, якія скоўвалі жыццё беднага хлапца і дзяўчыны.

Пачуццё нянавісці да старога свету было ў Купалы такім вялікім і невыказным, што яшчэ да сённяшніх дзён паэт не забыўся на змрочныя малюнкі мінулага.

Праз леты і зімы
Паданне йшло ў векі:
— Палешукі мы,
А не чалавекі! —

успамінае Янка Купала. У вершах апошніх год Янка Купала не забыўся пра той пракляты свет, які скоўваў, прыгнятаў працоўнага чалавека. Паэт як бы дагаварвае цяпер тое, што некалі не дагаварыў па адрасу праклятага свету эксплуатацыі. Ён пасылае яму праклён і нянавісць, пішучы пра імперыялістычную вайну:

Скрэжат і смерць. А там... бежанцы, бежанцы...
Густа пайшла за магілай магіла.
Хоць бы ўжо ў царскае горла урэзацца,
Хоць бы кроў з панскіх выпусціць жылаў!

Стары свет яшчэ не знішчан, ён акружае нас. і адтуль чуваць паэту, як

Жандарскі конь б'е капытамі,
Пад капытамі жудкай явай —
Людскія галавы пластамі.

Гледзячы на старыя акопы над Дняпром, паэт успрымае іх як раны мінулага на целе дарагой яму зямлі. Ён не забывае, што стары свет збіраецца ісці ў паход на нас. Але ён упэўнена канстатуе:

Плыве Дняпро, плыты плывуць памалу...
— Спакойна спіце вы, акопы, бліндажы:
На іхніх землях, з іхніх генералаў
Знімаць пагоны будзем, шаблі і крыжы.

Хіба толькі гэтымі гнеўнымі словамі на адрас старога свету абмежаваў паэт галоўную тэму сваёй творчасці, тэму чалавечай годнасці? Не. Як сапраўдны народны паэт, Янка Купала раней за ўсіх паэтаў, нават маладых, адчуў радасць народа і змог раней усіх новае ў жыцці народа зрабіць здабыткам паэтычнага слова. Успамінаюцца гады 1933—1934, калі ў нашай паэзіі панавалі агульныя заклікі, апісанне машын. У тыя гады Янка Купала першы пачаў пісаць пра людзей нашага часу, паказваць новыя чалавечыя ўзаемаадносіны, паказваць тых, якія пачалі ўжо людзьмі звацца. Па сутнасці, такія вершы, як «Сыны», «Лён», «Алеся», упісалі новую старонку ў развіццё савецкай паэзіі, наблізілі ўсіх паэтаў Савецкага Саюза да паэтычнага асэнсавання сацыялістычнага жыцця. А здарылася так таму, што ўсімі сваімі папярэднімі думамі і паэтычнымі марамі паэт горача імкнуўся ўбачыць новыя ўзаемаадносіны людзей, заснаваныя на прызнанні чалавечага дастоінства, на радасці і шчасці. Новы сацыялістычны лад паставіў у цэнтры ўвагі працу чалавека, яго карысныя здабыткі. А гэта якраз тое, аб чым марыў Купала, і ўсе пачутыя ім радасці вольнага чалавека ўлілі-

ся ў шчырае і шырокае рэчышча Купалавай паэзіі.

Вершамі апошніх пяці год Янка Купала сцвярджае шчасце людзей. Ён бачыць яго ў сумленнай працы. Колькі сонечнай цеплыні і святла ў вершы «Лён»:

Як на поле, на зямлю
Прыйшла раніца вясны,
Я пасеяла ў раллю
Жмені зёран ільняных.
Неба сеяла цяпло,
Цёплы дождждык церушыў,
Ў думках радасна было,
Беглі песні ад душы.
Ой, лянок, лянок мой чысты,
Валакністы, залацісты!

Гэта пачуцці вясковай дзяўчыны: яе любоў да працы, да хлапца. Нішто не перашкаджае яе шчасцю. Як срэбны ручай, звініць яе голас, голас чыстага і разам з тым непасрэднага пачуцця:

Дзе папаўся Міхасёк,
Цалавала на бягу.
Сэрцу лёганька было,
Цэлы свет — вясёлы рай...

Вось верш «Як у госці сын прыехаў...». Ён здаецца нам былінай, эпічным творам, які стварaўся, выношваўся дзесяткамі год, як народная быліна выношваецца стагоддзямі.

Усё проста ў гэтай быліне: чырвонаармеец прыехаў дадому, да маці і простымі, але поўнымі захаплення словамі расказвае ёй аб буднях і святочных днях Чырвонай Арміі:

А музыкі граюць маршы
Ў нечуваным ладзе, складзе,
Граюць маршы і мне такжа,
Бо я такжа на парадзе.

І па-былінпаму велічна, казачна гучыць рэфрэн верша:

А суседкі каля вокнаў
Як бы ўбачылі праяву:
— Які чысты, які стройны,
Які з твару маладжавы!

І ўяўляецца такі малюнак. Вечар. На вуліцу з акна льецца святло. За сталом сядзіць малады хлапец-чырвонаармеец, каля яго маці і сябры. Пад вокнамі маладыя суседкі-дзяўчаты. І хочацца самому стаць дзе-небудзь ля гэтых людзей, каб і на цябе веяла ад хаты пахам яшчэ вільготнага лясного моху і смалы, уважліва лавіць кожнае слова простай гаворкі, як нешта значнае і прыгожае. Слухаць і словамі з купалаўскага верша звяртацца да свайго сэрца:

Слухай жа, сэрца,
Песняў і казкаў.

1940 г.

ПАЭЗІЯ МАКСІМА ТАНКА

Гэта не крытычны артыкул, а толькі ўсяго першыя ўражанні, раптоўныя думкі, выкліканыя радасным знаёмствам з новым, непаўторным вобразам юнака, створанага паэзіяй Максіма Танка.

Хто ён такі, гэты юнак? Звычайны хлапец з вёскі Заходняй Беларусі, якому рана давялося адчуць сацыяльны і нацыянальны прыгнёт і пра ўсё гэта ярка і арыгінальна расказаць людзям. У мяне могуць спытаць: што свежага і арыгінальнага можна стварыць пасля вершаў Купалы і Коласа, якія так поўна і ярка выказалі сваёй паэзіяй усю крыўду і нядолю народа дваццаць, дваццаць пяць год таму назад у вельмі блізкіх умовах жыцця, ва ўмовах царскай Расіі? Так, умовы жыцця ў царскай Расіі і ў панскай Польшчы былі вельмі блізкія. Але... але ўсё ж такі жыццё ніколі само сябе не паўтарае. Дадзім слова паэту:

Цесна схіліўшыся, месіц старая
З жытняй мякінай ў дзяжы.
— Хоць бы да першых растопаў дажыць! —
Хворы на ложку ўздыхае.
. . . .

А у кутку абразы цудатворцаў,
Даўна ад дыму сляпых.
Б'е ім паклоны за дождж, за снапы
Ноччу старая да сонца...
Мала змянілася, вёска мая ты!
Болей мо трохі лапцей.
Болей на плечах ў старых і ў дзяцей
Голага цела і латаў...

Сацыяльны і нацыянальны прыгнёт у былой панскай Польшчы, у параўнанні з царскай Расіяй, дайшоў да гіпербалічных памераў. З беззямельнага сялянства Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны зганялі па тры скуры за дзень. Сістэма падаткаў і штрафаў дайшла да таго, што дзяржаве селянін плаціў штрафы за ўсё, нават за тое, што на страсе пуні вырасла сцябліна тытуню. За чытанне вершаў Коласа ці Купалы беларускі сялянскі хлапец павінен быў адседзець у турме ці зноў-такі плаціць штраф. І атрымалася так, што ўжо не адзінкі, а цэлыя сем'і, цэлыя вёскі ішлі ў турмы. Такая нечуваная нядоля — ужо не проста паўтор сацыяльнага і нацыянальнага гнёту былой царскай Расіі, а нешта большае.

У гэтым першая асаблівасць умоў, у якіх давялося жыць і тварыць маладому сялянскаму паэту Танку. Польскія паны як наймацней заціскалі ярмо сацыяльнага і нацыянальнага ўціску на шыі працоўных яшчэ і таму, што ў панскім сэрцы, побач з нікчэмна-смешным шляхецкім гонарам, вельмі добра ўжываўся страх перад народам, перад немінучым народным паўстаннем. Баяцца ж было чаго! З панскай Польшчай межаваў Савецкі Саюз, у якім народы не знալі ні сацыяльнага, ні нацыянальнага ўціску, а ад прыгнечанага народа «крэсаў усходніх» цяжка было схаваць гэту праўду.

У гэтым другая акалічнасць, якая дадатна адбілася на творчасці Танка, надаўшы ёй свежы арыгінальны тон.

Усё ж такі вялікія цяжкасці паўставалі перад маладым паэтам — не паўтарыць Купалу і Коласа, бо, не сакрэт, вершы іх вывучаліся на памяць прыгнечаным народам і гучалі, як вельмі блізкія, вось-вось напісаныя. І гэтых цяжкасцей Танк не мінуў, першыя яго вершы з цыклу «Чорныя скі-

бы», «Акварэлі» пад вялікім уплывам народных паэтаў.

Чытанне, а тым больш пісанне вершаў на беларускай мове Максіму Танку, як і іншым сялянскім хлапцам яго ўзросту, даравана не было. Давялося трапіць у турму, і... знойдзены новыя арыгінальныя фарбы, смелыя думкі і параўнанні. Сталася так, што само жыццё паклапацілася паказаць паэту свае найбольш тыповыя з'явы, свае непаўторныя людскія слёзы, крыўды і надзеі. Стрэўся юнак у турэмнай камеры з хворым таварышам, шчыра аб усім гаварылі з ім, пасябравалі, аднак... раніцой таварыш памёр. І як маланкай асвяціла юнака-паэта смерць дарагога чалавека. Ён шэпча яму словы, ад якіх вее дзіўнай, мужчынскай чысцінёй юнацкіх пачуццяў. Ён шэпча памёршаму аб тым, што «далёка на Палессі зацвілі сасонкі ціха ў лесе», паэт шэпча памёршаму: «хоць ты і спіш» — але «я не напішу тваім бацькам», бо сорамна ў сэрца лезці з кіпцюрамі. Бо бацькі:

Можа, калі глянуць на гасцінец:
— Сын ці не?

няхай:

У кожным падарожным,
На гасцінцы шэрым,
Паміж жоўтых, чорных, белых каляін
Вечная надзея застаецца ім.

Перажываючы боль за смерць таварыша, паэт усё ж за лепшае лічыць пакінуць людзям надзею — на першы раз, хоць на зварот сына. Потым? Потым паэт кіне ім прамяністыя словы:

Час ужо сцягам разгорнутым шумець
Над гарадамі, над бязмежным полем.
Зрабіць жыццём — агонь, а ззяннем —
навват смерць,
Маланкай азарыўшай полюс.

Не падаць, не ныць — вось той новы, свежы тон, які гучыць у вершах Танка. Нават тады, калі паэт, седзячы ў турме, сумуе па вясне, яго верш па-новаму асэнсоўвае становішча зняволенага. Разам з сумам у вершы чуецца і затоеная злосная іронія на адрас турэмшчыкаў:

Паслухайце, вясна ідзе.
Звініць ў маім акне жалеза.
З вінтоўкай стражнік ноч і дзень
Вартуе куст пахучы бэзу.

Цяжка адразу знайсці такія словы, каб растлумачыць красу гэтых радкоў; свежыя яны і таму, што стражнік вартуе не вязняў, не турму, а ўсяго толькі... куст бэзу, і таму, што стражнік ад зняволеных вартуе вясну, якая вабіць, кліча да сябе і гарыць за турэмным акном «мяккім, пахучым, сінім агнём» бэзу, які «на дрот калючы, на муры, як хустку, полымя ускінуў».

Ёсць у Танка верш пра спатканне бацькі з вязнем-сынам. На сумным фоне спаткання, праз абыдзеную размову пра ніву, сенажаць, раптам выбухае глыбока затоеная ў грудзях зняволенага сына вера ў лепшую будучыню, такая ўпэўненасць у свае маладыя сілы, што стары бацька, які нёс свае гора і крыўду да астрожных сцен, замураваўшых яго сына, загараецца (хай сабе на хвілінку!) той жа маладой сілай і надзеяй, разумее сына, верыць, што такія юнакі, як яго сын, скрышаць і астрожныя муры, і тую нядолю, што пануе па сялянскіх хатах. Верш пачынаецца так:

— Ну, што ж, кажы, што ў вас чуваць? —
Пачаў стары пра сенажаць,
Успомніў жыта і авёс...
А вочы... мокрыя ад слёз.

Бацька спачувае сыну:

— Нічога, мы та жыць жывём,
Вось ты тут сохнеш за муром...
Я ў торбе сухароў прынёс...—
А вочы... мокрыя ад слёз...

Сын, можа, ад таго, што яго блізка і сурова кранула спачуванне бацькі, і, можа, уяўляючы крыўду і пакуты бацькі большымі за свае, пранікнёна кажа:

— Не плач! Мы вернемся вясной
І ў поле выйдзем грамадой...
...З сяўнёю поўнаю зярнят
Нас выйдзе шмат, як цёмны бор,
На скібы чорныя разор.—
Стары, я бачу, верыць мне
І сам гавора аб вясне,
І неяк відучы падрос,
Хоць вочы... мокрыя ад слёз...

Я не буду тут разбіраць такія вершы Максіма Танка, як, «Дзед і Шчупак», «Песня кулікоў», «З каласамі», «Над Прыпяццю», «Выраі», «А ў полі вярба», толькі зазначу, што ўсе яны маюць у сваёй аснове глыбокае лірычнае пачуццё, юнацкую прагу і любоў да жыцця, аптымізм. Як сталася, што любоў да жыцця, вера ў лепшае, яснасць думкі і пачуцця заваявалі сабе ў паэзіі Танка першае месца, сталі асноўнымі найбольш характэрнымі рысамі яе, надаўшы ёй непаўторную свежасць? З якіх крыніц чэрпаў паэт гэтую любоў — трывалую і ясную? У народа, у жыцця,— можна адказаць, але гэта будзе адказ яшчэ не поўны. А народ, хіба яму жылося вясёла? А жыццё, хіба яно было не змрочнае? Народ цярпеў нечуваныя здзекі, жыццё было цямнейшае за ноч. Больш за ўсё каралі паны простага чалавека тады, калі ён сэрцам хіліўся да краіны сацыялізма, слухаў, прыпаўшы да зямлі, яе песні,

слухаў праз радыё яе словы. Чалавека кідалі ў турму за адну цікавасць да жыцця ў Савецкім Саюзе. Бачачы такі страх паноў перад жыццём, народ верыў у сваю праўду, меў сваю, хай сабе захаваную глыбока, чалавечую гордасць. Вось з якой крыніцы брала паэзія Максіма Танка любоў да жыцця, яснасць і мужную мэтанакіраванасць пачуцця. Тут дарэчы будзе прывесці верш Максіма Танка «Матыль»:

Дзень залаты
    цёплым сонцам заліты.
Лётаў матыль
    сінякрылы над жытам.
Лётаў, як сон,
    над калоссямі нізка.
Як перазвон,
    над малою калыскай.
Слёзы мігцяць
    ад тугі і бяссілля:
Хоча дзіця
    матыліныя крылля.
Маці-жняя
    пацяшае малога:
— Доля твая
    яшчэ спіць на дарогах...
Я вось дажну
    паласу, сіраціна,
І раскажу
    пра палёт матыліны.
Будзеш і ты,
    сынку, лётаць высока...
Дай зараблю
    вось на хлеб табе, сокал...

Вось яна, мара маці, — бачыць сваіх дзяцей шчаслівымі, якія будуць лётаць высока... як лятаюць там, на ўсходзе. Так і ўяўляецца гарачы летні дзень, шырокае спелае панскае жытняе поле, на ім маці-жняя і калыска з дзіцем... а зусім недалёка, усяго якіх крокаў дзвесце, за пагранічнымі слупа-

мі... такое ж шырокае поле, толькі не панскае, а над ім недзе, на спавітым летняй смугой небасхіле, ляціць савецкі самалёт і вядзе яго дачка шчаслівай маці «дачушка Алеся»:

Самалётавым крыллем
Воблакі калыша.

Ці не слаўныя справы нашых лётчыкаў-сокалаў урываліся ў вобразы Максіма Танка, калі ён гаварыў, што час ужо ззяннем зрабіць — нават смерць, зрабіць яе «м а л а н к а й, а з а р ы ў ш а й п о л ю с»?

Яшчэ адзін верш, які сцвярджае гэтую думку. Паэт піша, што «пад дзяругаю вастрожнай» панясе вольныя песні, рассее іх і па дарогах, і ў сэрцах людскіх, і яны зазвіняць каласамі ў сінім полі.

Стальная зрэжа іх машына,
Ў стальныя звонкія цапы
Падасць іх весела дзяўчына...
Сны-песні, зжатыя ў снапы.

Тут мара аб тым, каб на палі Заходняй Беларусі прыйшла сталь, машыны... Тыя самыя машыны, якія на ўсходзе жнуць жыта, а вясёлыя дзяўчаты вяжуць яго ў снапы.

Дыханне нашага жыцця ўвайшло ў паэзію Максіма Танка як усведамленне веры ў вынікі барацьбы, як упэўненасць у свае сілы, у сваю чалавечую гордасць, гордасць будучага гаспадара зямлі. Паўтараю, у гэтым яе найбольшая паўнакроўнасць, свежасць і своеасаблівасць.

Юнак-паэт заблукаў на могільнік. Ляжаць там пахаванымі не яго браты, не людзі мазаля, якія ці «на дарогах зложылі галовы», ці ў невядомых курганах. Тут могільнік паноў, што на невядома дзе зарытых касцях бедных людзей будавалі сабе

светлае жыццё і... пасля смерці пакінулі памяць аб сабе на мармуровых плітах:

Гранітныя пліты і мармур бялее —
Не чорных касцей спрацаваных начлег.
Здаецца, на кожным такім маўзалеі
Свой звонкі павесіў бы смех.

І паэт смяецца і над вякамі мінулага панскага панавання, і над цяперашнімі панамі і іх панаваннем. А чаму не смяяцца яму, калі ён ужо адчувае сваю перавагу над імі, ён і разумнейшы за іх, і здальнейшы, і больш любіць жыццё. Хутка адбудзецца замена ролей — не яны, а ён будзе з'яўляцца гаспадаром жыцця. Верш напісан у 1937 годзе, а праз два гады там, дзе пісаліся гэтыя радкі, не засталося і панскіх слядоў.

У дарэвалюцыйных вершах Купала і Колас, характарызуючы прыгнёт і крыўду беларускага народа, пісалі аб магутным жаданні беларусаў — «людзьмі звацца», а ў вельмі блізкіх умовах прыгнёту і здзекаў сялянскі хлапец з «крэсаў усходніх» заявіў ужо аб сваёй чалавечай перавазе над прадстаўнікамі пануючых класаў.

З болем і жалем бачыць сялянскі хлапец, як ненавісныя яму ўладары жыцця, каб яшчэ тужэй набіць сабе кішэні, бязлітасна рабуюць краіну, высякаюць лясы, пушчы, губяць красу і маладосць:

На захад ідуць цягнікі,—
Лён, жыта, сасна і бяроза...
Гляджу і гляджу з-пад рукі,
Як моладасць нашу вывозяць.

Гэты жаль і гэты боль жыў у народзе. У восеньскую ноч паэт чуе яго ў словах маці, у словах 100-гадовага дзеда, які, лежачы на дашчаных нарах, «успамінае жыццё, што мінула ўчора»:

І, як памяць сівая далёка ахопе,
Ён гавора з тугой аб гушчарах глыбокіх,
Бы памінкі спраўляе па соснах высокіх,
Па лагох, па ласіных затоптаных тропах...

А моладзь? Моладзь, гонячы на рэчцы ссечаны і звязаны ў плыты лес, загадвае:

Гэй, воды, быстрая рака,
Назад лепш павярні!
На пнёх не марыць аб красе,
Гарыць жывіца ран,
Калі такія ты нясеш
Дары за акіян.

І быццам, зноў звяртаючыся да ракі, яны пагражаюць:

Ўзамен тавар дадзім другі,—
Нямала тысяч тон! —
Вяровак скручаных тугіх,
Стальных сякераў звон!

Хай мне даруе аўтар і чытач: замест радка «стальных сякераў звон!» у кніжцы цэнзура паставіла кропкі... Я ж, не ведаючы арыгінала, аднаўляю гэты радок, і, як мне здаецца, без вялікай памылкі.

З усіх вершаў паўстае вобраз сялянскага хлапца-юнака, разумнага, смелага ў сваіх думках і пачуццях — вобраз самога паэта. Ён то лірычна-задуменны, пазіраючы на адлёт у вырай гусей, ідучы змораны па пясчанай дарозе, не забывае пасцаць ім кліч «Шчаслівай дарогі!», то з цёплым гумарам расказвае нам гісторыю пра дзеда, якога ашукаў шчупак, не трапіўшы на дзедавы прыманкі — зерні-зоры, то гнеўна-бунтоўны кідае заклік біць паноў і звяртаецца да возера Нарач:

Люблю тваe буры, тваe навальніцы,—
Ў іх чую, як ў песнях, жыццё
маладое...
І хочацца блізка грудзьмі прытуліцца
Да чорных, ад гневу магучых прыбояў.

Сам паэт песню сваю характарызуе так:

Нашу песню не раз грызлі голад з сухотамі,
Не было нават ранаў калі загаіць.
Станавіліся, ведай, на грудзі
падкутымі ботамі
І чужынец-гандляр, а найгорш —
гэта юды сваі.

Вобраз паэта будзе няпоўны, калі не сказаць, як ставіўся ён да «юдаў сваіх», да буржуазных нацыяналістаў, якія намагаліся адарваць паэта ад народа, ад барацьбы. Паэт гнеўна заявіў ім:

Я не магу вас песняй цешыць
З абмытых бурамі эстрад,
Хоць меў бы пенсію штомесяц
І спакайней я жыў бы шмат.
. . . .
А так ўжо сёння я не першы,
Прыйшоўшы зморaны дамоў,
Да позняй ночы мыю вершы
Ад вашых пальцаў, ад слядоў.

На гэтым я і скончу свае ўражанні і думкі, выкліканыя паэзіяй Максіма Танка.

Танк — паэт арыгінальны, таленавіты і жыццяздольны. Хочацца пажадаць яму новых, яшчэ большых поспехаў на аснове новага, сацыялістычнага жыцця.

1939 г.

НЕПАРЫЎНАЯ СУВЯЗЬ З ЖЫЦЦЁМ

Артыкул гэты напісаны на аснове даклада, зробленага мною на рэспубліканскім сходзе беларускіх пісьменнікаў у лютым 1948 года. Скарочаныя справаздачы аб дакладзе надрукаваны былі ў газеце «Літаратура і мастацтва» і ў маскоўскай «Литературной газете». Як выявілася пазней, такая ўвага да беларускай паэзіі тлумачылася не часовым інтарэсам.

Ужо ў 1948 годзе Максіму Танку за кнігу «Каб ведалі» была прысуджана Дзяржаўная прэмія СССР, а ў 1949 годзе за паэму «Рыбакова хата» — Якубу Коласу. Рускія літаратурныя часопісы зацікавіліся творчасцю Валянціна Таўлая і Міколы Засіма. Цыкл «Лукішскія вершы» Таўлая пераклаў Я. Хелемскі, а паэму «Таварыш» — К. Сіманаў. Вершы М. Засіма з'явіліся ў рускім друку ў перакладзе А. Твардоўскага. Такім чынам, паэтычныя здабыткі 1947 года сталі прыкметнай з'явай для ўсесаюзнага чытача. Вось чаму я палічыў магчымым, прытрымліваючыся тэзісаў даклада, які захаваўся ў маім архіве, аднавіць у артыкуле старонкі паэзіі амаль дваццаціпяцігадовай даўнасці. Артыкул мой, як і даклад, не прэтэндуе на тое, каб даць поўнае ўяўленне аб усіх працэсах, што адбываліся тады ў беларускай паэзіі; як у дакладзе, так і ў артыкуле я цікаўлюся галоўным чынам станоўчымі тэндэнцыямі яе руху і цяжкасцямі, што ўзнікалі на першых кроках яе пасляваеннага станаўлення.

Зробленыя ў дакладзе ацэнкі кніг В. Таўлая і М. Засіма я амаль поўнасцю захаваў у артыкуле. Я не пашырыў і не паглыбіў разгляду паэмы Якуба Коласа «Рыбакова хата», бо ў межах агляду здабыткаў аднаго года гэта зрабіць немагчыма. Каб вызначыць месца «Рыбаковай хаты» толькі ў творчасці Я. Коласа, патрэбен асобны артыкул ці, хутчэй, даследаванне, бо, як вядома, напісанню «Рыбаковай хаты» папярэднічалі такія творы, як «Новая зямля» і «Сымон-музыка». А без сувязі з імі любы разгляд новай буйнай рэчы Я. Коласа быў бы абмежаваны і штучна адмежаваны ад агульнай плыні эпічнай творчасці паэта.

Кола пытанняў і тэм, узнятых дакладам, асталося тым жа, але аднаўленне іх у артыкуле не было справай механічнай. Амаль нанова напісаны раздзел аб творчасці Максіма Танка. Яго кніга «Каб ведалі» яшчэ не была тады выдадзена. Аднак я свядома выбраў з яе для разгляду вершы, што памагалі мне ў тлумачэнні тых з'яў і працэсаў тагачаснай паэзіі, якія хоць і былі выяўлены дакладам, але не зусім выразна і пераканаўча раскрываліся ў ім. Станоўчыя тэндэнцыі кнігі таксама падкрэслены мною ў згодзе з сюжэтам даклада, і не таму, што ў ёй усё раўнацэннае. Я зыходзіў з таго, што першачарговая задача крытыкі — зацікавіць чытача творамі, вартымі яго ўвагі. У кожнага паэта ёсць свае сакрэты і тайныя спружыны апасродкаванай сувязі з чытачом. Толькі зразумеўшы іх, крытык зможа разабрацца і ў недахопах і вызначыць ступень іх істотнасці.

Нешта адваротнае гэтаму атрымалася ў свой час у тым месцы майго даклада, дзе я спрабаваў разабрацца ў лірычным вершы Максіма Лужаніна «Васілёк», вытлумачыць змест яго літаратурным паходжаннем. На памылковую сцежку скіравала

мяне тады знешняе падабенства тэмы верша з выказваннем Багдановіча аб мастацтве. Яго сцверджанне «навошта каласы, калі няма васількоў», якое доўгі час выклікала супярэчлівыя тлумачэнні, насцярожыла і мяне. Пераасэнсаваны водгук яго пачуўся мне ў вершы «Васілёк». Я не мог пагадзіцца з думкай, што хоць васілёк марная трава, але паэт не можа выпалаць яе з сэрца. Цяпер, перачытаўшы верш, я зразумеў, усё ў ім значна прасцей, чым здавалася. Гэта я вінаваты ў тым, што западаўся па сцежцы традыцыйных асацыяцый і заблудзіўся ў іх. Проста гэты верш аб іншым. Апынуўшыся ў першыя пасляваенныя дні ў Германіі, паэт сумуе па радзіме: на воблаках, якія ляцяць на ўсход, ён гатоў пісаць лісты да роднай зямлі, шукае ў навакольным тых прыкмет, што маглі б нагадаць аб ёй. Вось ён бачыць жыта, але чужым і пустым здаецца яно яму без васількоў:

Тут кажуць — марная трава
Мой васілёк! Я разумею...
Цябе я з жыта вырываў,
А з сэрца выпалаць не ўмею.

Адсутнасць васількоў у жыце яшчэ больш падкрэсліла шчымлівае пачуццё адзіноты, дарагія ўспаміны аб далёкай радзіме, незабыўныя малюнкі маленства, якія не выпалаць з сэрца. Так не заўважаны як след з першага прачытання факт, што паслужыў штуршком для нараджэння верша, здымае з яго цень літаратурнага паходжання і ставіць усё на сваё месца. Адгэтуль можна зрабіць карысную выснову: крытык не павінен спяшацца з абвінавачваннем вобраза ў стэрэатыпнасці, не высветліўшы ўсе яго функцыі і дэталі біяграфіі паэта.

Мінула чвэртка веку, можна сказаць цэлая эпоха. Аднак мне помніцца яшчэ той сход, якому аба-

вязаны гэты артыкул. Патрабавальная атмасфера сходу вызначалася і нядаўна адсвяткаваным тады трыццацігоддзем Кастрычніка, і ўвагай грамадскасці, і тым асаблівым пачуццём прыўзнятасці, што не скончылася з адгрымеўшымі салютамі Перамогі, а ўсё яшчэ ўспыхвала ў памяці святлом яе ракет, як бы нехаця адыходзячы ў прошласць. Каб не парушыць гэтай атмасферы, я ў артыкуле строга прытрымліваўся і таго рэгламенту, што быў акрэслен на сходзе дакладчыку, і гатовага сюжэта, што ўжо належыць не мне, а таму часу.

1947 год быў годам незвычайным у жыцці савецкага народа. У гэты год, з гістарычнай вышыні трыццацігоддзя Кастрычніцкай рэвалюцыі, савецкі народ аглядаў свой пройдзены шлях, усведамляў сваю перадавую ролю ў развіцці чалавечага грамадства. На гэтым шляху, які зліў у сабе мільёны людскіх дарог і сцежак, працоўныя нашай краіны дасягнулі значных поспехаў у адбудове сацыялістычных заводаў, гарадоў, калгасаў. Яшчэ больш узрос міжнародны аўтарытэт Савецкага Саюза, у якім народы ўсяго свету ўбачылі надзейную апору міру, сваю абарону ад фашызму і неафашызму.

Усё гэта не магло не адбіцца на развіцці беларускай савецкай літаратуры. У паэтычных творах за 1947 год закраналіся праблемы, што хвалююць савецкага чытача, ставіліся пытанні яго пасляваеннага жыцця і ўладкавання. Да трыццацігоддзя Вялікага Кастрычніка наша паэзія прыйшла не з пустымі рукамі — лепшыя творы нашых паэтаў чыталіся не толькі беларускім чытачом, яны выйшлі на шырокую ўсесаюзную чытацкую арэну. У перакладах на рускую і іншыя мовы народаў Савецкага Саюза друкаваліся ў газетах, часопісах і асобнымі кніжкамі творы Якуба Коласа, Петруся Броўкі, Максіма Танка, Пімена Панчанкі, Пятра Глебкі,

Максіма Лужаніна, Піліпа Пестрака, Аляксея Зарыцкага, Кастуся Кірэенкі, Анатоля Вялюгіна, Васіля Віткі, Антона Бялевіча, Анатоля Астрэйкі ды інш. Выйшла з друку ў перакладзе на ўкраінскую мову «Анталогія беларускай савецкай паэзіі». Такая ж анталогія была выдадзена ў Ленінградзе ў перакладзе ленінградскіх паэтаў. Рыхтавалася да друку вялікая анталогія беларускай паэзіі, у Маскве ў Дзяржаўным выдавецтве. Вось кароткі пераклік імён, кніжак, якія сведчылі аб зацікаўленасці да беларускай сучаснай паэзіі з боку братніх літаратур, і ў першую чаргу з боку рускай савецкай літаратуры.

Увага да паэзіі, беларускай асабліва, хутка пачала расці ў гады Айчыннай вайны. Яна можа быць вытлумачана тым вялікім размахам партызанскага руху, які ахапіў тэрыторыю заняволенай ворагам Савецкай Беларусі. Вядома, у гэтай зацікаўленасці «вінаваты» і творы беларускіх паэтаў, іх вершы і паэмы, што не маўчалі ў час, калі грымелі гарматы, а набатным заклікам на смяротны бой з акупантамі гучалі над гарадамі і сёламі. Увага да нашай паэзіі тых гераічных гадоў адпавядала ўвазе чалавецтва да самаахвярнага змагання нашага народа, бо людзі ўсяго свету ведалі, што пад Масквой і Сталінградам, у беларускіх лясах вырашаўся і іх лёс. Паэзія наша аказалася вартай гэтай увагі. Яе высакародны патрыятычны тон у спалучэнні з вобразнай думкай, глыбокай сардэчнасцю і пранікнёнасцю горам народным адпавядалі патрабаванням суровага часу і ўпісалі праўдзівыя старонкі ў яго мастацкі летапіс. Грамадзянскі пафас, даўно ўласцівы беларускай паэзіі, выявіў тады новыя якасці — веру ў перамогу перадавога сацыялістычнага ладу, адказнасць за лёс чалавецтва, за яго заўтрашні дзень, якасць, якая і далей будзе вы-

рашаць развіццё беларускай савецкай паэзіі. Сведчаннем таму былі паэтычныя творы першых пасляваенных год. Не дробныя, вузка асабістыя перажыванні ўласцівы ім. Творчасць паэтаў скіравана на тое, каб энергіяй вобразнага слова натхніць сэрцы людзей, якія дбаюць аб трывалым міры на зямлі, якія аддаюць усе сілы на аднаўленне разбуранага вайною краю.

Савецкі салдат узняў сцяг Перамогі над рэйхстагам. Але на гэтым не скончылася яго франтавое жыццё. Тэрмітам была спалена родная зямля, выпалены сёлы. Былы бліндаж, зямлянка яшчэ служылі яму і яго сям'і напамінам аб непабудаваным доме. Даваеннае жыццё з яго першымі крокамі да ўстойлівага дабрабыту і заможнасці ўсплывала не ўспамінам прошласці, а перспектывай будучыні. Перад вачыма — руіны шматгадовых здабыткаў розуму і рук, але ў глыбіні душы — захаваная святочная ўзнятасць: вызратавана жыццё дзяцей, унукаў, праўнукаў. Як зялёная трава з выпаленай зямлі, прарастала ў сэрцы прага працы і неўміручасці. Яшчэ стаяў на папялішчы адзінокі комін, а ўжо хмарка, што праплывала над ім, здавалася першым дымком новага жытла... Аб усім гэтым, знайшоўшы праўдзівы тон, рытм, словы, і павінна была гаварыць пасляваенная паэзія.

І тон, і рытм, як вядома, існуюць не самі па сабе, а для таго, каб памагчы паэту найбольш праўдзіва і эмацыянальна раскрыць змест (думку) паэмы, балады, верша. Значэнне гэтых якасцей формы настолькі важнае, што няўвага да іх, адносіны да іх як да нечага другароднага могуць загубіць самыя смелыя і арыгінальныя задумкі і намеры. А правільна ўзяты тон робіць цуд — вынаходзіць дагэтуль нечуваныя магчымасці рытму, даўно ўжо выпрабаванага паэтамі ўсіх часоў. Успомнім хаця б

«Інтэрнацыянал». Калі мы вымаўляем яго радкі, нам не прыходзіць на думку, што напісаны яны рытмам элегіі Пушкіна «Брожу ли я вдоль улиц шумных». Тут дарэчы сказаць: ідылічнасць, бесклапотнасць, як і элегічнасць тону, менш за ўсё адпавядалі сутнасці нашага пасляваеннага жыцця, новых яго ўмоў, што складаліся ў выніку сусветна-гістарычнай перамогі.

На вачах нашага пакалення, як на вачах нашых бацькоў у Кастрычніцкія дні, прарвана новае звяно ў ланцугу імперыялізму: яго ўлады пазбыліся многія краіны Еўропы і Азіі. Гісторыя рухаецца наперад так імкліва, што мы, яе сведкі, не маем магчымасці ў поўнай меры ні адчуць, ні ахапіць думкай таго нядаўняга, што ў момант маланкі робіцца мінулым. Сапраўды, перад пачаткам Айчыннай вайны Савецкі Саюз быў адзінай сацыялістычнай дзяржавай, востравам, акружаным капіталізмам. А цяпер на варце міру і Кастрычніцкіх заваёў стаіць лагер сацыялізма на чале з нашай дзяржавай. Не паспела скончыцца самая жорсткая і бесчалавечная вайна, як свет ужо ведаў імёны новых падпальшчыкаў вайны, тых, што не жадаюць прызнаць прагрэсіўных змен свету і хацелі б накіраваць плынь гісторыі ў старое рэчышча прыгнёту і каланіялізму, пагражаючы атамнай зброяй, выпрабаванай імі на мірных жыхарах Хірасімы і Нагасакі.

Гэтак, як перад Айчыннай вайной, прадчуваючы яе непазбежнасць, мы не ўяўлялі ні яе сапраўдных памераў, ні вынікаў (здавалася, што яна будзе апошняй), так і ў наш час, верачы ў канчатковую перамогу міру, нам цяжка прадбачыць: калі і ў выніку якіх падзей будуць пахаваны такія з'явы, як вайна. І хоць мы не можам назваць канкрэтнага тэрміну збаўлення ад векавечных няшчасцяў

і бед вайны, мы знаем, што яе магільшчыкам ужо сёння завецца сацыялістычны лад, сутнасцю якога з'яўляюцца мір і братэрства працоўных. Ён пахавае панаванне эксплуатататараў разам з іх злачыннай спадчынай. Такая ўпэўненасць грунтуецца не на прадчуванні, а на навуковым прадбачанні марксісцкай тэорыі. Адкрытыя ёю законы развіцця грамадства ажыццявіліся ў існаванні савецкай дзяржавы і няўхільна пашыраюцца ў пераможным поступе камуністычнага ладу.

Паэтычныя здабыткі сусветнай літаратуры сведчаць аб непарыўнай сувязі іх стваральнікаў з праўдай жыцця, з яго перадавымі ідэямі. Жывячыся імі, у «свой суровы век» услаўлялі свабоду Пушкін, Лермантаў, Някрасаў. Да гэтага заклікана жыццём і сучаснае слова паэта. Калі ён хоча стаць праўдзівым летапісцам нашага веку, ён павінен думкамі і пачуццямі быць у непарыўнай сувязі з праўдай, з перадавымі ідэямі, г. зн., у непарыўнай сувязі з камунізмам.

Сувязь гэта памагае мастаку арыентавацца ў падзеях, якімі так насычаны наш дынамічны век, дае магчымасць рабіць надзённым тое, што хвалюе мастака, але што, з прычыны імклівых змен жыцця, за якія сем-восем год адышло ў прошласць. Прыгадаем самы буйны твор 1947 года — паэму Якуба Коласа «Рыбакова хата». Нягледзячы на тое што тэма яе — уз'яднанне беларускага народа ў адзінай савецкай дзяржаве — не надзённая, паэма ўспрымалася чытачом як твор сучасны. Наш народны паэт, пішучы аб жыцці сялян Заходняй Беларусі, улавіў матывы, якія яднаюць жыццё яго герояў з сённяшнім днём. У «Рыбаковай хаце» Колас стварыў вобраз рэвалюцыянера з сялян — Данілы Смыка. Пад уплывам камуністычных ідэй герой Коласа становіцца на актыўны шлях бараць-

бы з панамі. Хай гэта яшчэ не вобраз камуніста, але гэта ўжо рэальныя подступы да стварэння яго.

У чым сіла і апора камуністаў? — пытае паэт. І дае адказ, які з'яўляецца мастацкім і ідэйным вянком усяго твора:

Пытае вецер у раслінак:
— Чаму зіма вас не змагла?
І кажуць тысячы былінак:
— Мы ад зямельнага цяпла!
Пытае холад у крыніцы:
— Чаму цябе я не спыніў?
Яму адказвае вадзіца:
— З зямлі струменіць мой разліў.
Пытае бура старца-дуба:
— Чаму цябе я не зламлю?
І кажа дуб: — Я ўрос ў зямлю,
З зямлёю жыць у дружбе люба.

У сувязі з зямлёю, з працоўным народам сіла камуністаў, у народзе — іх апора. Такі адказ дае нам у гэтых радках Якуб Колас. Нашу сілу і нязломнасць сімвалізуюць і векавы дуб, што ўрос у зямлю, і крынічная вада, што імкнецца з-пад зямлі і якой не страшны холад, і рунь, якую не замарозіць зіма, бо ў гэтай руні жыве цеплыня зямлі, прага жыватворчага зерня. Да гэтае думкі аўтар паэмы прыводзіць чытача пераканаўча, паступова, усёй шырокай плынню твора, а таму яна гучыць і як само жыццё і як песня ў гонар векапомных вызваленчых спраў савецкага народа.

Вызваленчай барацьбе Заходняй Беларусі прысвечаны і яшчэ дзве кніжкі, якія выйшлі з друку ў 1947 годзе. Гэта — невялікі зборнік выбраных вершаў і паэм Валянціна Таўлая і зборнік вершаў Міколы Засіма «Ад шчырага сэрца».

Валянціну Таўлаю было пятнаццаць год, калі польскія ўлады кінулі яго ў турму. Першае зняволенне выпала на долю пачынаючага паэта ў 1929 годзе. У панскай Польшчы за рэвалюцыйную

дзейнасць судзілі тады царскімі законамі 1903 года. Пятнаццацігадовы юнак Валянцін Таўлай адказаў на зняволенне гнеўнымі радкамі вершаў, якія можна лічыць пачаткам яго літаратурнай дзейнасці:

І перад вамі на сукне зялёным
Закон, падпісаны яшчэ царом.
Вы судзіце нізрынутым законам:
Яго даўно разбіў народны гром.

Вершы Таўлая чытаюцца як агністы летапіс змагання. Упершыню з вершаў, надрукаваных у кнізе, мы дазнаёмся аб духоўным абліччы паэта. Пры жыцці Валянцін Таўлай паводзіў сябе сціпла, нават зборнік яго паэзіі ўбачыў свет пасля смерці аўтара. Толькі цяпер мы высвятляем, што гэты сціплы і, здавалася б, далёкі ад літаратуры чалавек мае самае блізкае і непасрэднае дачыненне да яе сённяшніх і будучых задач. У яго былі перадавыя, рэвалюцыйныя погляды на прызначэнне і ролю паэзіі. Я дазволю сабе амаль цалкам прывесці яго «Лукішскія вершы»:

Калі наспее ў сэрцы гром
І задрыжаць Лукішкі —
Пішу я вершы не пяром,
Не ў запісную кніжку.
Тут і агрызак алаўка
Недатыкальней табу,
А знойдуць — аднаго чакай:
За ўсё адкажуць скабы!
Але нашто душой крывіць?
Знайсці — не іх рукамі:
Я верш пад ззянне бліскавіц
Запісваю у памяць.
. . . .

Я сам — і пасядзець магу,
А вершам — часу шкода:
Шумець ім трэба на сцягу

I калыхаць паходы.
Глядзі ўваўчок як дзень, так ноч —
Не ўбачыш, чорт зіркаты,
Як я заўзята і даўно
Пілую вершам краты.

Прызначэнне паэзіі Таўлай бачыў у актыўным яе ўдзеле ў барацьбе. Ён вершам пілаваў краты, каб даць волю вязням капіталізму. Акрамя мэтанакіраванай думкі і жывога пачуцця, паэт валодаў яшчэ свежым і вострым, назіральным вокам мастака. Ён па-свойму, паэтычна і арыгінальна бачыў многія, здавалася б, ужо старыя і вядомыя рэчы. Колькі, напрыклад, было напісана ў беларускай паэзіі вершаў аб пахіленай набок, зарослай зялёным мохам даўнасці беднай сялянскай хаце. І што можна было сказаць пра яе новага ва ўмовах былой Заходняй Беларусі? Аднак паэт сказаў пра яе сваё непаўторнае слова:

Вёрсты за вёрстамі сцелюцца гладка
Палямі, лугамі, борам.
І вырастае на сцежцы хатка
Пахіленая,
аж сорам.
Лезе на вочы страха-магерка,
І нешта пад сэрцам блага...
Хто ж цябе, хатка, паіў гарэлкай,
Горкай жыццёвай брагай?
Чэрпаў ён, мусіць, вялікім кубкам
З гора бяздоннай крыніцы...
Не паддавайся, мая галубка,
Пніся
не паваліцца.

Вобраз, выпакутаваны дарогамі падпольшчыка-рэвалюцыянера, што абышоў не адзін дзесятак пахіленых горам хацінак, якія адчынялі яму свае дзверы-абдымкі, з сэрца яго пілі светлую веру ў лепшую долю:

Змогуць сыны і паноў і гора,
Выйдуць у бой радамі,
Каб узняліся хацінкі ўгору
Святліцамі,
гарадамі.

Асаблівай увагі заслугоўвае надрукаваная ў кніжцы невялічкая паэма Таўлая — «Таварыш». Яна варта таго, каб на ёй спыніцца і пераказаць змест. Паэма апавядае аб кароткім жыцці і заўчаснай смерці ў турме вязня — палкага рэвалюцыянера. Ён трапіў у турму ў дні, калі ў Іспаніі ішла крывавая барацьба з фашызмам. З гэтай прычыны асабліва востра і балюча перажывае таварыш сваё зняволенне.

Праплывае чорная хмара —
Ён, здаецца б, яе маліў,
Каб пярун у астрог ударыў,
Гэты камень з грудзей зваліў.

Сэрца рэвалюцыянера рвецца за краты, туды, адкуль далятае ў цесныя турэмныя камеры «свежы подых іспанскіх вятроў». Рэвалюцыйная вайна ў Іспаніі адбіваецца і на лёсе зняволеных — іх трымаюць у кіпцюрах жорсткага рэжыму, морацъ голадам. За актыўны пратэст супроць бесчалавечных умоў вязня кідаюць у карцэр. З сырога падзямелля таварыш вярнуўся цяжка хворы. Аднак, хоць фізічныя сілы пакідаюць, рэвалюцыйны дух яго нязломны. Мары аб Іспаніі не даюць спакою. Таварышу здаецца, што не сухоты і кашаль сціскаюць яму грудзі, а што гэта на грудзі яго цяжкою гарой налёг мараканец. Уначы, ужо непрытомны, ён выстуквае мовай Морзе пароль партыйнаму сакратару. Ён просіць у яго дазволу паехаць у Іспанію, каб змагацца ў радах Інтэрнацыянальнай брыгады. Сакратар не зразумеў перадсмяротнай просьбы

хворага, непрытомнага камуніста. Ён палічыў яе за сяброўскі жарт.

Усміхнуўся ў вусы адказны:
«Хлопцу жарты наўме — няхай...»
І адстукаў дробна, выразна:
«Не пярэчу. Шчасліва. Бывай».
Жартаваў сакратар не ў пору.
І падумаў зусім не так:
Смерць стаяла з таварышам поруч,
Выбіваючы дзіўны такт...
. . . .

Дзень займаўся звычайны, астрожны,
Як заўсёды — свісток свістаў.
Першы раз таварышу можна
На праверку і то не ўстаць.
Ні Грабоўскі яму не зважыць
Маткай высушаных сухароў,
Ні турэмны фельчар не скажа:
«Сімулюеш, як бык, здароў».
Спасавалі перад нязломным,
Перад сэрцам, поўным агня.
Ён падаўся з камеры цёмнай
У далёкі паход да дня.
. . . .

Ён ляжыць на нары халоднай,
Малады — як ніколі раней.
Яго сэрцу ў вятрах паходняй
З Пірэнейскіх скал палымнець.

Вось змест і ідэя гэтай невялічкай паэмы, якую я лічу адным з лепшых твораў, што давялося мне прачытаць у 1947 годзе. Валянцін Таўлай памёр рана, яго сілы падарвалі і зняволенне ў польскіх астрогах, і барацьба з гітлераўскімі акупантамі. Мяркуючы па творах, гэта быў пясняр з палымянай верай у справу, якой прысвяціў свой нядоўгі век. Творы яго ўвайшлі ў лік лепшых узораў беларускай грамадзянскай лірыкі. Мастацкая сіла яго нешматлікай паэтычнай спадчыны не можа быць

аспрэчана часам, бо Валянцін Таўлай як паэт і змагар адчуваў непарыўную сувязь з праўдай нашага стагоддзя і яго перадавымі ідэямі. Сувязь гэта сапраўды непарыўная, з тых, што пераходзіць з аднаго стагоддзя ў другое незабыўнымі каштоўнасцямі, створанымі чалавечым талентам. Хоць паэт і памёр, але сувязь яго з наступнымі пакаленнямі не парвалася. Вершы і паэмы яго жывуць, ім, як пісаў Таўлай, часу шкада, ім трэба шумець на сцягах і калыхаць паходы.

Хочацца сказаць і некалькі добрых слоў аб кнізе вершаў Міколы Засіма — «Ад шчырага сэрца». Нягледзячы на тое што вершы Засіма з боку паэтычнага майстэрства не параўнаць з высокім, спелым майстэрствам паэзіі Таўлая, усё ж яны з'ява яркая і цікавая. Шкада, што творчасць Засіма, і ў прыватнасці яго апошняя кніжка, дагэтуль не знайшла добразычлівай, вартай свайго значэння ацэнкі. Кажуць, Мікола Засім — паэт-самавук, творы яго прымітыўныя ў сваёй форме і маюць цікавасць толькі тую, што напісаны сялянскім хлопцам з былой Заходняй Беларусі, амаль непісьменным. Пашырана і такая думка, нібыта Засім — паэт, які ў пэўнай меры абмежаваў сябе падзеямі вёскі, у якой жыў пры панах, не ўзняўся вышэй бытавых замалёвак. Але ці так гэта?

Жылі-былі ў сяле суседзі,
Змяніліс ўладаю цары,
Адзін пражыў свой век — не згледзеў,
Другі загінуў без пары.
Адзін, як жыў, шукаў зацішку,
Другі змагаўся, колькі мог,
Адведаў Вронкі і Лукішкі
І без пары ў зямельку лёг.
Адзін памёр, дык пахавалі,
Як дзеда-прадзеда, з папом,
А ўсё ж другога шкадавалі
І не забудуць век вяком.

Верш гэты сапраўды аб аднавяскоўцах, але наўрад ці хто стане даводзіць яго няўзнятасць над бытам. Сам паэт, як і той сусед, што «загінуў без пары», не шукаў у жыцці зацішку, а змагаўся з нядоляй і несправядлівасцю. Зведаў ён і панскі бізун і Лукішкі. Жаданне песень, як смага ў спёку, мучыла яго спакучанае сэрца. Ён складаў іх, не дбаючы аб літаратурнай справе і славе, з адзіным намерам самому пазбыцца смагі і напаіць, як крынічнай вадою, надзеямі шчасця і ярасцю барацьбы сэрцы сваіх абяздоленых сяброў і суседзяў. Такім жа настроем прасякнуты і вершы тых дзён, калі паэт партызаніў у беларускіх лясах. Гэты перыяд творчасці Засіма мы ўяўлялі толькі па яркіх радках, якімі ён заклікаў біць акупантаў: «а кулак наш, як жалеза, грудзь шырокая, як печ, дый пад бокам Белавежа — можна ўдарыць, можна ўцеч». Аднак, чытаючы новую кніжку Засіма, бачым, што прыведзеныя радкі — своеасаблівы запеў да цэлага сшытка вершаў, кожны з якіх мае сваю настраёвасць, кароткі сюжэт, выразную думку. Тут і расказ аб партызане, што быў забіты па дарозе ў родную вёску, калі ішоў на спатканне з каханай, тут і папрок дзяўчыны свайму суседу, што ў суровы час адышоў ад барацьбы:

«Люблю, люблю»,— пляцеш штовечар,
Мой мілы хлопча, другі год,
А сам ляжыш, як кот на печы...

Вобразная мова, жывы народны гумар, нечаканы рух думкі ўласцівы і партызанскаму сшытку Засіма. Не зважаючы на пэўную недасканаласць мастацкай формы, яны ўражваюць сваёй непасрэднасцю, непадробленасцю пачуцця:

Вы на сонца не глядзіце —
Не асушыць слёзы.

І не стаўце твар на вецер —
Вецер не паможа.
Ёсць ад слёз ад тых, гаручых,
Адны лекі, людцы,
А растуць яны па пушчах,
Там, дзе з немцам б'юцца.

Ці мае першаступеннае значэнне той факт, што радкі, падобныя гэтым, напісаны сапраўды сялянскім хлопцам, які меў усяго толькі пачатковую адукацыю? Ці зніжае цікавасць да іх такая акалічнасць? Думаецца, што не. Падзеі, у якіх браў Засім актыўны ўдзел, мелі вырашальнае значэнне ў лёсе народа. Пішучы аб звычайных, на першы погляд абыдзеных здарэннях, паэт, можа, у дастатковай меры і не ўсведамляючы гэтага, з прычыны незвычайнасці і неабыдзенасці падзей і здарэнняў, непасрэдна і востра абагульняў з'явы, якія сёння намі ўспрымаюцца як важныя, эпахальныя. І чым далей мы будзем адыходзіць ад дзён гераічнага змагання, якому служылі песні Засіма, тым яскравей будзе выступаць на лепшых з іх не ржа часу, а гарт сталі, які набыты імі ў агні гістарычных баёў.

Найбольш поўна патрэбу размаўляць вершам выказаў сам Мікола Засім, вызначыўшы тым самым і месца свайго слова ў жыцці народа:

Верш каструбаваты,
Як з пянькі пастромка:
Плуг зачэпіш — цягне,
Не пакіне ззаду,
Й на пятлю згадзіцца
Дзе якому гаду.

Каструбаватае, але выразнае слова лепш ад гладкага, але «слізкага, як панскія паркеты». Паэзія заклікана не для таго, каб лашчыць слых, а для дзейнасці: «Пісаць пра волю — гэта мала, без чыну слова — гэта грош». Народжаныя такім усведам-

леннем, хай «каструбаватыя», але вострыя і праўдзівыя засімаўскія радкі маюць большае дачыненне да патрэб нашага часу, чым радкі добра зарыфмаваныя, але пазбаўленыя байцоўскага пафасу. Мне могуць запярэчыць: маўляў, вершы Маякоўскага і дзейсныя і адначасова майстэрскія. Так, пярэчанне слушнае. Тут многае залежыць і ад агульнай культуры паэта, і ад яго здольнасцей. Бяспрэчна, вершы Таўлая маюць большы зарад карыснай дзейнасці, бо яны задавальняюць густ і дасведчанага і не дасведчанага ў паэзіі чытача. Але, аддаючы перавагу вершам Таўлая, мы за тое, каб і створанае Засімам займала адпаведнае, пасвойму пачэснае месца ў анталогіі беларускай грамадзянскай лірыкі. Яе каструбаватасць не грэх, а той збег сацыяльных і гістарычных умоў, які перашкодзіў Засіму выявіць да канца ўсё самабытнае, што было заложана ў яго паэтычнай натуры.

Па-рознаму адбіваецца на творчасці неспрыяльнасць абставін. Калі Засіму яна ўладна дыктавала паспешлівы, амаль дзённікавы, запіс навакольных падзей, дык ад больш патрабавальнага Таўлая вымагала дадатковых намаганняў — паэт не раз дапрацоўваў вершы і паэмы, пачатыя ім у турме, каб задумы яго набылі большую мастацкую і ідэйную дасканаласць.

Аднак не трэба забываць, што спасылка на неспрыяльнасць умоў не абавязковая ў ацэнцы зробленага мастаком. Часцей за ўсё асабістыя нястачы і пакуты, жыццё і гора народнае і высякаюць паэтычную іскру. Толькі ці надоўга? Жыццяздольнасць мастака залежыць ад даўгавечнасці яго парывання, ад індывідуальных асаблівасцей яго чалавечага характару: апанаванай веры ў сваё прызванне, усведамлення абранай ім справы як галоўнай задачы ўсяго жыцця і абавязковасці сва-

ёй работы ў агульнай плыні грамадскага развіцця. Гатоўнасць ісці на творчы подзвіг дзеля высокай мэты і ёсць ужо рыса значнага таленту, як вынік яго ўнутранага свету, багатага на пачуццё і вобразнае мысленне. Інстынкт самазахавання, што ўласцівы як чалавеку, так і абранаму ім прызванню, уладна дыктуе мастаку набыццё патрэбнага культурнага багажу і ўдасканаленне майстэрства як першачарговай умовы сур'ёзнай творчасці. Чым большыя цяжкасці, тым большая прага да пераадолення іх. Як дрэва на камяністай глебе ўсё шырэй і глыбей пускае свае карэнні, каб умацавацца на зямлі, так і сапраўдны талент тытанічнай работай розуму і сэрца робіцца прыкметнай і неабходнай для грамадства з'явай.

Параўнанне — рэч умоўная. Але ўявіце, што змянілася жыццё — той грунт, на якім вырас і да якога прызвычаіўся паэт. Колькі неабходна яму дадатковай энергіі, каб, як перасаджанаму дрэву, і захаваць сувязь карэння з новай глебай, і не страціць першароднай красы сваёй кроны шумналістай і жывой? Такое пытанне паўставала перад намі, калі мы ў верасні 1939 года ўпершыню знаёміліся з кнігамі Максіма Танка, з яго вершаванымі водгукамі на гістарычную падзею ўз'яднання беларускага народа ў адзінай сацыялістычнай дзяржаве. Праўда, кнігі, што мы прачыталі, давалі ўсе падставы думаць аб унутранай падрыхтаванасці паэта да разумовага, пачуццёвага, вобразнага ўспрыняцця новай рэчаіснасці. Першыя дэкларацыйныя вершы паэта хоць і насцярожвалі, але не пазбаўлялі надзей на новы творчы ўзлёт. Так яно і адбылося. Ужо ў часы Айчыннай вайны з-пад пяра Максіма Танка пачалі з'яўляцца творы, якія не толькі не сведчылі аб страце былой самабытнасці, але сцвярджалі новыя яе, незнаёмыя дагэтуль якасці. Ус-

помнім хаця б верш пра маці, што вышывала сыну кашулю не звычайную, а такую, каб праз яе груганы не змаглі дастаць да сэрца.

Кніжку Максіма Танка «Каб ведалі» чытач са здавальненнем паставіў на сваю кніжную паліцу. Яна стала поруч з такімі дасягненнямі паэта, як кнігі вершаў «На этапах», «Журавінавы цвет», «Пад мачтай». У новай кнізе зноў на былую моц гучаць знаёмыя танкаўскія інтанацыі, але ўжо ў вершах аб ваенным і пасляваенным жыцці савецкіх людзей:

Расце на высокім кургане сасна,
Каб ведалі;
Дол апляла каранямі да дна,
Каб ведалі;
Вяршыняю зоры кранае яна,
Каб ведалі;
З ветрам звініць, як тугая струна,
Каб ведалі;
Маткі,
Дзе спяць дзеці-сокалы сном;
Вятры,
Дзе іграць галасістым смыком;
Зоры,
Дзе ім асыпацца дажджом;
Птушкі у выраі —
Родны свой дом.

Вобраз сасны бытуе ў вершах Танка даўно. Яшчэ ў кнізе «Пад мачтай» сасна ўяўлялася паэту карабельнай мачтай, пад якой плыў ён у ягоны край. Зоры і тугая струна, маткі і дзеці-сокалы, вятры і галасістыя смыкі, дажджы і птушыны вырай як бы перавандравалі ў верш з ранейшых кніг. Няма нічога дзіўнага ў гэтым. Паэт вярнуўся да знаёмых сродкаў, каб не паўтарыць, а развіць і паглыбіць іх сэнс. Цяпер сасна — і векавечнае дрэва, і сімвал неўміручасці народа, і новы лёс паэта,

што звініць, «як тугая струна». Намацваючы сувязь з новая глебай, песня, як гордая сасна, адгукаецца на голас перамогі, здабытай у зацятым спаборніцтве з імклівым, суровым часам:

Толькі сягоння спраў кожнаму шмат:
Коласу — вырасціць жменю зярнят,
Сонцу — стаптаныя травы падняць,
Ветру — акопы пяском зараўняць,
Хмары — дажджамі зямлю напаіць,
З выраю птушцы — гняздо сваё звіць.

Па зямлі прайшоўся пякельны прас вайны. Нялёгка птушцы адшукаць дупло ў парадзелым лесе, знайсці страху для гнязда. Цяжка хмары напаіць кроплямі жывой вады выпаленую, учарнелую ад агню зямлю, а коласу вырасціць на ёй жменю зярнят. Так і паэту трэба ўсё пачынаць нанова: разам з ветрам засыпаць горкую памяць акопаў, разам з сонцам падняць стаптаныя травы, узняць хаты на папялішчы для «вясельных шырокіх сталоў, для пахмельных цымбал і смычкоў».

Я пераказаў змест вершаў «Каб ведалі» і «Добра было б». Усяго дзве песні, але з якой настраёвай сілай дэкларавана ў іх жыццетрываласць прыроды і зямлі, народа і паэзіі!

Круг тэм у кнізе «Каб ведалі» разнастайны і шырокі. Тут побач з вершамі аб мірнай працы і адбудове суседзіць напамін аб нядаўняй вайне і фашысцкіх лагерах смерці; побач з лірычнай споведдзю «Дарога» — мужны, напісаны рытмам маршу «Салют», прысвечаны памяці пакараных смерцю іспанскіх камуністаў; з песнямі і баладамі, напісанымі на аснове спраў і паданняў мінуўшчыны,— надзённая публіцыстыка верша «Партыя».

Уражанне такое, што плынь паэзіі Максіма Танка нібы цячэ не адным рэчышчам, а дзеліцца на

некалькі рукавоў, адгароджаных адзін ад другога маляўнічымі выспамі, і нібы гэтыя рукавы прызначаны для чытачоў розных і нават супярэчлівых густаў. Не падабаюцца, маўляў, вершы пра Шапэна альбо Райніса, а можа, ты, чытач, яшчэ не ведаеш, хто яны такія,— што ж, знойдзецца ў кнізе нешта і на твой густ. Пэўна ж, ты бачыў кветку іван-дымар'я, знаёмы з жураўлём і чапляю, набярыся цярплівасці — і ты сустрэнешся на старонках кнігі з дасціпнай гісторыяй сватання жураўля да чаплі, а таксама з паэтычнай легендай аб паходжанні кветкі іван-ды-мар'я. Ты, кажаш, чалавек у гадах і цябе не цікавяць паданні і казкі. Не бяда — перагарні старонку-другую, і ты натрапіш на баладу аб гераічных абаронцах Брэсцкай крэпасці, яна пачынаецца былiннымі словамі: «У Брэсце, у Брэсце, у слаўным месце...» Табе цяжка ўспамінаць вайну, чытай тады вершы аб сённяшніх мірных днях — «Жаўрук» і «Дружба». А можа, ты прыхільнік публіцыстычнай паэзіі? Не?.. Тады паспрабуй прачытаць «Песню пра Яносіка», «Сон над Нёманам» альбо лепш вось гэты верш — «Камяні»:

Гасцей чакаў я, і яны
Загрукалі ў парог —
Абветраныя валуны
Крутых маіх дарог.

На іх усіх сляды былі
Маіх юнацкіх сноў;
На іх усіх шрамы ляглі
Ад хмар і ад вятроў.

Я кожны камень пазнаваў:
Калі сустрэў яго,
Калі на ім адпачываў,
Начлежны клаў агонь.

Вось гэты — ў роднай старане
Быў пад акном маім,
Вось гэтым — кінулі ў мяне,
І след крыві на ім.

— Праўда, цудоўны верш?

— Але,— згаджаецца чытач,— я ніколі не думаў, што так выразна і так многа могуць расказаць маўклівыя камяні аб чалавеку і яго біяграфіі... Тут — і маленства, і юнацкія гады з іх снамі, і начлежныя агні, і дарогі, боль і кроў незабытых крыўд... Але чаму ўсё гэта прыйшло ў госці не звычайнымі ўспамінамі, а камянямі?

— Чытай далей.

Але адзін валун з усіх
Мне незнаёмы быў.
Хто ён, адкуль, з дарог якіх
Няпрошаны прыбыў?

Адно па снежнай белізне,
Па тым, як ён дыхнуў
Сцюдзёным змрокам на мяне
І ў сэрца заглянуў,

Я здагадаўся, што за госць,
І чаркай прывітаў.
— Калі прыйшоў ты, ягамосць,
Дык пі! — яму сказаў.

— Нечаканы паварот думкі, ці не так? Ты, як і раней, думаеш, што верш гэты аб біяграфіі чалавека?

— Не... Тут думка глыбейшая: аб жыцці і смерці. Цікава, што адкажа чалавек свайму надтруннаму каменю?

Вось толькі нам няма аб чым
З табою гаварыць.
Я ўжо дамовіўся ўначы
З хваінамі ў бары,

З жывой птушынаю сям'ёй,
З расталаю вадой
І з громам, каб яны вясной
Ўзялі мяне з сабой.

На гэтым самы раз скончыць дыялог з чытачом. Нам і яму зразумела дамоўленасць з «громам, з расталаю вадой, з жывой птушынаю сям'ёй». Жырасталаю вадой, з жывой птушынаю сям'ёй». Жывая сям'я, з якой, перад тварам няўхільнага нябыту, дамаўляецца чалавек,— не толькі прырода і жыццё наогул, але і людзі, бо ім адрасаваны верш. Напаткаўшы такі твор, чытач захоча ў новым яго святле пераасэнсаваць усё напісанае паэтам, яго баладу аб Іване ды Мар'і, расказ аб жураўлі і чаплі, песню пра Яносіка. Іначай будуць усрымацца ім тады і публіцыстычныя радкі з верша «Партыя». І нават чытача, далёкага ад актыўнай барацьбы, прымусяць яны задумацца аб пераможным поступе ідэй, якія натхнілі пяро паэта:

Партыя —
Выпрабаваны ў баях карабель.
Я — адна толькі нітка
Ў тых ветразях алых, суровых,
Што гісторыі подых нясуць на сабе...

Як агітатар ад паэзіі Максім Танк праўдзівымі і мудрымі сродкамі змагаецца за даверлівасць чытача. Канчатковая мэта: зрабіць яго, хай яшчэ далёкага ад правільных перакананняў, прыхільнікам сваіх ідэалаў. Сродкамі мастацкай агітацыі Танк па-майстэрску валодаў яшчэ ў ранніх кніжках. Прыгадаем верш, у якім «з вінтоўкай стражнік ноч і дзень вартуе куст пахучы бэзу». Верш усяго толькі аб вясне і бэзе, што, як хустку, ускінуў сваё сіняе полымя на муры і калючы дрот. Гэты лірыч-

ны шэдэўр не мог не знайсці зычлівы водгук у сэрцах і вязняў і невязняў. Заваёўваючы любоў і прыхільнасць шырокага чытача, паэт тым самым далучае яго да больш істотных і запаветных сваіх ідэй, што разам з ім кінуты за краты. Робіцца гэта і свядома, а часам і несвядома, але ў адпаведнасці з самой прыродай творчасці і таленту: пакінуць у сэрцах і ў памяці людзей след і як найбольш даўгавечны. Творы на так званыя «вечныя» тэмы, да якіх належыць верш «Камяні», недарэчна лічыць здачай баявых пазіцый, як гэта іншы раз спрабуюць рабіць некаторыя. Залежыць усё не ад тэмы, а, як вядома, ад яе якаснага новага вырашэння, ад тае мэты, якую ставіць перад сабой мастак. Мінаць жа гэтыя тэмы — значыць адмаўляцца ад заваяваных пазіцый, што па праву належаць літаратарам перадавога грамадства. На ўзбраенні нашым — не адны палымяныя заклікі і лозунгі, але і багаты, невычэрпны скарб чалавечых пачуццяў.

Верш «Камяні» належыць да выдатных знаходак Максіма Танка ў справе асваення гэтых скарбаў. Ён здольны ўразіць самага патрабавальнага чытача яркай, нечаканай вобразнасцю, насычанасцю радка, стрыманасцю пачуцця, якія знаходзяцца ў шчыльнай сувязі са зместам. Возьмем хаця б такі сцёрты, як манета ад доўгага ўжытку, выраз — «юнацкія сны». А як нова гучыць ён у вершы, ператвораны ў с л я д ы н а к а м е н і. На кожным камені, які пазнаваў паэт, можна іх знайсці і адчуць. Так, ёсць яны, сляды юнацкіх сноў, і на камені, на якім мы адпачывалі, паклаўшы яго пад галаву, і на тым, што ляжаў пад акном хаты — ён дагэтуль абуджае ўспаміны і самыя першыя летуценні. Горкія сляды расчаравання могуць быць і на камені, калі яго кінуў у нас некалі блізкі чалавек. Гэта, бясспрэчна, цуд, калі сцёрты выраз пры

нечаканым і новым ужытку пачынае зіхацець бляскам свежай звонкай чаканкі.

На тэму жыцця і смерці нямала напісана выдатных твораў у сусветнай літаратуры: то ў форме лірычных маналогаў, то маркотных элегій, то змрочных разваг. Здавалася б, што яшчэ можна сказаць? Як павярнуць тэму так, каб у ёй прысутнічала сучаснасць? «Смерць піянеркі» Багрыцкага, «Маці» Дзяменцьева, «Таварыш» Таўлая як бы даюць адказ. У пералічаных творах (а спіс іх можна пашырыць) сучаснасць пазнаецца ў выразным гістарычным і сацыяльным фоне, а таксама ў новым ідэйным вырашэнні тэмы. Можа, гэта і ёсць адзіна правільны шлях асваення савецкай паэзіяй «вечных» тэм? Як жа быць тады з вершам «Камяні», фактура якога, калі можна так сказаць, агульначалавечая? Сапраўды, каму не спадарожнічаў камень, хто толькі не адпачываў на ім, не бачыў яго на могілках сваіх дзядоў і прадзедаў. І ўсё ж, не зважаючы на агульнасць зрокавага вобраза, кожны чалавек, дзе б ён ні жыў, кім бы ён ні быў, будзе чытаць у радках і паміж радкамі Танкавага верша сваю ўласную біяграфію. Юнацкія сны не будуць супадаць з юнацкімі снамі аўтара, а камень, кінуты ў яго, з каменем, які хтосьці калісьці кінуў у чытача. Сацыяльны і гістарычны фон пашырыўся на безліч незнаёмых нам біяграфій. Хай! Тым не менш у творы прысутнічае і канкрэтны сацыяльны і гістарычны фон, той, што нарадзіў гэты твор. Ён — звязаны з біяграфіяй аўтара, якую можна ўявіць калі не па гэтым адным, дык па многіх яго творах.

Сучаснасць верша «Камяні» яшчэ і ў не элегічным, а ў бунтарска-дзёрзкім тоне размовы з няпрошаным госцем — смерцю, у нежаданні да-

маўляцца з ёю, скарыцца ёй, і ва ўсім, чым завяршаецца візіт няпрошанага госця.

«У Брэсце» — другі верш Максіма Танка аб жыцці і смерці. Смерць — дзейная асоба балады, і на гэты раз з'яўляецца яна не ў вобразе каменя, а ў сваім звычайным, звыклым для чытача, касцлявым аблічча. Следам за нямецкімі салдатамі смерць уваходзіць у крэпасць, дзе ніхто не збаяўся яе прыходу, не здаўся ворагу жывым. У руках мёртвага байца бачыць яна няскончаны і неадасланы ліст. У ім мужны абаронца крэпасці развітваецца з бацькамі. Ён, ведаючы, што чакае яго, не пакідае родным надзеі на спатканне. Ашаломленая смерць салдацкай крывёй дапісала ліст: «Ды не сумуйце, вярнуся з славай!» Радкамі эпічнай сілы канчаецца гэты трагічны малюнак:

Чытаюць дома
Той ліст, чытаюць
Пры ясным сонцы, пры зорах ночы...
Ніхто не знае,
Чыёй рукою,
Чыёй крывёю той ліст дакончан.

Перад сілай чалавечага духу адступіла смерць, бо адвага і бясстрашша належаць не ёй, а бяссмерцю. У гэтым, па сутнасці, ідэя верша «Камяні». Два вершы — два пошукі, дзве знаходкі. Калі дадаць да іх тое, што сказаў паэт аб сабе ў вершы «Партыя», дык мы і атрымаем уяўленне аб тым, як існуюць, як дапаўняюць адзін аднаго і як зліваюцца ў адно рэчышча тры кірункі паэзіі Максіма Танка: лірычны, эпічны, публіцыстычны.

Выбраныя мною для разгляду творы не вычарпалі, вядома, станоўчых здабыткаў першых год пасляваеннай паэзіі. Таксама не далі яны адказу

на істотнае пытанне: з якімі цяжкасцямі сустракалася яна? У першыя пасляваенныя гады, калі баявы яе састаў стрэлкамі часу пераведзены быў на мірныя рэйкі, ускладніліся дачыненні паэзіі з рэчаіснасцю. У дні вайны перад савецкімі паэтамі, як і перад народам, стаяла адна задача — ліквідаваць смяротную пагрозу фашызму. Не сілаю творчых камандзіровак, а няўхільнасцю абставін апынуліся пісьменнікі ў цэнтры вырашальных для гісторыі і для лёсу чалавецтва падзей. Актыўная прыналежнасць да «поля бітвы», дзе вырашалася пытанне — быць ці не быць, акумулявала творчую энергію, патройвала яе. Грозныя акалічнасці часу, нават у літаратараў з абмежаванымі здольнасцямі, абудзілі патэнцыяльныя магчымасці, якія, можа, ніколі б не выявіліся ў іншых умовах.

Пераход да міру ставіў новыя задачы. І ў час пасляваенны, як трапна зазначыў Танк,— «спраў кожнаму шмат». Новы час не азначаў забыцця ваеннай тэмы хаця б таму, што літаратурныя рады папаўняліся новымі пісьменнікамі — былымі франтавікамі, ад якіх натуральна чакаць твораў, звязаных з іх нядаўняй біяграфіяй. Аднак жыццё не стаіць на месцы і такога ж імкнення, згодна з даўняй дамоўленасцю, чакае ад паэзіі. Дэмабілізаваны воін не адразу выключаецца са звыклага стану, з побыту франтавых дарог. Ён прыходзіць дадому ў армейскіх ботах і шынялі, і толькі цяслярская сякера ў руках ды плуг у баразне гавораць аб неадпаведнасці яго гаспадарчых прылад і салдацкай формы. Калі ў жыцці такая часовая неадпаведнасць натуральная, дык у вершах яе даравацць нельга.

Неадпаведнасць формы — хвароба не новая. Пачынаецца яна з моманту, калі паэт садзіцца за стол з загадзя вызначанай мэтай: вынайсці новую

форму. Форма ж не вынаходзіцца, а часцей за ўсё прыходзіць сама ў выніку эмацыянальнага штуршка, народжанага жыццём, тым яго зместам, які настолькі авалодаў пачуццямі, думкамі, фантазіяй, што ўжо не можа не знайсці выйсця. Штучныя ж пошукі інтанацый, рытмаў прыводзяць да адыходу ад рэалістычнага напрамку ў бок фармалістычнага.

Фармалізм як кірунак не толькі не знайшоў у той час сваіх паслядоўнікаў, але і сустракаўся з відавочнай непрыхільнасцю. Прыгадаем верш «Возера» паэта Алеся Бачылы, дзе свет, адлюстраваны ў вадзе, уяўляецца непадобным да рэальнага. Паэт сцвярджае, што ён не мог бы цярпець такі нялад у вобразах. Фармалістычны напрамак — гэта тое самае крывое люстра, у якім не відаць праўды жыцця. У творах фармалістаў, сапраўды, як у тым возеры, самы лезуць праз дрэвы, праз дамы «і нават праз людзей».

Калі фармалістычны напрамак, у тыповым сваім выглядзе, быў з'явай даволі рэдкай, дык хвароба неадпаведнасці формы і зместу адчувалася даволі выразна. Дэмабілізаваны баец даўно ўжо змяніў ваенную вопратку на цывільную, а некаторыя паэты ўсё яшчэ не маглі ўзяць з яго прыклад. Сіла інерцыі — рэч зразумелая. Я маю на ўвазе, напрыклад, такія традыцыйныя прыёмы народнай творчасці, як адухаўленне прыроды. Пачынаючы з калыскі, спадарожнічала прырода чалавеку, і ён даўно звяртаўся да яе як да сведкі сваіх радасцей і бед:

Эй, разгуляйцеся, буйныя ветры, па полю,
Пяскі развейце, пусціце мамку на волю.

Асабліва моцна абвастрылася пачуццё блізкасці з роднай зямлёю ў часы грозных выпрабаванняў для народа і радзімы. Можа, у адзін з такіх моман-

таў і нарадзіліся словы прыведзенага вышэй старадаўняга галошання. Хіба не сугучна яно гору сірат, родныя якіх сталі ахвярай карных куль, попелам і дымам Майданекаў і Асвенцімаў? У тыя часы, часы Айчыннай вайны, размовы з ветрам, ручаём, лесам уварваліся ў радкі паэтаў невыпадкова і не з прычыны асваення імі традыцый народна-песеннай лірыкі, як гэта гатовы тлумачыць літаратуразнаўцы, а таму, што неслі ў сабе спрадвечную патрэбу выплеснуць у песні новы плач аб запалоненай чужынцамі зямлі. Аднак паэзія не выказала б свой час, каб не напоўніла галошанні, размовы з заняволенай прыродай гневам і помстай народнай. Спалучэнне традыцыйных матываў з верай у вызваленне з'явілася ў самы цяжкі, крытычны момант вайны: яно служыла дзейснай перамозе. Яно на месцы ў паэзіі таго перыяду, але не можа паўтарыцца з такой жа эмацыянальнай сілай нават у творах аб тым жа перыядзе вайны, што пішуць сёння, таму што надзённасць пытання — быць ці не быць перамозе — ужо вырашана. Яшчэ ўчора паэтычныя прыёмы, адроджаныя неабходнасцю моманту, гучалі пераканаўча і свежа, а сёння, страціўшы сваю абавязковасць і непасрэднасць, з'яўляюцца відавочнай прыкметай таптання на месцы.

Інерцыя формы хавае ў сабе пэўную небяспеку як для маладых паэтаў, так і для паэтаў старэйшага пакалення. У нас вельмі ўжо неразборліва пачалі размаўляць у асобных вершах жывыя людзі з неадухоўленымі істотамі. Прыём размовы падпадае пад усялякага роду ўдасканаленні: гаворыць жывая істота з нежывой, дзве жывыя істоты з адной нежывой і наадварот. Адштурхоўваючыся ад такіх «пошукаў», некаторыя аўтары страчваюць пачуццё меры, каб нешта ўнесці сваё новае. Робіц-

ца гэта нібыта ў парадку асэнсавання фальклорнай спадчыны, а ў выніку: падробка пад яе, *стылізатарства*. Любыя пошукі не могуць выклікаць пярэчання, калі яны памагаюць раскрыць сэнс новага, а не апранаюць яго ў старамодныя ўборы і тым самым, па сутнасці, адыгрываюць ролю таго ж фармалістычнага крывога люстра. Балада Максіма Танка «У Брэсце», не зважаючы на тое, што ў ёй прысутнічае вобраз смерці, запазычаны з народных казак і легенд, успрымаецца па-новаму не толькі таму, што з'яўленне смерці на полі бою — рэч натуральная. Але яшчэ і таму, што ў баладзе ёсць сучасная думка: абаронцы крэпасці, якія аддалі жыццё за Радзіму, не будуць забыты — яны вернуцца са славай запаленага ў іх гонар Вечнага агню. Поспех спадарожнічае мастаку там, дзе сучасная тэма, прачутая ім, знаходзіцца ў арганічным адзінстве і думкі і інтанацыі. Прыклад такога адзінства — верш Кастуся Кірэенкі «Караблі», дзе звычайны жыццёвы факт узняты да нечаканага абагульнення:

Вясновае сонца з вятрамі ў хаўрусе
Зганяла сувеі з зямлі.
І вось — па рачулках, па ўсёй Беларусі,
Ізноў паплылі караблі.
Папера і дрэва, а скажаш — лінкоры.
— Пускайма! — крычаць хлапчукі.
І ў думках іх ззяюць марскія прасторы,
І свецяць партоў маякі.
Адкуль жа у нас, што ўзраслі на прылессях,
На ціхай няморскай зямлі,—
Марацкія мары і флоцкія песні,
Жаданне вадзіць караблі?
Напэўна, такая душа ўжо ў нас. Мусіць,
Ад першай маленства вясны
Мы чуем, што мы не адной Беларусі,
А ўсёе Радзімы сыны.

Ад дзіцячых забавак, якія спачатку могуць здацца некалькі легкаватымі для сур'ёзнага верша, паэт паступова набліжае чытача да ўспрыняцця вытокаў таго пачуцця, што называецца любоўю да сацыялістычнай Радзімы. Адчуваецца непрыдуманасць напісанага аўтарам, што яно — часціна яго біяграфіі. Значнасць абагульнення прыйшла ад жыцця ў жыццё і сказала сваё, хай ціхае, але новае слова.

Сутнасць новага слова і ў абнаўленні традыцыйных для паэзіі прыёмаў, рытмаў, вобразаў, і ў нараджэнні новых. Творчасць Уітмэна і Маякоўскага не адзіны таму доказ. Але ва ўсіх выпадках у наватарскіх творах ёсць адна агульная рыса: насычанасць іх характэрнымі, новымі дэталямі часу, словамі і разуменнямі, якія заўсёды прыносілі і прыносяць з сабой гістарычныя і сацыяльныя змены жыцця. Але справа яшчэ не ў адным слоўніку. У многіх вершах нашых паэтаў слоўнік як быццам сучасны. У ім няма нястачы і ў тэрмінах будзённа-бытавых, і ў тэхнічных, і ў газетна-публіцыстычных. Бяда ў тым, што звычайныя ў пагульным ужытку словы ў рэдкіх выпадках пераходзяць у незвычайны ўжытак — паэтычны. Кожнае слова, тым больш новае, супраціўляецца незвычайнаму яго ўжыванню. А паэт мусіць ставіць слова ў такое дапасаванне, каб яно было і нечаканае і эмацыянальна моцнае, і не страчвала пры гэтым свайго першароднага сэнсу. Не вынайдзена і не будзе вынайдзена рэцэптаў такога дапасавання, бо сакрэт яго ў таленце і ў індывідуальна-вобразным бачанні свету. Сцёртае газетнае слова, няўдала выкарыстанае ў вершы, можа рэзаць слых горш, чым рэжа нагу цвік у чаравіку, а можа ўзмацніць сілу свайго ўздзеяння на чытача, як «юнацкія сны» ў вершы М. Танка «Камяні». Гогаль пісаў:

«...Чым рэч звычайней, тым вышэй трэба паэту быць, каб вынайсці ў ёй незвычайнае і каб гэтае незвычайнае было, між іншым, абсалютная ісціна».

Нашай паэзіі неабходна вучыцца ў класікаў умельству ператварэння будзённага і празаічнага ў небудзённае і паэтычнае, звычайнага ў незвычайнае. Хоць і цяжка, але трэба смялей уводзіць ва ўжытак паэтычны і празаізмы жывой сучаснай мовы, і яе навукова-тэхнічныя словы, і выразы бытавыя, і палітычную і публіцыстычную тэрміналогію газет. Успомнім, як добра разумеў гэта Пушкін, які быў ён вынаходлівы ў справе замацавання ў паэзіі сучасных яму новых слоў:

Я поўны зноў жыцця — такі мой арганізм
(Прабач мяне, чытач, за лішні празаізм).

Можа, баючыся цяжкасцей, а можа, страты самастойнага каларыту, шмат хто з нашых паэтаў упарта прытрымліваецца абжытага ім слоўніка і вельмі марудна пасоўваецца ў справе пашырэння яго за кошт слоў, якімі даўно карыстаецца ў сваім побыце наш сучаснік-чытач. Зразумелае жаданне чытача, каб з ім размаўлялі на ягонай мове, не ў аднолькавай меры можа быць выканана паэтамі. Многае залежыць ад жанру. Калі публіцыстычны верш, з прычыны надзённасці, першы адгукаецца на такую патрэбу, дык лірычны робіць гэта ў больш павольным тэмпе. Паэму ж альбо яшчэ шырэйшае паэтычнае палатно наогул нельга ўявіць без багатага сучаснага слоўніка, без шматлікіх дэталей побыту і псіхалогіі героя. Тут, калі ўзяўся за гуж, не кажы, што не дуж. Таму, вядома, брацца за напісанне буйнага твора рызыкоўна без усебаковага ведання таго асяроддзя, аб якім пішаш.

Ніхто, ні эпік, ні лірык, ні паэт-трыбун, не мае права быць у працяглым палоне адных і тых жа тэм і набытых ім паэтычных сродкаў. Крыўдна бывае за талент мастака, калі ім з верша ў верш эксплуатуюцца адны і тыя ж росы, вясёлкі, крыніцы, васількі, шумныя вятры, бары, струны, хвоі і інш. Хоць, здаецца, паэт не стаіць на месцы, стварае на аснове набытых вобразаў разнастайна-магчымыя варыянты іх, але такі рух мог бы быць і больш шпаркі. Аднастайнасць слоўнага матэрыялу няўхільна вядзе да штампаў уласнага вынаходства, адліць з якіх чарговую ўдачу робіцца ўсё цяжэй і цяжэй. Ды і перспектыва не з радасных: абмежаваная магчымасць хоць і можа накідаць малюнак часу, але не поўны і далёка не такі, каб ён быў абсалютнай ісцінай. А тут яшчэ папрокі сяброўскія і не сяброўскія, з арыфметычнымі падлікамі: з дзесяці надрукаваных вершаў тры, маўляў, добрыя, а астатнія так сабе — нічога новага. Навошта, маўляў, такая колькасць адыходаў як чытачу, так і самому аўтару?

Пытанне слушнае. Ды тым, хто задае яго, не варта, аднак, спяшацца з прысудам строгім і катэгарычным. Мастацтва, як кажуць, патрабуе ахвяр: можна не толькі за тры, але і за адзін трапны стрэл дараваць сем халастых. А што да крыніцы, вясёлкі, васількоў, бароў, шумлівых вятроў, дык і тут няма патрэбы ў крайнасці. Покуль слова, як бы яго ні скампраметаваў залішне часты ўжытак, бытуе ў мове, яно мае роўнае права на існаванне з новым. Гэта шчасце, што зямля наша ўпрыгожана крыніцамі і рэкамі, лясамі і лугамі, што ў соснах шумяць вятры, плывуць над палямі дажджавыя хмары, свеціць сонца на ўсходзе і захадзе. Бяда не прыроды, а тых паэтаў, што без меры аздабляюць свае творы знешняй красою яе з'яў, а не ўспрыма-

юць іх як звычайныя, у якіх кожны раз неабходна вынайсці незвычайнае. Сонца неаднолькава свеціць людзям у мірны час і ў час вайны. Яно можа быць нават чорным: менавіта такім убачыў яго Мелехаў, калі шабляю капаў магілу для Аксінні.

Падагульняючы напісанае паэтамі ў першыя пасляваенныя гады, можна бачыць, што беларуская савецкая паэзія не без поспеху ўключалася ў новы для яе перыяд. Баявы яе састаў не быў староннім назіральнікам, не стаяў у тупіку, а рухаўся насустрач жыццю, браў актыўны ўдзел у намаганнях партыі і народа, накіраваных на адбудову гаспадаркі і захаванне міру. Былі цяжкасці, якія перамагаліся, ставіліся пытанні, на якія кожны паэт адказваў сваёй творчасцю. Але гэтыя цяжкасці і пытанні не часовага парадку, яны заўсёды ўзнікалі і будуць узнікаць няўхільна ў пісьменніцкай практыцы. Невыпадкова і сёння ў творчых дыскусіях па паэзіі і ў ацэнцы твораў асобных паэтаў закранаюцца пытанні і майстэрства, і наватарства, і творчага выкарыстання фальклорнай спадчыны. Як і дваццаць пяць год назад, надзённай і вырашальнай з'яўляецца сувязь мастака з рэчаіснасцю, праўдай жыцця, перадавымі ідэямі часу. Перад намі, як і раней, але яшчэ ў большай меры, паўстае неабходнасць перамагання цяжкасцей, звязаных з асваеннем сродкамі паэзіі ўсё новых і новых з'яў імклівага жыцця. Вывучаючы каштоўны вопыт нядаўняга мінулага, наследуючы яго станоўчыя традыцыі, смела ўключаючыся ў летапіс небывалых у гісторыі спраў савецкага народа, наша паэзія зможа сказаць сваё слова, вартае эпахальных здзяйсненняў сацыялістычнага грамадства.

1948—1970 гг.

ЖЫЦЦЁ І ТВОРЧАСЦЬ

Мы часта чуем ад чытача і ў друку заслужаную крытыку, незадавальненне тымі ці іншымі нашымі творамі, вобразамі людзей, выведзенымі ў іх, сітуацыямі, канфліктамі, вырашанымі ў іх. У чым справа? Звычайна на гэта пытанне мы адказваем: вінавата слабае веданне жыцця. Так, у такім адказе ёсць вялікая праўда. Але не ўся бяда ў тым, што мы не так як след выкарыстоўваем камандзіроўкі. Не ўся яна і ў тым, што мы, замест таго каб шырыць кола сваіх сяброў і знаёмых, звязаных з разнастайнымі прафесіямі і заняткамі, часта абмяжоўваем сябе колам прыяцеляў, галоўным чынам з ліку тых, што маюць непасрэднае дачыненне да нашай літаратурнай работы, што мы іншмат часу трацім на дробязныя літаратурныя інтарэсы. Мала ведаць жыццё, вывучаць яго, трэба самому жыць так, каб сэрца і думкі бесперастанку біліся жаданнем пазнаць свет і людзей. У наш час, якім бы ні быў таленавітым пісьменнік, паэт, якім бы ні быў багатым свет яго душы, ён не будзе поўным, пакуль інтарэсы грамадства і чалавецтва не стануць яго зместам. «Паэзія,— пісаў Бялінскі,— гэта біенне пульса сусветнага жыцця, гэта яго кроў, яго агонь, яго святло і сонца». Кожнага пісьменніка, паэта, які пачынае губляць сардэчныя сувязі з жыццём, адгароджваецца сцяною эгаістычнага самалюбства ад інтарэсаў грамадства і чалавецтва, чакае сумны лёс пушкінскага Алеко, якога трапна ахарактарызаваў Бялінскі: «Натуры бліскучыя,

але ў сутнасці дробныя, таму што эгаістычныя,— чужыя імкненню да ідэі альбо ідэалу: яны ва ўсім бачаць толькі сваё мілае я. Калі яны і забяруць сабе ў галаву, што жывуць для якойсьці ідэі, то не ўзвышаюцца да ідэі, а толькі нагінаюцца да яе, думаюць не сябе аблагародзіць і асвятліць пранікненнем ідэяю, але ідэю ашчаслівіць сваім султанскім выбарам». А ў нас часам нават сярод маладых літаратараў можна назіраць незразумелую самаўпэўненасць, недаравальную адсутнасць творчага неспакою. Некаторыя таварышы прывыклі, каб ім гаварыліся толькі кампліменты, яны нават не задумваюцца над тым, што такія кампліменты часта гаворацца толькі з адзінай мэтай — не папсаваць прыяцельскіх адносін. Хай сабе горкае, слова праўды для творчага чалавека варта больш тысячы салодкіх, але незаслужаных кампліментаў.

Адмоўна адбіваецца на развіцці літаратуры таксама і пэўная слабасць крытычнага фронту. На жаль, мы не можам ганарыцца пакуль што іменамі крытыкаў, якія былі б аўтарытэтнымі, іменамі такімі, якімі ў мінулым была слаўна вялікая руская літаратура. А неабходнасць у такіх літаратарах-крытыках надзвычайна вялікая. Савецкая літаратура прайшла слаўны баявы шлях, у ёй налічваецца нямала імён выдатных пісьменнікаў, вартых таго, каб іх творчасць знайшла сваю сапраўдную літаратурна-крытычную ацэнку. Нам неабходны падрабязны аналіз твораў Маякоўскага, «Разгрома» Фадзеева, «Паднятай цаліны» і «Ціхага Дона» Шолахава, «Любові Яравой» Транёва, «Як гартавалася сталь» Астроўскага, «Думы пра Апанаса», «Смерці піянеркі» Багрыцкага, «Краіны Муравіі», «Васілія Цёркіна» Твардоўскага, «Маці» Дзяменцьева, вершаў Ісакоўскага, Сіманава, Сур-

кова і многіх іншых. Нам трэба ведаць, чым выклікана з'яўленне гэтых твораў, якую ролю яны адыгралі і адыгрываюць у развіцці грамадства. У чым пафас кожнага з гэтых твораў? Што новага ўнёс кожны з іх, чым духоўна ўзбагаціў савецкага чытача? У чым моцныя і слабыя бакі творчасці таго ці іншага пісьменніка? Грунтоўныя адказы на гэтыя пытанні выбілі б канчаткова глебу з-пад ног усялякіх варожых нам тэорый аб «бесканфліктнасці». Яны паказалі б нам тую яскравую праўду жыцця, якая чырвонай ніткай праходзіць праз усе лепшыя здабыткі савецкай класікі. Яны б выявілі тое агульнае, што яднае ўсе гэтыя арыгінальныя творы: іх сардэчнасць да чалавека працы, іх баравьбу за яго шчасце, іх палымяную любоў да бацькаўшчыны працоўных, у якой ажыццяўляюцца лепшыя ідэалы ўсяго чалавецтва.

Адказы на гэтыя пытанні патрэбны не толькі нам, але і будучым пакаленням савецкіх літаратараў, як чыстае, празрыстае паветра, якое адкрывае шырокія далягляды.

Мы кідаем заслужаны папрок крытыкам — такіх прац няма і ў беларускай савецкай літаратуры. Хочацца пажадаць, каб нашыя з'езды хоць у некаторай ступені зрабілі зрух у гэтым кірунку, каб яны сталі калектыўнымі крытыкамі твораў савецкай літаратуры, каб яны калектыўна адказвалі хоць на частку тых пытанняў, якія не толькі хвалююць кожнага з нас, але і патрэбны для далейшага росту літаратуры.

Творчасць многіх нашых паэтаў за апошнія гады варта сур'ёзнага разгляду таму, што кожны з іх мае не толькі сваё адменнае, дадатнае, але і свае хваробы і недахопы. Аднак са створанага паэтамі за той ці іншы год заўсёды вылучаецца нешта такое, што прыкоўвае асаблівую ўвагу чы-

тача і літаратурнай грамадскасці, творы, якія найбольш ярка выражаюць цікавую надзённую тэму. У адзін час гэта — кніга Максіма Танка, яго паэма «Дзённік міру», у другі — цыклы вершаў Пімена Панчанкі, у трэці — творы Петруся Броўкі. А бывае і так, што ўвагай чытача карыстаюцца адзін-два вершы, такія, як «Караблі», «Пісьмо», «Мая рэспубліка» К. Кірэенкі, альбо «Лісты з Дуброўкі» і вершаваныя фельетоны А. Бялевіча, альбо «Балада аб уральскім танку» А. Вялюгіна. Бывае і так: асобныя вершы робяцца значнай з'явай не толькі аднаго, двух год, але і пэўнага перыяду ва ўсёй савецкай паэзіі. Успомнім вершы Я. Купалы «Лён», «Як у госці сын прыехаў...», «Алеся». Каштоўнасць іх у тым, што яны праклалі для ўсіх паэтаў новыя, яшчэ не зведаныя да іх, шляхі ў сучаснасць. Найбольшая пахвальба для такіх твораў тое, што яны, абуджаючы жывую думку, выклікаюць у паэтаў жаданне тварыць, у чытача — жаданне карыснай дзейнасці ў імя тых ідэй, якімі прасякнуты.

З твораў беларускай паэзіі, напісаных за апошні год, увагай чытача і крытыкі карыстаецца паэма Аляксея Зарыцкага «Аповесць пра залатое дно». Яна выклікала і выклікае супярэчлівыя думкі аб сабе, і гэта ўжо гаворыць аб тым, што закранутыя ёю пытанні важныя, жыццёвыя. «Тэма яе,— пішуць крытыкі,— наступ ва ўсім магутным тэхнічным узбраенні на мільёны гектараў неабжытых балотных зямель — маштабная і надзённая...» Адзначаецца, аднак, тое, што вобразы дадатныя менш удаліся аўтару, чым вобразы адмоўныя. Чытач Шаблінскі з калгаса «Росквіт» Дрысенскага раёна піша: «З вобразаў «Аповесці» найбольш выразны вобраз Шпунта. Аўтар аддаў яму значна больш увагі і не быў такі скупы на выяўленчыя

сродкі, як скупы ён пры стварэнні іншых вобразаў. Гэта здаецца некалькі дзіўным: змест «Аповесці», нават яе загаловак, вылучаюць на першы план якраз не Шпунта, а Шацілу. Як бы там ні было, паэт жыва і праўдзіва паказаў нікчэмнасць прахадзімца, стварыў тыповы, мастацкі завостраны вобраз...»

Паспрабуем разабрацца ва ўсім гэтым. У паэме, сапраўды, у наяўнасці дзве лініі, дзве плыні — лірычная і сатырычная. Лірычная плынь, якая гучыць выразна і мастацкі ярка, уключае ў сябе паэзію Палесся, сацыялістычнага пераўтварэння прыроды:

Як хараша таму на свеце жыць,
Хто мае мару — залатога друга.
Шырокі край палескі, ён ляжыць
Ад прыдняпроўя да ўзбярэжжаў Буга.
Праходзіць Прыпяць цераз гэты край.
Калі яе ад вусця да вытокаў,
На восемсот кіламетраў, бадай,
Усю прывольную акінуць вокам,
Тады пахілены вякамі дуб
Яна нагадвае, галлісты, дужы:
Камель пад Кіевам, зялёны чуб
Шуміць далёка недзе на Прыбужжы.
Раскінуліся неаглядна ўшыр
Ягоныя шумлівыя галіны —
Жалонь, Славечна, Убарць, Піна, Стыр,
Гарынь, і Пціч, і Случ, і ціхаплынны
Уладар ста рэчышчаў Стаход
Плывуць праз нетры ціхія, глухія.
На сотні вёрст вакол дрыгва, чарот,
Гамоняць з ветрам пушчы векавыя.
Але праз твань балотную відно
Таму, хто край палескі добра знае,
Някранутае залатое дно,
Якое сейбітаў даўно чакае.

У лірычную плынь паэмы ўключаны вобразы станоўчых герояў: маладога вучонага Шацілы,

каханай ім дзяўчыны, дачкі прафесара Крушыны — Ірыны. Сатырычная плынь паэмы звязана з дзейнасцю Шпунта:

Здараецца — часамі ў юбілей
Гучыць напышлівых прамоў замнога,
Як той алей на селядца худога,
На юбіляра шчодра льюць ялей.
Загатаваў старанна к юбілею
Дакладчык Шпунт бачонкаў пяць ялею.
Вось з бочак Шпунт павыбіраў шпунты,
Пацёк ялей, як патака, густы:
— Мы вас вітаем, слаўны юбіляр,
І новых поспехаў ад сэрца зычым,
Мы гэты дзень вялікім святам лічым.
Я аглядаю мысленна абшар,
Што вы засеялі рукой руплівай.
Зайздрошчу долі таленты шчаслівай.
І не хапае ў мове нашай слоў,
Не маюць сілы беднай мовы гукі
Намаляваць яскрава для вякоў
Партрэт тытана працы і навукі...

Перад аўтарам стаяла цяжкая, даволі рэдкая ў паэзіі задача спалучыць гэтыя дзве плыні такім чынам, каб, не разбураючы адна другую, гэтыя плыні пракладалі шляхі адна другой, каб у выніку змог атрымацца кампазіцыйна стройны, цэльны твор. Магло ж стацца і так, што плыні лірычная і сатырычная не прыйдуць да згоды, застануцца існаваць кожная сама па сабе, і тады, якімі б яны яркімі ні былі, цэльнага мастацкага твора не атрымаецца. На самай справе, калі тэмай «Аповесці», як лічаць крытыкі, з'яўляецца сацыялістычны наступ на мільёны гектараў балотных зямель, то як тады быць з вобразам Шпунта, які займае ў «Аповесці» надзвычай вялікае самастойнае месца і з ідэяй наступу звязаны не даволі выразна? Хто такі Віця Шпунт? Што ён робіць у паэме? Можа, ён малады вучоны, які сам займаецца вынаходніц-

твам і якому перайшоў дарогу больш таленавіты Якуб Шаціла? Ці, можа, ён вораг, які не жадае, каб вынаходніцтва Шацілы пасунула наперад вялікую, патрэбную народу справу? Не тое і не другое.

Шпунт задуменны сёння,
Як мысліцель,
Праніклівa глядзіць удаль кудысь.
Ну хоць ляпі партрэт скульптурны з Віці
І падпішы на ім каротка — мысль.
Пра што ён думае?
Ці не пра тайны
Прыроды, не пазнаныя яшчэ.
Ці, можа быць, мяркуе, як хутчэй
Нам скарыстаць той скарб, той незвычайны,
Які на залатым схаваны дне?
О, не,
О, не!

Да вялікай народнай справы ён раўнадушны, яго больш цікавіць грашовая пасада, якой ён хоча дасягнуць, карыстаючыся сваімі прыяцельскімі сувязямі з Крушынай. Уся яго дзейнасць, уся мысль накіраваны толькі ў гэты бок. Гэтая пасада патрэбна яму як першая ступень на шляху да яшчэ большых вышынь. У яго больш шырокія планы:

Шпунт думае:
— Не горш я многіх, от
Напрыклад, ёсць браты дацэнты Кульбы,
Яны сваю брашурачку «Рак бульбы»
Пісалі ўдвох амаль семнаццаць год.
Было ў рэцэнзіях, што ў працы іх
Цытаты ёсць з васьмідзесяці кніг.
Ды не шманаюць Кульбы, маюць званне
І ганарары за перавыданне.

Навуковае званне, ганарары за перавыданне — вось мара Віці Шпунта. Ажыццявіць яе ён імкнецца не шляхам настойлівай і карыснай для грамадства працы. Не! Для гэтага ў яго няма ні адпавед-

ных здольнасцей, ні жадання сумленна працаваць. Для дасягнення сваёй мэты ён карыстаецца ўсялякімі сродкамі — і нагаворамі на людзей, якія яму замінаюць, і падхалімажам, які з'яўляецца, бадай, яго галоўнай зброяй. Для сваёй дзейнасці Шпунт абраў дзве ахвяры: першую — старога, вядомага больш сваімі мінулымі заслугамі, прафесара Кружыну, сэрца якога ён пакарыў ліслівымі словамі, юбілейнымі прамовамі, якога ён пераканаў у сваёй да яго бескарыслівай любві і дружбе; другую — Якуба Шацілу, пасаду якога ён жадае заняць, выкарыстаўшы часовыя няўдачы маладога вучонага. Усе свае несумленныя справы Віця Шпунт імкнецца рабіць скрытна, чужымі рукамі, за спіною аўтарытэтнага чалавека. Гэта яму ўдаецца.

Як гром з нябёсаў, прагрымеў загад,
Які гласіў:
Шацілу зняць з работы,
Выдаткі ўсе з яго спагнаць праз суд.
Належалі, вядома, Віцю ноты,
Крушына толькі быў музыкай тут.

Віця Шпунт па роду сваёй дзейнасці родны брат спекулянту, які нажываецца з працы чужых рук. Толькі спекулянт, скарыстоўваючы эканамічныя цяжкасці, мае прыбытак на пэўным тавары, а Віця Шпунт, выкарыстоўваючы чалавечыя слабасці, зарабляе на славе і аўтарытэце абранай ім ахвяры. Спекулянт гарыць, калі тавар абясцэньваецца, Віця Шпунт церпіць крах тады, калі правальваецца аўтарытэт даведзенай ім да крайнасці ахвяры. Такой жыццёвай дзейнасці Шпунт вучыўся з малых год, у тыя далёкія часы, калі маці яго «рэстаран трымала», у якім гулялі гусары, а здаралася — і памешчыкі. Для яго і цяпер навучанні мамусі — закон, якога неабходна прытрым-

ліваццa. «А як з грашамі? Ён не мае ліку: кладзе мамуля лішкі ўсе на кніжку».

Брыль у руцэ з зялёнага велюру,
Варушыць ветрык злёгку шавялюру,
Ідзе задумны Віця па бульвары,
Плывуць, як хмаркі векавыя, мары:
«Надзейна забяспечыў я тылы
І неўзабаве войскі ў наступ кіну.
Адзіны пройгрыш мой і не малы —
Не здолеў я прывараджыць Ірыну.
Але ці варта на ражон мне перці,
Я помню словы мамачкі маёй:
«Аддаць даўгі, жаніцца і памерці
Заўжды не позна, любы сыне мой».

Маці, са старымі дарэвалюцыйнымі поглядамі на жыццё, для Віці Шпунта — духоўны настаўнік, натхніцель і дарадца ва ўсіх яго сучасных справах. У чым жа праўдзівасць вобраза Шпунта? Што новае, тыповае бачыць у ім чытач? Правільны адказ на гэта пытанне можа даць вызначэнне асноўных рыс характару Шпунта. Вось яны: прагнасць да грошай, да лёгкіх заробкаў і лёгкага жыцця, кар'ерызм, падхалімства, угодніцтва, крывадушша, пошукі ва ўсім толькі ўласнай выгады і г. д. Пад пяром паэта гэтыя рысы, нададзеныя аднаму чалавеку, набылі новае жыццё і пад іменем Віці Шпунта пайшлі гуляць па вясновым бульвары з модным замежным брылём у руцэ, раз'язджаць у таксі «на грошыкі чужыя», гаварыць ялейныя прамовы, прыстасоўвацца да разнастайных умоў у пошуках лёгкага хлеба.

Іначай кажучы, у вобразе Віці Шпунта паэт выкрывае, высмейвае рэшткі мінулага. Такое разуменне не толькі тлумачыць, чаму Шпунт, не выступаючы супраць ідэі сацыялістычнага наступу на палескія балоты, аб'ектыўна перашкаджае вялікай справе, але і знаходзіцца ў поўнай адпаведнасці

з паходжаннем Шпунта, з характарам усіх яго паводзін і дзейнасці, апісанай у паэме. У канцы «Аповесці» аўтар паведамляе чытачу, што Віця Шпунт, пасля страты свайго высокага пакравіцеля ў асобе Крушыны, быў прагнаны ўрэшце з інстытута; што пасля ўсяго перажытага ім яго бачылі на курорце, дзе ён зноў шукае новых высокіх знаёмстваў. Аўтара дакараюць у тым, што парок недастаткова пакараны, што са Шпунтам паэт павінен быў скончыць назаўсёды. Дакор не слушны. Шпунт, як правільна зазначае паэт, «не траціць надзей ні на хвіліну знайсці дзе-небудзь новага Крушыну». Другімі словамі, ён будзе абжываць новыя месцы да таго часу, пакуль будуць жыць рэшткі мінулага ў свядомасці людзей.

Але ці такой ужо шкоднай з'яўляецца дзейнасць Шпунта, апісаная ў паэме? — можа спытаць чытач. Па сутнасці, Шпунт займаецца дробнай дзейнасцю, яму так і не ўдалося дасягнуць сваіх мэт. Шкоднасць Шпунта ў самім яго існаванні, у яго намерах і жаданнях. Уявіце Шпунта на месцы братоў Кульбаў. Ён, пусціўшы ў ход усю сваю хітрасць і ўмельства прыстасоўвацца да ўмоў, мог бы заграбці не адну сотню тысяч народных грошай за нішто, бо не да карыснай працы, а да несумленнай нажывы імкнецца ён. Ён дзейнічае ў абход вядомага палажэння нашага грамадскага ладу: «ад кожнага па здольнасцях, кожнаму па рабоце». Ён хацеў бы як менш даць дзяржаве і як мага больш узяць ад яе. Калі даць волю шпунтаўскім імкненням і апетытам, не весці з імі барацьбу, яны нанясуць немалыя эканамічныя страты народнай гаспадарцы ў любой яе галіне. Вось чаму, не ў прыклад некаторым сатырычным творам, якія раздзьмувалі і смакавалі асобныя цяжкасці, што сустракаліся на нашым шляху, па сутнасці, паклёпнічалі на

наша жыццё,— паэма Зарыцкага, верная мастацкай праўдзе, накіравана на выкараненне сапраўдных парокаў, сапраўднага зла. Яна заклікае пільна ахоўваць свяшчэнны прынцып сацыялістычнага грамадства: «ад кожнага па здольнасцях, кожнаму па рабоце». Галоўнае не ў тым, што ў канцы паэмы Шпунт шукае для сваёй дзейнасці новых шляхоў, а ў тым, што зло пакарана, высмеяна, бо, як пісаў Салтыкоў-Шчадрын «...нішто так не збівае з панталыку парок, як усведамленне, што ён разгаданы і што з прычыны яго пачуўся ўжо смех».

Аляксей Зарыцкі напісаў праўдзівы, хвалюючы твор, які з'яўляецца ўдачай не толькі паэта, але і ўсёй нашай паэзіі. Над паэмай паэту след было б яшчэ папрацаваць, улічыўшы заўвагі, якія яму рабіліся крытыкамі і чытачамі. Аўтару след падумаць яшчэ над сатырычнай лініяй «Аповесці», якая, на маю думку, не даведзена да канца, не зліта поўнасцю, арганічна з лініяй лірычнай. Залаты скарб не толькі на дне асушаных балот, ён і ў душах людзей, якія, будуючы сацыялістычнае жыццё, назаўсёды развітваюцца з жыццём мінулым, з яго шпунтаўскім балотам. Паэту след падумаць у гэтым напрамку, каб па-мастацку праўдзіва прывесці дзве плыні паэмы ў адно рэчышча, асвяціць іх адной думкай, адной ідэяй сацыялістычнага пераўтварэння жыцця.

Аляксей Зарыцкі доўга і настойліва цікавіўся праблемай Палесся, вывучаў яго людзей, прыроду. Станоўчы вынік работы Зарыцкага сведчыць аб тым, што толькі на шляху глыбокага пранікнення ў жыццё можа знайсці паэт адказы на разнастайныя хвалюючыя пытанні сучаснасці.

Наш рэвалюцыйны час патрабуе ад нас вострых, баявых, аптымістычных твораў, поўных сардэчнай любві да новага і палымянай нянавісці да старога.

Дваццатае стагоддзе, сынамі якога мы з'яўляемся, самае баявое, самае напружанае з усіх, якія ведала гісторыя. Кожнае дзесяцігоддзе прыносіць новыя гістарычныя змены. На нашых вачах сыходзіць са сцэны аджыўшы лад жыцця, канчаецца тэрмін узаконенага ім права эксплуатацыі, адыходзяць у нябыт тысячагоддзі крыві і слёз, вякі бяспраўнага існавання рабоў і казачна-багатага жыцця ўладароў. Заканчваецца апошні акт чалавечай трагедыі, у якой у ролі багоў, дабрадзеяў роду людскога выступаюць яго забойцы і каты. Яны яшчэ спрабуюць запэўніваць, быццам здольны забяспечыць галодных людзей работай, але мы ўжо не верым ім, бо ведаем, што за кулісамі іх пагарэлага балагана стаяць мільёны беспрацоўных, для якіх кавалак хлеба — збаўленне ад смерці. Яны дэкламуюць высокія тырады аб вернасці прынцыпам свабоды, братэрства, але мы знаем, што ў гэты час па іх загаду, за тымі ж кулісамі, лінчуюць неграў, у турэмных засценках катуюць рэвалюцыянераў, а пасланыя імі бамбардзіроўшчыкамі імкнуцца паставіць на калені свабодалюбівыя народы Азіі і Афрыкі. Што б яны ні рыхтавалі, якімі б бомбамі ні пагражалі, цёмная перадгісторыя чалавецтва канчаеццца, пачынаецца яго слаўная гісторыя, якая нясе людзям сапраўдны росквіт матэрыяльных і духоўных сіл.

Праўда жыцця, праўда мастацтва размаўляе сёння мовай барацьбітоў за чалавечае шчасце, за пераможны поступ гэтай гісторыі.

1954 г.

НАРОДНЫ ПАЭТ

Народнага паэта Беларусі Якуба Коласа, сямідзесяцігоддзе якога мы адзначаем, знаюць і любяць далёка за межамі рэспублікі. Творчасць яго — здабытак і гордасць усіх народаў Савецкага Саюза.

Немагчыма ў невялікім газетным выказванні даць здавальняючае ўяўленне пра творчы шлях народнага паэта. У сілу гэтых абставін я вымушаны абмежавацца толькі кароткімі ўражаннямі аб асобе і творчасці Якуба Коласа.

Як паэт Якуб Колас вырастаў пад уплывам прагрэсіўнай рускай літаратуры — спачуванне да абяздоленых, палымяныя заклікі да барацьбы за вызваленне з ланцугоў рабства зрабіліся вырашальнымі матывамі яго шматлікіх твораў. Сын малазямельнага селяніна, вясковы настаўнік, ён ужо ў часы рэвалюцыйнага ўздыму 1905 года вёў агітацыю сярод сялян за прымусовы захоп панскіх земляў, за знішчэнне самаўладства. І ў цяжкія гады рэакцыі паэт не спыняў барацьбы з царызмам.

У Коласа ёсць верш, напісаны ім у 1908 годзе,— «Асадзі назад!», асабліва характэрны для яго творчасці ў той перыяд. У ім з вялікай мастацкай сілай выяўлена горкая доля беззямельнага і бяспраўнага селяніна, захаваны гнеў і нянавісць народа да прыгнятальнікаў:

Дрэнна маё жыцце,
Ўсё ідзе не ў лад,
І крычаць мне ўсюды:

«Асадзі назад!»

. . . .

У засеках пуста,
Жыта выбіў град.
— Дай, старшынька, ссуды.
«Асадзі назад!»

Я з капейкі збіўся,
Зарабіць я рад.
— Ці няма работы?
«Асадзі назад!»

Усё тут ярка і трапна, кожнае слова б'е ў цэль, і асабліва ўражліва, кожны раз па-новаму, гучыць гэтае «Асадзі назад!» — грубы паліцэйскі вокрык, што чуўся ўсюды ў часы забастовак і рэвалюцыйных дэманстрацый, ва ўсіх канцах Расіі. Падтэкст верша адгукаецца грозным напамінам рэвалюцыі 1905 года.

У 1908 годзе Якуб Колас за рэвалюцыйную дзейнасць быў асуджаны Віленскай судовай палатай на тры гады турэмнага зняволення. Ні праследаванне жандараў, ні турма не спынілі паэта-рэвалюцыянера. Верай у народ і аптымізмам насычаны вершы, апавяданні і аповесці Коласа, напісаныя за кратамі.

Я — мужык, а гонар маю,
Гнуся, але да пары.
Я маўчу, маўчу, трываю,
Але скора загукаю:
«Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!»

Люблю я ночы той час дзіўны,
Калі прастор, абняты сном,
Пабудзіць голас пераліўны —
Далёкіх хмар магутны гром,
Калі працягла заракоча,
Гугухне голас угары,

І шыба ў вокнах забразгоча,
І гоман пойдзе па бары.
А хмара грозна націскае,
Маланка неба баразніць.

А ночка спіць, а ноч не знае,
Што зараз бура зашуміць.

Колькі тут непаўторна-свайго і разам з тым як гэта блізка «Буравесніку» Горкага, якога сам Якуб Колас гэтак жа, як і Янка Купала, лічыў сваім другам і настаўнікам.

Гэтак жа, як і Янка Купала, Колас назіраў працэсы класавага размежавання ў вёсцы, ненавідзеў багацеяў-кулакоў, якія выціскалі пот і кроў са сваіх аднасяльчан не горш, чым паны. У вершы «Кірыла» паэт высмейвае сельскага старасту — багацея Кірылу. У вершы «У судзе» Колас вуснамі бедняка Янкі выказаў нянавісць працоўнага народа да тунеядцаў-кулакоў, якія звычайна выбіраліся старастамі і соцкімі. Гэта пачуццё ляжыць і ў аснове буйнейшых паэтычных твораў Коласа — паэм «Новая зямля» і «Рыбакова хата». Яно чырвонай ніткай праходзіць праз усе яго дарэвалюцыйныя лірычныя вершы. Яго можна заўважыць не толькі там, дзе паэт апавядае аб горкім лёсе людзей, але і ў такіх творах, дзе апісваецца, здавалася б, толькі прырода. Узяць хаця б верш «Жытні колас»:

На саломцы тонкай
У траве густой
Спее адзінокі
Колас сіратой.
Ці то птушка божжа
Кінула зярно,
Ці то занеслося
Бураю яно.
Ці з дзіравай торбы
Конік чый згубіў,

На чужую скібу
Зерне пасадзіў.

. . . .

Плача, што дарэмна
Тут расце ў глушы,
Што нідзе не згледзіш
Роднае душы.
Што яго зярняткі
Птушкі падзяўбуць,
Белую саломку
Ветрыкі паб'юць.
І, падняўшы ўгору
Стромкі валасок,
Ные сірацінка,
Плача каласок.

Хіба гэта не горкая аповесць аб лёсе абяздоленага? Хіба толькі доля загубленага сярод пустазелля коласа паўставала перад паэтам, калі ён з такой шчырасцю і задушэўнай усхваляванасцю пісаў гэтыя шчымлівыя словы, поўныя вялікай абагульняючай сілы. Перачытваючы гэтыя радкі, мімаволі прыгадваеш вядомае выказванне М. Горкага: «У Беларусі ёсць два паэты: Якуб Колас і Янка Купала — вельмі цікавыя хлопцы... Проста пішуць, так ласкава, тужліва, шчыра». Журботай, задушэўнасцю, абаяльнасцю прастаты авеяны і многія іншыя вершы аб долі бедняка. Нельга не ўспомніць вершаў «Перад судом» і «Доля парабчанкі». У першым з іх маці выпраўляе сына ў суд. Яна яшчэ верыць, спадзяецца, што бог пашле сыну добрую часіну, што ён вернецца дамоў. Але іначай думае сын:

А каб справіцца з няпраўдай,
З крыўдаю, з бядою,
Дык націснуць трэба людзям
Дружнай грамадою...

У вершы «Доля парабчанкі» маці выпраўляе дачку не ў суд, не на расправу, а ў наймічкі да

чужых людзей. Але ў чытача няма сумнення, што там ёй не будзе лепш, чым сыну за кратамі. Дзе ж выйсце з нястачы і нядолі? На гэтае пытанне дае адказ Колас у творах, напісаных у гады Савецкай улады.

Недалёка пад Мінскам ёсць любімы паэтам куток Вусце з Блужскім борам, з рэчкай Балачанкай, за каторай:

> Як волаты, за рэчкаю дубы
> Шатры свае раскінулі над долам.
> Зірнеш на іх — гвардзеец з іх любы!
> А гордыя вяршаліны-чубы
> Не кланяюцца непагадзі чолам.

Вясёла, лёгка, раздольна цякуць вершы паэта, калі ён успамінае гэты край.

На першы погляд вершы аб Вусці — вершы аб прыродзе. На самай справе ў іх выказана аптымістычнае пачуццё паэта, любоў да роднай зямлі, абноўленай шчаслівай працай савецкіх людзей:

> З грудка мне ўсё відаць і ўсё чутно:
> І трактар дзесь з-за Балачанкі,
> І гром сталёвае крыланкі,
> І спеў дзявочы з Беразянкі,—
> А неба ўсцяж — блакітнае акно.

Можа быць, мацней за ўсё выказана любоў паэта да абноўленай роднай зямлі ў лірычным адступленні паэмы «Рыбакова хата» — усё аб тым жа Вусці. «Рыбакова хата» — паэма аб жыцці малазямельнага селяніна Данілы з Заходняй Беларусі, аб яго цяжкой долі пад прыгнётам польскіх паноў. Здавалася б, няма непасрэднай прычыны раптам успомніць Вусце ў паэме, напісанай аб далёкай ужо для гэтых мясцін цёмнай, душнай рэчаіснасці. Але паэт знаходзіць яе:

Хачу я панскі фуз атрэсці,
Зірнуць у іншае акно
І ў ткань паэмы свае ўплесці
Вясёлай фарбы валакно.
. . . .

На бераг Свіслачы, пад Вусце,
Я перайду на нейкі час,
У ціхі кут, у захалусце,
Што ўжо апісваў я не раз.

Не, невыпадкова раптам успомніў паэт родныя мясціны, дзе на месцы змрочных балот красуюцца калгасныя нівы. Нібы з душнага палону рэчаіснасці, якую апісвае паэт, вырвалася яго сэрца на прастор і павяло за сабою любімых герояў паэмы, паказваючы ім адзіна правільны шлях да выратавання, да шчасця...

Паэт нібыта запрашае герояў, што жывуць яшчэ ў старым свеце, зірнуць на новы свет, на новае для іх жыццё, на будучыню, якая ажыццявілася ўжо ў Краіне Саветаў. Таму ўсё ў яго расказе пра Вусце хвалюе. Нават, здавалася б, нічым не прыкметныя пейзажы гэтых мясцін напоўнены ў паэме новым, асаблівым зместам. Бо гэта не проста пейзажы, а гімн новага жыцця, поўнага сонечнага святла, у якім на ўвесь свой магутны рост узвышаецца працоўны чалавек, распрастаўшы плечы, вялікасна, горда. Крок за крокам паказваючы абноўленую працай чалавека зямлю, аўтар як бы гаворыць сваім героям — вось выйсце з галечы. Адказ на пытанне, якое паўставала перад пісьменнікам у многіх яго творах, знойдзены. Яго далі само жыццё, сацыялістычная рэвалюцыя.

Барацьба за шчасце працоўных — асноўная тэма ў творчасці Коласа. Гатоўнасць савецкіх людзей абараняць заваёвы Кастрычніка ад гітлераўскіх акупантаў, савецкі патрыятызм, маральна-палі-

тычнае адзінства народа — змест твораў Коласа «Суд у лесе», «Адплата», што напісаны ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Натхнёна ўслаўляе Якуб Колас камуністычную партыю, якая прывяла народы Савецкага Саюза да вялікіх гістарычных здзяйсненняў. Паэт падкрэслівае глыбокую сувязь камуністаў з народам. Партыя — гэта магутны дуб, які ўрос у зямлю, і яе не зломіць ніякая навала.

Пытае бура старца-дуба:
— Чаму цябе я не зламлю?
І кажа дуб: — Я ўрос ў зямлю,
З зямлёю жыць у дружбе люба.

І сам паэт, натхнёны перадавымі ідэямі часу, паўстае перад намі як нястомны мужны змагар за шчасце працоўнага народа. Сіла паэта — у сардэчнай сувязі з народам, з партыяй, з роднай савецкай зямлёй.

1952 г.

АБ НОВАЙ ЗЯМЛІ

На новых землях, в стороне, открытой
Для счастья людям, долго жизнь трудна.
И кажется она им необжитой,
И помнится иная сторона.
И нужен срок, чтоб здесь окорениться,
Чтоб жизнь иною памятью облечь,
И новым детям нужно здесь родиться,
И должно дедам в эту землю лечь...

Чытаючы гэтыя радкі з верша Аляксандра Твардоўскага «Новая зямля», мы мімаволі згадваем і людзей Калумба, якія ў далёкія часы адкрылі Амерыку, і абяздоленых сялян царскай Расіі, што ў пошуках шчасця пакідалі бацькоўскі край і ехалі ў Сібір. Пасяленцы і перасяленцы ўсіх краін і часоў прыгадваюцца нам, хоць размова ў вершы не пра іх, пра нас саміх, пра нашых бацькоў і дзядоў, пра абвешчаную Кастрычнікам новую эру ў гісторыі чалавецтва. Не адно пакаленне савецкіх людзей прысвяціла ёй гады самаадданай працы, цярплівасці, і даўно ўсё, што створана намі, усё, чаму аддавалі мы свае сілы, усё, у тым ліку і незабыўныя магілы нашых братоў, бацькоў і дзядоў, парадніла нас з нашай новай зямлёй. І мы служым ёй, як гаворыцца ў вершы, каб і пасля нас святло, здабытае суровай барацьбой і працай, свяціла будучыні і «каб за намі пасяленцам новым не ўсё спачатку паўтараць».

Я пачаў артыкул цытатай з вядомага верша не дзеля таго, каб яшчэ раз аддаць належнае глыбіні

думкі, навізне і арыгінальнасці параўнання пераўтваральнікаў сучаснага свету з пасяленцамі, што асвойваюць новыя землі, ідучы няходжанымі шляхамі жыцця. Мяне цікавіць не гэтак вобраз новай зямлі, як поўныя ўнутранага сэнсу словы: мы служым ёй. У іх бачу я сфармуляванае самім паэтам прызначэнне яго музы. Творчасць Твардоўскага, народжаная новай зямлёй, усім тым, што паўстае за гэтым вобразам і што мы называем савецкай рэчаіснасцю, з першых сваіх радкоў абжывае гэтую зямлю, «облекает ее иной памятью», сілай вобразнага слова замацоўвае ў свядомасці пакаленняў, уладай, што дадзена паэзіі, сцвярджае заканамернасць яе з'яўлення і трываласць яе асноў. Перад Аляксандрам Твардоўскім на ўсіх яго творчых этапах стаяла гэтая нялёгкая, вялікая, пад сілу яго таленту, задача, вырашэнню якой ён аддаў усе сілы сваёй апанаванай, паэтычна-гарачай натуры. Калі гаварыць пра пафас творчасці Твардоўскага, дык ён менавіта ў гэтым. Новая зямля — гэта не толькі заводы і палі, што сталі народнай уласнасцю, гэта — новы грамадскі лад, што паклаў пачатак сацыялістычным пераўтварэнням свету, вялікім здзяйсненням сучаснасці. Першае з іх — Кастрычніцкая рэвалюцыя. Другое — вялікі пералом, які пераараў векавыя межы ўласнасці. І, роўнае ім, паўстае трэцяе здзяйсненне, трэці подзвіг нашай Радзімы — перамога ў часы Вялікай Айчыннай вайны.

Усе гэтыя этапы ў жыцці савецкага народа ў большай ці меншай меры былі адлюстраваны паэзіяй Твардоўскага. І калі падзеі Кастрычніка, грамадзянская вайна жылі ў душы паэта як рэха маленства, дык гады «вялікага пералому», як сведчыць паэт, склалі для яго «самую вострую цікавасць і задачу жыцця. Гэта рэвалюцыя ў

сельскай гаспадарцы, ва ўсім жыццёвым укладзе мільёнаў з'явілася для мяне прыкладна тым, чым для старэйшага пакалення нашых людзей Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя і грамадзянская вайна».

І далей у артыкуле «Аб «Краіне Муравіі» Твардоўскі сведчыць: «Усё напісанае і надрукаванае ў гэтыя гады, а таксама мае рабочыя занатоўкі і незапісаныя ўражанні паездак, сустрэч і г. д.— усё гэта было як бы падрыхтоўкай да «Краіны Муравіі».

Як вядома, сюжэт «Краіны Муравіі» падказаны быў А. А. Фадзеевым. Аднак справа, вядома, не ў гэтай падказцы і парадзе, што адрасаваны былі ўсім савецкім пісьменнікам. Сюжэт, на які звярнуў увагу А. А. Фадзееў, нягледзячы на сваю нязвычнасць, казачнасць, а магчыма, менавіта дзякуючы ім, таіў у сабе вялікія паэтычныя магчымасці. На першы погляд здаецца неверагодным, нават непраўдападобным тое, што селянін Маргунок пакідае бацькоўскі край, родную хату, жонку і едзе шукаць бескалгасную краіну Муравію. Невыпадкова і аўтар не з першых радкоў знаёміць чытача з мэтай гэтага незвычайнага падарожжа героя. Сваё знаёмства ён пачынае з дарогі, па якой едзе Маргунок. Вось герой махае рукой, развітваючыся з роднымі мясцінамі. Вось з'яўляецца ў сяле, дзе хрысціўся трыццаць восем гадоў назад, і выпадкова трапляе на памінкі «душ усопших, что пошли на Соловки». Нарэшце Мікіта заязджае да сваяка, з якім сябраваў з маладосці, з тых часоў «як узялі замуж дзвюх сясцёр». Але і сюды, як высветлілася, Маргунок заехаў для таго, каб пераначаваць і развітацца з даўнім сябрам.

І толькі тады, калі чытач парадніўся з героем, пачаў жыць аднымі з ім інтарэсамі і ўжо гарыць

ад нецярплівасці даведацца, куды той едзе,— аўтар паведамляе:

Ведет дорога длинная
Туда, где быть должна
Муравия, старинная
Муравская страна.
И в стороне далекой той —
Знал точно Моргунок —
Стоит на горочке крутой,
Как кустик, хуторок.
Земля в длину и в ширину —
Кругом своя.
Посеешь бубочку одну,
И та — твоя.

«Паэтычная думка,— пісаў у артыкуле пра Лермантава В. Р. Бялінскі,— можа іншы раз нарадзіцца з прычыны якіх-небудзь тых абставін, з якіх складаецца наша жыццё, але часцей за ўсё і амаль заўсёды яна ёсць не што іншае, як выпадак рэальнасці ў магчымасці, і таму ў паэзіі няма месца пытанню «ці было гэта?», але яна заўсёды павінна станоўча адказваць на пытанне: «ці магчыма гэта, ці можа гэта быць у сапраўднасці?» Самі абставіны могуць толькі, так сказаць, наштурхнуць паэта на паэтычную ідэю і, выказаныя ім у вершы, з'яўляюцца ўжо зусім другім, новым і небывалым, але такім, што можа быць». Таму нас не павінна цікавіць, ці быў у сапраўднасці выпадак, што пакладзены ў аснову сюжэта «Краіны Муравіі». І нават пытанне, ці мог быць у сапраўднасці такі выпадак, тут не мае істотнага значэння. Хай не было і нават не магло быць у рэальнасці падарожжа, падобнага на маргункоўскае. Не ў гэтым сутнасць, а ў тым, што такое падарожжа ў гады «вялікага пералому» рабілі мільёны сялян перад тым, як развітацца з дробнаўласніцкім укладам

жыцця. Яны рабілі яго ў сценах свае хаты і ў межах двара, у пакутных думках аб заўтрашнім дні. Хіба толькі адзін Маргунок марыў, каб і яго хутарок пакуль што... пакінуць?

И объявить: мол, так и так,—
Чтоб зря не обижали,—
Оставлен, мол, такой чудак
Один во всей державе...

Падобнымі марамі і думкамі сусед дзяліўся з суседам, сваяк ехаў з імі да сваяка, і гэта было пачаткам падарожжа ў Краіну Муравію, з той толькі розніцай, што, наведаўшы сваяка, Маргунок не адразу вяртаецца дадому, а едзе далей, мяркуючы, што не ўвесь белы свет, які ў акне. Едзе, каб у віры новых сустрэч і падзей знайсці адказ на галоўнае для яго пытанне: рашацца альбо не? Адказ на пытанне прыходзіць не адразу. Нялёгка Маргунку развітацца з мінулым, бо яно — у ім самім, у кані і калёсах, ва ўсім, што належыць яму, яго ўвасабляе і поп-адыходнік, якога сустракае Мікіта Маргунок на сваім шляху, і раскулачаны Ілья Кузьміч Бугроў, некалі заможны гаспадар, а цяпер уцякач з Салаўкоў. Апошні багамол, што ішоў да святых мясцін, не дайшоўшы да іх, быў збянтэжаны ў дарозе думкаю: бог — ён не тое што не існуе, але не мае ўлады. Штосьці падобнае здарылася і з Маргунком. Для яго Бугроў, пазбаўлены гаспадаркі і прыцягальнай сілы дастатку і багацця, цяпер ужо не той, не былы Ілья Кузьміч. Цяпер ён — уцякач, што вымушаны хавацца пад чужым іменем, бадзяцца з сынам-хлапчуком па свеце, прыкідваючыся сляпым жабраком. І хоць Маргунку не падабаецца такое валацужніцтва, ён не ставіцца да Бугрова варожа. Ён бачыць у ім свайго былога суседа, чалавека, што трапіў у бяду, рады сустрэчы з ім і

частуе яго, чым бог паслаў. На прыязнасць Бугроў адказвае яму злом: крадзе каня. Баючыся, што гаспадар можа прачнуцца, Бугроў уцякае, пакінуўшы Маргунку свайго малога сына. Бацька, які пакінуў сына, сусед, які ўкраў у суседа каня, гэта для Маргунка крайняя ступень страты чалавечай годнасці. А некалі ж ён цешыў сябе надзеяй быць падобным на Бугрова, марыў быць яго сябрам, лічыў за гонар сядзець за адным з ім сталом, спяваць песні і, падхапіўшы суседа пад руку, як роўны роўнаму, паказваць яму сваю гаспадарку. Маргунок збянтэжаны і разгублены. Яму шкада і ўкрадзенага каня, і сябе самога, і былых сваіх мараў. Перад ім — сын Бугрова. Пакінуты і жаласны, ён баіцца, што Маргунок будзе біць яго, помсцячы за ўкрадзенага бацькам каня. Але Маргунок шкадуе і яго:

— Вставай, пострел!
Замерз небось, беглец.
Пока ты спал да сны смотрел,
Сменял тебя отец.
Сменял — и серого коня
С уздечкой получил.
Тебя обидел, а меня
Навеки научил.
Я угощал его, любя,
Считал — в беде сосед...
А ты не бойся: бить тебя
Теперь мне пользы нет.

Моцная, праўдзівая сцэна! Як мала ў ёй слоў, а як многа сказана. Нібы вачамі Маргунка мы бачым і месца каля вогнішча, дзе спаў уначы сусед, і акуркі ў траве... Гэтыя маўклівыя сведкі пакутлівага роздуму Ільі Бугрова гавораць аб тым, што не адразу адважыўся ён на ганебны ўчынак. Усё гэта бачыць Маргунок, і мы без слоў разумеем, што і ў яго жыцці таксама адбылося нешта важнае, паваротнае. Запаветнай мары нанесены жорсткі ўдар. Нешта абарвалася ў яго душы і адышло разам з гэ-

тай ноччу. Аднак ён яшчэ не адмаўляецца ад пачатага падарожжа.

Маргунок сустракаецца з людзьмі калектыўнай працы, сам удзельнічае ў малацьбе, гуляе на вяселлі. Новая ява паступова акараняецца ў яго сэрцы. І хай у канцы падарожжа ён яшчэ не пасяленец на абноўленай зямлі, аднак ён ужо і не той былы Мікіта з яго, здавалася б, непераадольнай марай аб непарушнасці хутарскога двара і дабрабыту.

«Краіна Муравія» — твор глыбока наватарскі. Ён адкрыў чарговую старонку ў развіцці савецкай паэзіі. Ды інакш і быць не магло. Надышоў час пяцігодак, ажыццяўлення галоўнай мэты Кастрычніцкай рэвалюцыі — пабудовы сацыялізма. Індустрыялізацыя краіны, рэвалюцыйныя змены ў сельскай гаспадарцы, у жыццёвым укладзе сялянства патрабавалі іншых, новых формаў паэтычнага выяўлення. Змест, які несла жыццё, не ўкладваўся ў верш, пазбаўлены рытмічнай дысцыпліны, характэрны для паэзіі тых часоў. Але і не толькі ў гэтым справа. Калі для стварэння, скажам, рамантычных вобразаў у «Думе пра Апанаса» Э. Багрыцкага даволі было ведаў, узятых з кніг, з расказаў жывых людзей альбо нават уласных назіранняў, дык для паэмы аб калектывізацыі такіх ведаў было б мала. Мала сустракаць ці ведаць людзей, падобных да Маргунка, Бугрова, Фралова, а абавязкова трэба ўяўляць да найменшых падрабязнасцяў іх быт, псіхалогію, бо паэма пра калектывізацыю — твор пра рэвалюцыю ў свядомасці мільёнаў. Наватарскую сутнасць «Краіны Муравіі», прастату і ёмістасць яе формы вызначыла якасна іншае веданне жыццёвага матэрыялу, настойлівая патрэба выказаць усё, што адбывалася ў вёсцы ў гады «вялікага пералому» і што складала самую вострую цікавасць і задачу жыцця пісьменніка.

З'яўленне «Краіны Муравіі» зрабіла на нас, першых яе чытачоў, ашаламляльнае ўражанне. За кожным радком мы пазнавалі навакольнае жыццё, здзіўляліся мноству дэталяў новай савецкай рэчаіснасці, што прыкмечаны паэтам. І хоць у кожнага з нас выйшла з друку не адна кніжка вершаў, мы зразумелі, што, па сутнасці, намі яшчэ нічога не створана. Мы — маладыя тады паэты — па-добраму зайздросцілі Твардоўскаму і радаваліся, зразумеўшы, якой павінна быць паэзія. Зайздроснай навізной бачанага і перажытага і дагэтуль дыхаюць старонкі «Краіны Муравіі». Тут і трактар, які водзіць за сабой натоўп, як карагод, і дзяды-сейбіты на калгаснай раллі.

Молитву, речь ли говорят
У поднятой земли,
И вот, откинувшись назад,
Пошли, пошли, пошли...

Тут і малады трактарыст, што вывучыў на курсах чатыры такты:

Лезет парень под машину,
Об дорогу чешет спину,
Рукавом стирает пот,
В кепку болтики кладет.

Тут і поп-адыходнік Мітрафан, што страціў прыход і займаецца, так сказаць, прыватнай практыкай: служыць абедню на гумне, хрысціць дзяцей і вянчае маладых, беручы плату яйкамі і прaцаднямі. Тут і сустрэчы Маргунка з цыганамі-калгаснікамі, начным вартаўніком, старшынёй арцелі Фраловым. Што ні раздзел — адкрыццё, якое прыемна здзіўляла і радавала навізною і свежасцю праўдзіва выхапленых з жыцця прыкмет часу. Узнікала такое пачуццё, нібы ўсё апісанае ў паэме

даўно знаёмае і любімае, што жыццё, якое існуе ў ёй, нарадзілася не ўчора, а з давён-даўно ўсталявана на зямлі. Вядома, і да «Краіны Муравіі» прыкметы новага часу з'яўляліся ў паэзіі аб савецкай вёсцы, раскіданыя, як зерні, па вершах паэтаў. Гэтыя знаходкі былі дарагія чытачу і прыкмячаліся крытыкай. Але ў Твардоўскага гэтых зярнят было, як кажуць, поўныя засекі, было столькі, што чытач пакінуў ужо прыкмячаць іх, цалкам захоплены плынню паэтычнага апавядання, якое складалася не з удала схопленых паэтам прыватных момантаў сучаснага жыцця, а выказвала само жыццё, шматграннае, паўнакроўнае. Нібы вопыт многіх паэтаў зліўся ў гэтай цудоўнай рэчы, дзе паэзія на ўвесь голас загаварыла пра з'явы, дагэтуль ёй невядомыя, мовай натуральнай, да канца праўдзівай.

«Краінай Муравіяй» Твардоўскі ў вялікай меры вычарпаў тэму калектывізацыі: прайшло больш за трыццаць гадоў з таго часу, часу напісання паэмы, а пра гэты этапны перыяд нашага жыцця ў савецкай паэзіі нічога больш значнага не з'явілася. Кожны раз, калі я перачытваю старонкі гэтага твора, мной авалодвае дарагое, знаёмае па першым чытанні пачуццё роднага, абжытага кутка. Так адчувае сябе чалавек у полі, у лесе, дзе з маленства знаёмы яму кожны куст, кожная сцяжынка.

З «Краінай Муравіяй» сумежнічае наступная работа А. Твардоўскага — кніга вершаў «Сельская хроніка».

Наўрад ці можна дадаць што-небудзь новае да напісанага пра гэтую кнігу. Хачу сказаць толькі некалькі слоў аб крытычных заўвагах адносна таго, што нібыта ў «Сельскай хроніцы» адлюстраваны адзін бок даваеннага жыцця калгаснага — святочны. Я не схільны лічыць такія заўвагі істотны-

мі, а тым больш папракаць аўтара ў святочнасці. Тут справа хутчэй у гарачай захопленасці яго светам працоўнай садружнасці, новай і небывалай у гісторыі сяла, а таму такой дарагой і прасветленай.

Паэзія натхнёнай працы, кахання, сяброўства сама па сабе рэч не новая, бо і праца, і каханне, і сяброўства — спрадвечны скарб людзей. Заўсёды чалавек імкнуўся да поўнай раскаванасці пачуццяў, якія прыніжаліся, калечыліся ўмовамі рабскай залежнасці, дробнаўласніцкай абмежаванасці. Вершы «Сельскай хронікі» прысвечаны новым узаемадачыненням людзей сацыялістычнага грамадства, іх працы, сяброўству, каханню. Яны з неаслабнай цікавасцю чытаюцца і цяпер, бо ў іх жыве высакародная чалавечая мара, перакананасць паэта ў перавазе разняволенага свету над светам эксплуатацыі і прыніжэння чалавечай годнасці. Мінулае не забылася. Горкім водгукам жыве яно ў душах людзей. Якое гэта непазбыўнае гора, калі, падначаленая волі бацькоў, дзяўчына ахвяруе сваім каханнем? Што можа быць страшней за гэта?

Голос мой девичий в доме утих.
Вывел меня на крылечко жених.

Пыль завилась, зазвенел бубенец,
Бабы запели — жизни конец...

Немаладыя ўжо людзі, якія кахалі адзін другога ў маладосці і якіх разлучылі бацькі, сядзяць над рэчкай. З болем успамінае яна абставіны свайго шлюбу, свайго скалечанага жыцця:

Поздно о том говорить, горевать.
Батьке бы с маткой заранее знать.

Знать бы, что жизнь повернется не так,
Знать бы, чем станет пастух да батрак.

Вот посидим, помолчим над рекой,
Будто мы — парень да девка с тобой.

Камушки моет вода под мостом,
Вслух говорит соловей за кустом.

Белые звезды мигают в реке,
Вальсы играет гармонь вдалеке...

Тут кожнае слова хапае за душу, поўнае значэння і выказанага і не выказанага. У вершы ўсяго трыццаць радкоў, а зместу яго хапіла б, бадай, на цэлую аповесць.

А вось і яшчэ адзін хрэстаматыйны верш — «Івушка». Мінулае і сённяшняе суседнічаюць у ім. Мінулае — стары пячнік Івушка, сённяшняе — яго адносіны да працы. Яна ніколі не была Івушку толькі крыніцай заробку. Майстар заўсёды даражыў гонарам і працаваў натхнёна, як гавораць — з душой. Тым і слаўны быў Іва, за тое яго і шанавалі. І хоць памёр ён, людзям усё яшчэ здаецца, што ён не пакінуў іх, а толькі выйшаў за дзверы. Жыццё яго было аддадзена людзям, туга па ім светлая і вечная. Не забыў народ яго прымавак і спраў. І вечнымі помнікамі яму цягнуцца ў неба ранішнія дымкі над вясёлымі дварамі. Праз усё жыццё пранёс пячнік Іва любоў да людзей і натхнёнай працы, і з гэтым ён адышоў.

«Святочнасць» вершаў з кнігі «Сельская хроніка» паняцце вельмі і вельмі недакладнае. Яны, гэтак жа, як і «Краіна Муравія»,— плён глыбокага ведання жыцця народа, яго мараў і спадзяванняў.

Пойду в поля — хлеба стеной,
Во ржи не виден верховой.
Гречиха, льны, овсы — по грудь,
Трава — косы не протянуть.
Земля в цвету — и всё по ней,
В домах — светлей, народ — добрей.

Наведаўшы родныя мясціны, паэт сумуе па сябрах, якія гэтак, як і ён, па адным прыязджаюць сюды, бо ўсе яны — занятыя справамі. Знаходзяцца на сваіх пастах. Адышло маленства, мінае маладосць, надыходзіць сталасць з яе справамі і турботамі, з роздумам пра час, пра хуткаплыннасць жыцця, пра безліч людскіх дарог:

Друзья в отцовской стороне,
Не знаю что: не спится мне,
Так зори летние близки,
Так вкрадчиво поют сверчки,
Так пахнут липы от росы,
А в сене тикают часы,
А щели залиты луной,
А за бревенчатой стеной,
Во сне, как много лет назад,
Считает листья старый сад.
Глухой, наощупь, робкий счет —
Все тот, а все-таки не тот...

Лік лісцяў, як лік часу. Свет, любы з маленства, нібы і той самы, і адначасова — не той. Кожная новая сустрэча з ім — як свята. Яна хвалюе не менш, чым хвалюе юнака спатканне з каханай дзяўчынай. А хіба такая любоў варта дакору?

Пасля «Краіны Муравіі», «Сельскай хронікі», Аляксандрам Твардоўскім напісаны «Васіль Цёркін», «Дом ля дарогі», кніга вершаў «Франтавая хроніка», «За даллю — даль», «Цёркін на тым свеце», вершы пасляваенных і апошніх гадоў.

Намерам гэтага выказвання не з'яўляецца разгляд усяго напісанага паэтам. Яго творы, ёмістыя і значныя, патрабуюць асобнага глыбокага даследвання. У гэтым артыкуле я хацеў звярнуць увагу на адну істотную ўласцівасць таленту А. Твардоўскага — абжываць, альбо, гаворачы словамі паэта, «облекать иной памятью» абноўленую зямлю,

уласцівасць, якая шчодра выявілася ва ўсіх яго паэмах і вершах.

Так «Васіль Цёркін» — гэта не толькі своеасаблівае падарожжа па вайне, але і незабыўны летапіс усіх яе этапаў. Занатаваны ў творы і яе першы перыяд — з «катламі» і выхадам з акружэння, і цяжкія пазіцыйныя баі за населены пункт Баркі, і пераможны наступ па дарозе на Берлін. Усё гэта — у яркіх, дакладных фарбах, дэталях, што з'яўляюцца і каштоўным сведчаннем сучасніка, і высокім узорам паэтычнасці.

Правы бераг Дняпра, да якога плывуць нашы байцы, звесіў на ваду кусты:

Подплывай, хватай за гриву,
Словно доброго коня.
. . . .

Может быть, в иные годы,
Очищая русла рек,
Все, что скрыли эти воды,
Вновь увидит человек.
Обнаружит в илах сонных,
Извлечет из рыбьей мглы,
Как стволы дубов мореных,
Орудийные стволы.

Байцы вярталіся ў вызваленыя войскам родныя сёлы і на месцы былых хат знаходзілі папялішчы:

Вот и взгорье, вот и речка,
Глушь, бурьян солдату в рост,
Да на столбике дощечка,
Мол, деревня Красный Мост.
. . . .

У дощечки на развилке,
Сняв пилотку, наш солдат
Постоял, как на могилке,
И пора ему назад.

Такія радкі, строфы можна прыводзіць без канца з ваенных і пасляваенных твораў Твардоўскага. І ўсе яны — сведчанне таго, што паэт, натхнёны летапісец сучаснасці, бачыць сваё неспакойнае шчасце ў тым, каб паспець за часам, занатоўваючы буйныя і дробныя рысы яго з упартасцю і любоўю пасяленца, якому дарагі кожны кут зямлі, абароненай ад ворага, выпешчанай марамі, здабытай працай. Чытаючы паэта, мы з кожным новым яго творам адчуваем, як перад намі ўсё шырэй і шырэй рассоўваюцца межы абжытага яго паэзіяй свету, дзе любоў называецца любоўю, сяброўства — сяброўствам, дзе славяцца праца і подзвіг мільёнаў.

Уяўленне пра творчасць А. Твардоўскага, пра пафас і мэтанакіраванасць яе было б не поўным, калі б мы не ўспомнілі аб выдатным цыкле «Памяці Леніна». Нельга без шчырага і глыбокага хвалявання чытаць радкі аб клятве Леніну, якую даў, з гатоўнасцю загінуць за справу Ільіча, трынаццацігадовы чалавек — будучы паэт. Успамінаючы тыя далёкія гады свайго маленства, Твардоўскі піша аб народзе:

Не в горе ль своем молчаливом,
Поникнув тогда головой,
Уже он был полон порывом
На подвиг неслыханный свой.
Порывом на жертвы, на муку,
Что вряд ли под силу иным,
На трудную с прошлым разлуку,
На встречу с грядущим своим.

Адначасова гэта радкі і пра ўласны лёс, пра парыванне, якое называецца паэзіяй і якое заўсёды — подзвіг нечуваны. Уся творчасць найвыдатнага рускага савецкага паэта Аляксандра Твардоўскага з'яўляецца такім подзвігам.

1970 г.

ПЕРШААДКРЫВАЛЬНІК

У пачатку трыццатых гадоў да нас у Беларусь часта прыязджалі нашы блізкія суседзі — пісьменнікі Смаленшчыны. Разам з А. Твардоўскім, М. Рыленкавым, Д. Осіным наведваў Мінск і іх старэйшы таварыш Міхаіл Ісакоўскі, у тыя часы ўжо вядомы рускі паэт, аўтар цудоўных кніг «Правады ў саломе», «Правінцыя»», «Майстры зямлі».

Помніцца, на адным з літаратурных вечароў я, тады яшчэ зусім зялёны юнак, сядзеў побач з Міхаілам Ісакоўскім, стаіўшы дыханне, баючыся, як кажуць, вымавіць лішняе слова. Як жа быў здзіўлены я, калі раптам Ісакоўскі ціха, быццам сам сабе, прачытаў на памяць радкі з маёй паэмы «Крыўда», пры гэтым правільна і выразна вымаўляючы беларускія словы. Такая незвычайная ўвага да маёй ранняй рэчы, праўдзівая, да асобных яе строф, прагучала, як сяброўская падтрымка старэйшага таварыша. Гэты звычайны літаратурны вечар, напэўна, забыты самім Ісакоўскім, на ўсе гады застаўся ў душы дарагім успамінам. Помню яшчэ адну сустрэчу тых часоў. На гэты раз з маладым Аляксандрам Твардоўскім, які, прачытаўшы ў беларускай газеце ўрывак з новай маёй паэмы, звярнуў маю ўвагу на спрошчанае рашэнне некаторых момантаў. Заўвагі былі з тых падказак, якія патрэбны бываюць маладому паэту на шляху пошукаў і памылак і да якіх мы з прагнасцю прыслухоўваемся ў маладосці. Я не ведаў тады, што Твардоўскі якраз у той час пісаў «Краіну Мура-

вію» і, як старэйшы, па-сутнасці, дзяліўся са мной спелым вопытам, поглядамі, прынцыпамі, якія ўжо леглі ў аснову яго новай, пакарыўшай нас усіх, паэмы.

Гэтыя два эпізоды ўспомніліся мне таму, што яны, кожны па-свойму, сведчаць аб той сапраўднай творчай атмасферы добразычлівасці і патрабавальнасці, якая вызначала нашых смаленскіх гасцей. Душою іх, безумоўна, быў тады Міхаіл Ісакоўскі.

Імя Ісакоўскага, вялікага друга беларускай літаратуры, даўно дарагое для нас. На яго сардэчнай, песеннай паэзіі вучылася не адно пакаленне беларускіх паэтаў. Ён адным з першых пачаў перакладаць на рускую мову беларускія вершы. Для яго ў выбары рэчы для пераклада заўсёды існаваў адзін бясспрэчны аўтарытэт — якасць. Міхаіл Ісакоўскі аднолькава ахвотна перакладаў і верш народнага паэта Янкі Купалы «Алеся» і верш-песню «Бывайце здаровы» маладога паэта Адама Русака. І гэта не выпадкова. І «Алеся» і «Бывайце здаровы» належаць да ліку рэдкіх знаходак, якія адкрываюць сваім з'яўленнем першую старонку ў новай для паэзіі тэме. Сам першаадкрывальнік, Міхаіл Ісакоўскі заўсёды востра адчуваў сучаснасць, па-новаму адлюстраваную ў творах другіх блізкіх яму духоўна паэтаў.

Калі пачынаецца размова аб Ісакоўскім як аб перакладчыку, то я, аўтар многіх перакладзеных ім паэм і вершаў, кожны раз адзначаю не толькі блізкасць яго перакладаў з арыгіналамі, але і надзвычайную натуральнасць і праўдзівасць іх словавыяўлення. Чытаюцца яны лёгка і нязмушана. У тэатры, зачараваныя добрым акторскім выкананнем ролі, мы забываемся на ўмоўнасці сцэны. Нешта падобнае адбываецца з намі, калі мы чытаем пераклады Ісакоўскага, дзе цалкам пераадолены

ўмоўныя рытарычныя фігуры чужой мовы, шчасліва абыдзены падводныя рыфы арыгінала, яго моўныя асаблівасці і ўласцівасці. Я заўсёды буду ўдзячны Міхаілу Ісакоўскаму за тое, што ён, паэт, любімы мною з юнацтва, упершыню пазнаёміў сваімі перакладамі шырокага савецкага чытача з маімі ваеннымі і пасляваеннымі паэмамі і вершамі.

Не толькі тыя, каму пашчасціла быць перакладзенымі Ісакоўскім, высока цэняць яго гэтую паэтычную, сапраўды творчую работу. У «Лясной песні» Лесі Украінкі, у вершах і паэмах Янкі Купалы і ў шмат якіх іншых, перакладзеных ім творах, уважлівы і ўдзячны чытач знойдзе россып паэзіі, іскры сапраўднага наватарства, якіх так многа ў арыгінальных творах паэта.

Адзначаючы сямідзесяцігоддзе Міхаіла Ісакоўскага, мы яшчэ і яшчэ раз перачытваем створанае ім, не пакідаем захапляцца яго працаздольнасцю, прагнай улюбёнасцю ў жыццё, яго вернасцю ідэалам маладосці. І, як многа год назад, нас здзіўляюць свежасцю яго шчырыя, даўгавечныя вершы і песні, якія выйшлі з глыбінь народа і самі сталі неабходнай часткаю яго духоўнага жыцця.

1970 г.

ВЕКАВЕЧНАЕ ДРЭВА ПАЭЗІІ

Да 150-годдзя з дня нараджэння М. А. Някрасава.

Някрасаў! Хто ў нашай краіне не ведае гэтага імя?

Яно стаіць побач з імёнамі такіх прызнаных і любімых народам пісьменнікаў, як Пушкін і Лермантаў, Гогаль і Дастаеўскі, Талстой і Горкі. Сучаснікі паэта называлі яго песняром народнага гора, вешчуном дэмакратычнай рэвалюцыі. На зары літаратурнай дзейнасці паэт невыпадкова параўнаў сваю музу з прыгоннай сялянкай:

Вчерашний день, часу в шестом
Зашел я на Сенную,
Там били женщину кнутом,
Крестьянку молодую.
Ни звука из ее груди,
Лишь бич свистал, играя...
И Музе я сказал: «Гляди!
Сестра твоя родная!»

Аднак муза паэта не была пакорлівай, яна заклікала рваць ланцугі пакуты і няволі. Новы змест паэзіі, сардэчная зацікаўленасць лёсам заняволеных людзей патрабавалі новых мастацкіх сродкаў, блізкіх да тых, якімі сам народ выказваў свае пакуты і гора. Гэта правільна, што Някрасаў спалучыў рэалістычныя традыцыі вялікіх папярэднікаў з лепшымі рысамі народна-паэтычнай творчасці і на гэтай аснове стварыў новую, непаўторную паэзію. Нягледзячы на тое, што ён прыйшоў у рускую

літаратуру адразу пасля Пушкіна і Лермантава, ён змог абнавіць змест і форму айчыннай паэзіі. Някрасаў так узбагаціў магчымасці эпічнай паэмы і лірычнага верша, што зробленае ім у поўнай меры акрэслілася і стала зразумелым толькі ў наш час.

Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя, якая вызваліла і паклікала да жыцця дэмакратычныя пласты грамадства, па-сапраўднаму выявіла значэнне творчасці Някрасава, паказала, што веліч і бессмяротнасць яго ваяўнічай музы — у глыбокай сувязі яе з народным жыццём, з яго рухам наперад.

Грамадзянскія традыцыі паэзіі Някрасава пераступілі рубеж свайго часу, адваяваўшы ў нашым стагоддзі новыя плацдармы для наступлення супраць зла і несправядлівасці. Хіба не карысталіся вострай зброяй трапнага, як страла, крылатага, як лозунг, слова Някрасава такія розныя паэты, як Маякоўскі і Блок.

Хіба яго любоў да ёмістай народнай прыказкі, песні, прыпеўкі не пашырылася на паэмы Сяргея Ясеніна, Аляксандра Твардоўскага і на іншыя творы шматнацыянальнай савецкай літаратуры?

Творчасць Някрасава можна параўнаць з векавечным дрэвам, карэнне якога глыбока сядзіць у роднай зямлі, а насенне разнеслася далёка за яе межамі. Плённыя зерні яго дэмакратычных ідэй натхнілі і выклікалі да жыцця народную паэзію Багушэвіча, Багдановіча, Купалы, Коласа. Муза Някрасава жывіла не адно пакаленне брацкіх паэтаў.

З пэўнасцю можна сцвярджаць, што сёння не знойдзеш ні аднаго вядомага савецкага паэта, які не прыпадаў бы да яе. Кола чытачоў Някрасава не

знае меж. Вершы паэта завучваюцца намі з маленства, песні яго даўно сталі народнымі.

Спраўдзіліся словы Чарнышэўскага, якія ён сказаў аб паэце амаль сто гадоў назад: «Я ўпэўнены: яго слава будзе бессмяротнай, вечнай будзе любоў Расіі да яго...»

1971 г.

ЛЕСЯ УКРАІНКА

Да стагоддзя з дня нараджэння.

Было старажытнае паданне: кожны чалавек нараджаецца пад сваёй зоркай. Нібыта яна і вызначае яго лёс. Аднак людзі, што жывуць на зямлі, даўно ўжо шчаслівую альбо нешчаслівую долю сваю звязваюць з іншым. Яны жывуць сярод бурных падзей часу, і не містычныя зоркі, а само жыццё з маленства і да сталага веку падпарадкуе законам свайго развіцця іх інтарэсы, іх дарогі, іх мары.

У год нараджэння Лесі Украінкі адбылася ў свеце векапомная падзея. Упершыню ўзброены пралетарыят захапіў уладу ў свае рукі і назваў яе Парыжская Камуна. Новы рэвалюцыйны клас, аб ролі якога ў развіцці чалавецтва заявілі словамі Маніфеста Маркс і Энгельс, выступіў на арэну гісторыі. З тых дзён свабода, братэрства, роўнасць набылі новы сэнс для пакаленняў перадавых людзей канца дзевятнаццатага — пачатку дваццатага стагоддзяў. Чырвоны сцяг, узняты над барыкадамі Парыжа, стаў той зямной зоркай, што клікала ў заўтрашні дзень. Пад знакам чырвонага сцяга нарадзілася, узрасло і ўзмужнела вялікае пакаленне рускіх рэвалюцыянераў-марксістаў. Узначаленае Леніным, узброенае яго думкай, яно пранесла праз цяжкі, пакутны час і давяло да перамогі справу першых камунараў.

Натхнёныя ідэямі рэвалюцыйнага пераўтварэння свету, з'явіліся ў Расіі пісьменнікі новага кірун-

ку, што і палымянай творчасцю і грамадскай дзейнасцю былі звязаны з Расійскай сацыял-дэмакратычнай партыяй. Да ліку іх належала і Леся Украінка. Такім чынам, парушаючы традыцыйны нябесны каталаг, можна паэтычную радаслоўную вялікай пісьменніцы адшукаць на зямлі.

Паэтэса, як вядома, не толькі чытала творы Маркса, але і перакладала на ўкраінскую мову папулярную марксісцкую літаратуру. Сама пісала артыкулы, у якіх прапагандавала ідэі Камуністычнага Маніфеста. Але прыналежнасць Лесі Украінкі да марксізма не толькі ў гэтым. Яна глыбейшая, засведчаная яркімі старонкамі біяграфіі, інтымным жыццём пісьменніцы, звязаным, у прыватнасці, з Мінскам. Тут яна страціла свайго сардэчнага друга, аднаго з першых рускіх рэвалюцыянераў-марксістаў — Мержынскага. Не адну бяссонную ноч правяла яна над ложкам дарагога ёй, смяротна хворага, чалавека. У адну з такіх начэй яна напісала трагічную і адначасова глыбока лірычную паэму «Апанаваная». У гэтым творы гераіня Мірыям гарача спрачаецца з Хрыстом, адмаўляючы пропаведзь уседаравання. Мірыям называе сябе «апанаванай духам». Словамі любімай гераіні пісьменніца вызначае сваё прызванне. Яе паэзія, яе дзейнасць сведчаць аб узнёслай апанаванасці ідэямі рэвалюцыі, што нясе людзям вызваленне ад рабства сацыяльнага і духоўнага. Такая апанаванасць рабіла пісьменніцу чалавекам шырокіх поглядаў, пазбаўленым нацыянальнай абмежаванасці, інтэрнацыяналісткай, з марай, накіраванай у будучыню, з творчасцю, адрасаванай наступным пакаленням.

Творы яе хвалююць і доўга будуць хваляваць чытача паэтычнасцю і светлымі глыбокімі думкамі.

1971 г.

КРЫНІЦЫ ДРУЖБЫ

Андрэя Малышку я знаю вельмі даўно, яшчэ з трыццатых гадоў. Растлумачу: знаю як паэта. За творчасцю маладога ўкраінскага паэта я сачыў тады дужа ўважліва. Вершы Андрэя Малышкі падабаліся мне, у іх чуўся свежы, самабытны голас чалавека, вельмі блізкага да народнай песні і народнага жыцця. Голас паэта вабіў сваёй рамантычнаю ўзнёсласцю, што спалучалася з непасрэднасцю юнацкага пачуцця, патрыятызмам маладога савецкага пакалення, да якога належаў і я. Мне здавалася тады, што Андрэй Малышка не толькі любіць народныя песні, але і добра спявае іх.

І я ў тым пераканаўся, калі ў часы Айчыннай вайны пазнаёміўся з Андрэем у Маскве.

З тых дзён і пачалася наша дружба. У Маскве я сустракаўся з Андрэем часта. Ён тады чытаў мне і Аляксандру Трыфанавічу Твардоўскаму свае новыя вершы. А. Т. Твардоўскі звычайна чытаў нам новыя раздзелы з «Васіля Цёркіна». Я не памылюся, калі скажу, што ў той час мы з Андрэем былі бадай першымі слухачамі яго кнігі пра байца. Гэта сапраўды былі незабыўныя сяброўскія і творчыя сустрэчы. Сустракаліся мы і ў Андрэя, і ў мяне, і на кватэры Аляксандра Твардоўскага, дзе нярэдкім госцем быў Аляксандр Фадзееў. Таварыскія вечары звычайна заканчваліся песняю. Спяваліся рускія, украінскія ды беларускія песні. А як даўно вядома, песня яднае і збліжае людзей. Пад уражаннем песні, якую спяваў тады Андрэй (а спяваў ён

на самай справе цудоўна, так, як спяваюць у сёлах і вёсках, падкрэсліваючы голасам істотныя словы і вобразы), я напісаў пазней баладу «Маці». Песня гэтая пачыналася, калі не здраджвае памяць, такімі словамі:

Ой, вазьмі, маці, жыта жменю,
Ды й пасей яго на каменю...

Наша дружба з Андрэем Малышкам не парывалася да апошніх дзён яго жыцця. Мне расказвалі ўкраінскія таварышы, што на тым самым ложку, з якога прыняла яго зямля, ён да астатняй хвіліны не пакідаў перакладаць творы беларускіх паэтаў для анталогіі беларускай паэзіі. У гэтым выявілася цудоўная рыса Малышкі: яго самаахвярнае служэнне паэтычнаму слову, глыбокае разуменне той высокай ролі, якую адыгрывае яно ў справе братэрства і дружбы паміж народамі. На маім стале ляжыць ліст, прысланы Л. Забаштаю, паэтэсаю і жонкай Малышкі. Гэта пераклад майго верша «Сасна і бяроза», над якім ён працаваў у бальніцы... Нечаканая вестка пра яго смерць гарыць у сэрцы балючай ранай. Савецкая паэзія страціла выдатнага паэта, а я асабіста — друга. Колькі яшчэ мог ён стварыць выдатнага, непаўторнага!

Я з вялікім задавальненнем перакладаў на беларускую мову кніжку яго выбранай лірыкі. Вершы Андрэя Малышкі захаплялі, хацелася перадаць сваёю моваю ўсе адценні яго вобразаў, энергію верша. Яны выклікалі стан творчага ўздыму, прыносілі радасць натхнення і абуджалі жаданне і сілу для пераадолення нялёгкага для перакладу тэксту. Затое якое было задавальненне, калі ўсё, што здавалася спачатку амаль немагчымым для перадачы іншаю моваю, пачынала гучаць па-беларуску з выразнасцю, блізкай да арыгінала. Калі Андрэй

Малышка атрымаў сваю кнігу, выдадзеную ў Мінску ў маіх перакладах, ён паслаў мне цёплы сяброўскі водгук. І мне прыемна было, што пераклады яму спадабаліся і што наша дружба стала яшчэ глыбейшай і раднейшай.

Як вядома, перакладаў мае вершы і Андрэй Малышка. Пра такую творчую ўзаемасувязь добра сказаў Андрэй. Дружба была для яго справаю творчай блізкасці: а сябры-паэты — сябрамі яго музы:

Я іх думамі жыў,
        і сябры маіх дум не міналі,
Я з крыніцы іх піў,
        і яны да маёй прыпадалі.

І я шчаслівы, што прыпадаў да чыстай, народнай крыніцы выдатнага, самабытнага паэта, майго друга — Андрэя Малышкі.

1972 г.

СЛОВА ПРА ТАВАРЫША

У кнізе вершаў Міколы Нагнібеды «На полі бітвы» ёсць верш «Успаміны пра Малееўку». Ён нагадаў і мне дні юнацтва, першую сустрэчу, а пасля шматгадовае сяброўства маё з Міколай Нагнібедай.

З тых дзён прайшло нямала часу, страшна падумаць, што ў гэты адцінак укладаецца ўсё жыццё такіх волатаў слова, як Лермантаў, Пушкін, Максім Багдановіч. Мне і майму сябру час пасерабрыў скроні, больш чым паўвека за маёй спіной, а за спіной Міколы — шэсцьдзесят. Хочаш ці не хочаш, а само ўзнікае пытанне: як служыла і служыць людзям і нашаму веку прызванне, выбранае намі на парозе юнацтва?

Перада мною апошняя кніга Міколы Нагнібеды, якую я чытаў з прыемнасцю і радасцю за здабыткі таварыша. Недарэчы, бясспрэчна, нам раўняцца на вялікія імёны; тут гаспадыні-славе, не трацячы сваёй годнасці, можна было б адказаць вядомымі словамі Аляксандра Твардоўскага — «што мне ордэн, я згодны на медалі». Аднак чытаю вершы таварыша і, узрушаны, лаўлю сябе на жаданні яшчэ і яшчэ раз перачытаць іх.

Мов лелеки до гнизд,
Літаки вечорові
Пролитають ■ останньому промені дня,
І полощаться птиці в дніпровський діброві,
Літаків вечорових крилата рідня.
Пролітають,

Сурмлять наді мною, сріблясті,
З дальні рейсів
Вертають у рідні порти,
На їх крилах радіють в единому щасті
Дух мандрівок далекіх і дух висоти.
Як ви схожі на серце моє, що рушае
Досвіт в мандри вабливі
На крилах стремлінь...
Чи воно вантажів, пасажирів не мае?!
Чи воно не закохане у височінь?!
Чи воно застраховане від небезпеки?!

Вершамі, вартымі высокай ацэнкі, сустракае сваё шасцідзесяцігоддзе Мікола Нагнібеда. Хіба не сапраўднае шчасце паэта — у сталыя гады пісаць творы, у якіх спалучаецца свежасць вобразнага мыслення з глыбокай думкай і маладым пачуццём, пафас публіцыста з сардэчнай лірыкай? У вершах Міколы Нагнібеды многа трапных дэталяў і параўнанняў, якія ўражваюць сваёй дакладнасцю і нечаканасцю. Горад Станіслаў — прыкуты да прычала сотняй якароў, уяўляецца пад штормамі грымотнымі бартамі карабля, дзе сцежкі стромкіх берагоў, нібы канаты, звісаюць за барты. Кветкі ўсеялі магілы загінуўшых воінаў і здаюцца іх душамі: «там, де тюльпани — капитани, а де фіалки — рядові». Як жывая, стаіць перад вачыма хата, якую збудаваў на беразе рыбак: «два віконця на схід сонця, два — до синіх хвиль, з очерету золотавий на хатині бриль». Яркім снапком прамення па-сталаму лаканічна і мудра акрэслівае паэтычнае слова далёкае маленства, дзе бацька вечарамі каля парожніх казанкоў дзяліў б у д у ч ы н ю паміж дачкой і сынам.

Гэтая шчаслівая ўласцівасць жыла ў вершах Міколы Нагнібеды даўно:

Снапы, нібы асілкі,
Паснулі на палях,

Далёкіх сёл сузор'і
Нанізаны на шлях.

Я прывёў тут радкі з балады «Зярно». У свой час твор гэты я пераклаў на беларускую мову і зноў прыгадаў не выпадкова. І вось чаму. Бывае і так, што нават асобныя вершы робяцца значнаю з'яваю паэзіі на працягу не некалькіх год, а на ўсё іх існаванне. Успомнім «Грэнаду» М. Святлова, вершы Янкі Купалы «Лён», «Алеся», «Як у госці сын прыехаў...», вядомую песню «Бывайце здаровы», напісаную як верш Адамам Русаком перад Айчыннай вайной. Прыгаданыя вершы жывуць і да нашых дзён, і каштоўнасць іх у тым, што яны пракладалі ў свой час новыя, яшчэ не ходжаныя сцежкі ў рэчаіснасць. Пракладалі свежа і таленавіта. Я лічыў заўсёды, што балада «Зярно» адносіцца менавіта да ліку такіх твораў. Яна, на маю думку, з'явілася і для самога Міколы Нагнібеды той знаходкай, тым шчаслівым зернем, якія ў далейшым памножылі яго здабыткі і ўскаласіліся багатым ураджайным плёнам, які можна з поўным правам далучыць да дасягненняў савецкай паэзіі.

Як сцверджанне гэтага — вершы паэта, якія я чытаю са здавальненнем і радасцю: «Хліб чесно вчіться здобувати», «Немае щастя вічного, немае», «Я — спадкаємець», «Пломеніють троянди», «Я думав про Вас...», «Херсонським ткалям», «Мов лелеки до гнізд», «Прощався з літом я», «Де моя память ночуе», «Верни мені прожите марно», «Севастополю», «Зустріч у Горках», «Благославенна праця хлібодара», «Чорноморець», «Що б не сталося», «Де Буг з Дніпром зливаються», «Чекають рибачки на кручі», «Над колискою», «Як що я забуду твоі заповіти», «Частіше стало снитися мені» і многія, многія іншыя.

Спіс можна было б значна пашырыць. Але спра-

ва не ў спісе, а ў тым, што аб кожным з названых і неназваных твораў справядлівасць патрабуе пісаць і больш паўней і больш глыбей. Творчасць Міколы Нагнібеды варта сур'ёзнага крытычнага разгляду, а мой кароткі сяброўскі водгук на шасцідзесяцігоддзе таварыша не ставіць сабе гэтай мэты.

Кладу й сваe я зерно для загалу —
Все, що зробив я доброго в житті...
І все ж мені здається:
Мало! Мало!..
Хай більше важать крихти золоті!

Створанае Міколай Нагнібедай, бясспрэчна, важыць больш таго, што сказана тут. Хай за гэта прабачаць мне і паэт, і яго цудоўная паэзія, і яе чытач. Мне ж хочацца напаследак далучыць да сяброўскіх пажаданняў і мае: жыві, дарагі Мікола, доўга, працуй і стварай з тым жа маладым натхненнем і гарэннем, з той жа глыбінёй думкі, якіх ты дасяг!

1970 г.

16 Зак. 3507

ПРАДМОВА ДА «КНІГІ ЗЯМЛІ»

«Кніга зямлі» — так называецца новая кніга паэзіі выдатнага савецкага паэта-лірыка Кайсына Куліева. Прапануючы ўвазе беларускага чытача выбраныя вершы паэта, я не выпадкова аб'яднаў іх гэтай назвай. Яна, як не трэба лепш, стасуецца да ўсяго, што створана паэтам за ўсе гады яго плённай творчай работы. Гэта менавіта кніга народжаная зямлёй, любоўю людзей да жыцця, да прыроды, да міру, кніга, на старонках якой людзі чытаюць свой мінулы і свой будучы лёс. Сілай любві да людзей, да здабыткаў іх працы і барацьбы за шчасце, прагне паэт зразумець гэтую, бясконцую ў часе, непаўторную ў красе, — кнігу жыцця, кнігу зямлі.

Зброяй праўды і справядлівасці, накіраванай супроць зла і гвалту, бачыцца паэту яго слова:

> Гэтак, як з ножан клінок дастаецца,
> Так верш свой я з сэрца ўвесь час вырываў.

Дабро і зло, праўда і мана для Куліева не адцягненыя разуменні. Як дарагі ўспамін дзяцінства, захаваўся ў яго памяці святочны дзень, калі разам з дарослымі ён спяваў «Інтэрнацыянал» у глухім горскім ауле. Палымяную праўду сусветнага гімна пранёс пясняр праз гады Вялікай Айчыннай вайны, абараняючы Савецкую Радзіму ад чужаземных захопнікаў. Каб стаяць перашкодай на шляху вайны, змагацца за векавую мару працоўнага чалавека аб свабодзе, ён гатоў быць яе салдатам у

любым кутку планеты, а калі давядзецца загінуць, дык і памерці за справядлівую справу, бо — «твар мужнасці ясны, чужыны не ведае подзвіг святы». Гэтыя словы для Куліева — не гучныя фразы, а зброя, выхапленая з сэрца.

Не выпадкова яны пераклікаюцца з вядомымі радкамі лермантаўскага «Паэта». І не таму, што Лермантаў, пясняр Каўказа, жыў у выгнанні і загінуў недалёка ад мясцін, дзе нарадзіўся балкарскі паэт. Для Куліева Лермантаў — тая вяршыня паэзіі, каля якой і дыхаецца вальней і пішацца больш адкрыта. Бясспрэчным з'яўляецца ўплыў Лермантава на творчасць Кайсына Куліева. Уплыў гэты і арганічны і плённы, а ў яго аснове — не падробка і перайманне, а духоўная блізкасць і роднасць. Там, дзе Куліеў пераклікаецца з Лермантавым, ён не паўтарае вядомых матываў, а працягвае іх. Яны для яго — штуршок да зусім новага, нечаканага і заўсёды сучаснага павароту думкі:

Спаў я ў траве аднойчы каля жыта,
І незвычайны сон прысніўся мне.
Цудоўны сніўся сон, я сніў, нібыта
Былі ўсе беды свету толькі ў сне.

Паэтычная думка, вобраз не бясплодны. Накшталт вандроўных сюжэтаў, яны пераходзяць з веку ў век, з пакалення ў пакаленне і, узбагачаныя вопытам іншага жыцця, нараджаюць новыя думкі і вобразы. Прыкладам гэтаму можа быць верш Куліева з некалькі незвычайнай назвай — «Божы меч». Гэта верш пра вясёлку. А назва яго ідзе ад таго, што вясёлка, па-балкарску «цейры-кылыч», літаральна і азначае: «божы меч». Зачараваны сяміфарбным і шматпавярховым паўкружжам, якое ўвабрала ў сябе ўсе колеры прыроды, паэт усклікае:

Што за цуд — лязо над нівай роснаю! —
Нічыіх галоў не зносіць з плеч.
Пахавайце, людзі, зброю грозную
І пакіньце толькі гэты меч!

Улюбёны ў жыццё і зямлю, край адзення якой ён цалаваў, як сцяг, у дні векапомных выпрабаванняў і бед народных, паэт палымяна жадае, каб і яго паэзія была падобна на вясёлку. І яна родная ёй. Лірыка Кайсына Куліева здзіўляе і радуе, нясе светлую надзею і веру. Сапраўды, яна і грозны для ворага клінок, і мірны меч, зазубіны якога добрыя, лязо якога не загубіла ні адной травінкі.

Песеннаму слову, па прызнанню Кайсына Куліева, яго вучыла прырода горнага краю, людзі роднага аула. Вучачыся ў неба, ён палюбіў шматфарбнасць вясёлкі і зразумеў мову дажджу. Усё жыццё ён жыве марай пераняць шчодрасць — у хлеба, упартасць — у снега і рэчкі, якая знаходзіць шлях праз скалы, не шкадуючы сябе. Філосафы горскіх паселішчаў вучылі яго не толькі майстэрству пляцення плятня, але і разуменню складаных з'яў жыцця. Седзячы на камені, як горскія старажылы, ён навучыўся маўкліва размаўляць з гарой і ракой. Гэта ад настаўнікаў сваіх, мудрых аднасяльчан, даведаўся мастак, што, у неадпаведнасці з агульназразумелай думкай, гарыць не агонь, а дровы, якія ахвяруюць сабою, каб сагрэць хатні ачаг, што камяні не маўчаць, калі з імі параўноўваюць сэрцы, у якіх — зло, і што ім балюча чуць, калі людзі вучацца ў іх пакорлівасці. Гэтая здзіўляючая еднасць з прыродай, уменне весці з ёй сардэчную размову і гаварыць ад яе імя аб тым, што хвалюе сучаснікаў, з'яўляецца адной з моцных і адметных рыс вялікага, самабытнага таленту Кайсына Куліева. Слова яго па-народнаму мудрае і

афарыстычнае, метафары і параўнанні заўсёды нечаканыя, пачуцці глыбокія.

Героі кніг Куліева — не наезнікі, якія гарцуюць на вытрэніраваных скакунах і бразгацяць гучнымі даспехамі, не магі, што здзіўляюць цудамі свет, а простыя працавітыя людзі: аратыя, малатабойцы, каменачосы, калгасныя чабаны — настаўнікі паэта, спадарожнікі, якія пракладваюць цяжкую, але надзейную дарогу да шчасця. Беручы з іх прыклад, у безупыннай рабоце і барацьбе бачыць паэт сваё прызванне:

Сябе не шкадаваць,
Ісці, хоць снег па грудзі,
Ісці і не крычаць
Аб гэтым, як аб цудзе,—
Вось што такое паэзія!

Ведаючы, як нялёгка вырошчваецца злак і куецца жалеза, паэт і да сваёй работы не ставіцца, як да лёгкага занятку. Гэтая тэма хвалюе яго, аб ёй размаўляе ён з сабратамі па пяру не дзеля святочнай гаворкі за сталом, а каб вызначыць і сцвердзіць свае непарушныя прынцыпы. Галоўны з іх: сумленна ставіцца да работы, не пераймаць чужой вядомасці і не кваціцца на чужы п'едэстал, а калі ўжо зайздросціць, дык — «скромнасці рэк малых і безназоўных скал». Заява гэта знаменальна не тым, што ганьбуе марную мітусню, а тым, што сцвярджае павагу да простых і скромных працаўнікоў зямлі. І я не памыліўся, назваўшы іх героямі лірыкі Куліева. Яны з дзіцячых год сталі часткаю яго сэрца, яго бясцэнным скарбам. Самавыяўляючыся, паэт выказваецца іх моваю, думае іх вобразамі. У паэта з імі агульныя і плуг, і хлеб, і радасць, і гора. Ён не ўмее і не жадае жыць, не пакутуючы за тых, хто загінуў на вайне, за

абцяжараную клопатамі маці, за старую жанчыну, якая адыходзіць з жыцця, за аслеплага аднаульчаніна, за глуханямога малатабойца. Яму ўсім хочацца сказаць добрае слова надзеі і ўцехі. Не выпадкова паэт зазначае:

Не стане людзям весялей
Ад паказнога маладзецтва,
Любіць не цяжка ўсіх людзей,
Душой хварэць за чалавецтва,
Суседа палюбіць цяжэй.

Той, хто нікога, акрамя сябе, не любіць, якімі шырокавяшчальнымі не былі б яго запэўненні, не можа па-сапраўднаму любіць чалавецтва. І наадварот. Той, хто душою цягнецца да людзей, дапамагае ім, перажывае іх беды і няўдачы, радуецца іх поспехам, той, можа быць, і сам таго не ўсведамляючы, далучаецца да вялікага пачуцця чалавечай садружнасці і братэрства. Праўдзівая і нечасовая думка. Яна — не вынік паэтычнай фантазіі, а выпакутавана сэрцам, усім вопытам жыцця, бязмежнай адданасцю паэта роднай зямлі і яе людзям.

Шчодры, мужны і добры дар цудоўнага савецкага лірыка Кайсына Куліева, як у гасцінны дом, уводзіць чытача ў кола разнастайных тэм, непадробленых пачуццяў, глыбокіх думак аб жыцці і прызначэнні чалавека, што жыве на зямлі.

1973 г.

ТРАГЕДЫЯ АДАМА КРЭЙЗІ

У рускага паэта М. Ушакова ёсць цудоўны верш пра ластаўку. Паэт, быццам між іншым, мімаходам закранае ў ім цікавую і істотную з'яву — усё больш узрастаючую сувязь сучаснай паэзіі з творчасцю Шэкспіра.

> Полетела ласточка к Шекспиру,
> Жду, когда вернется от него.

У многіх вершах і паэмах, што напісаны за апошняе дзесяцігоддзе, выразна можна адчуць гэтую сувязь з той паляцеўшай да Шэкспіра ластаўкай. Выклікана гэта, вядома ж, не адважным намерам паэтаў пацягацца ў адзінаборстве з непераўзыдзенымі творамі, а патрабаваннем часу. Надзелены, па выразу Бялінскага, «светаабдымным розумам», Шэкспір з'явіўся перад нашым векам у новай якасці. Мы раптам адкрылі ў ім сябе, убачылі ў яго трагедыях і санетах нешта такое, што было недасягальна для вякоў мінулых. Трагедыі Рамэо і Джульеты, караля Ліра, Гамлета, пераступіўшы сямейныя парогі, выявілі, як ніколі раней, свой сапраўдны, глабальны маштаб і сэнс. Злачынствы герояў Шэкспіра не паменшыліся перад злачынствамі ў Бухенвальдах і Асвенцімах, у Хірасіме і Нагасакі, а толькі паказалі нам іх нечасовую злавесную сутнасць. Адкрыты Шэкспірам свет моцных чалавечых пачуццяў, здольных, у крайнім іх праяўленні, як на высакародныя ўчынкі, так і на ганебнае чорнае зло, зліўся ў нашым уяўленні з

найвялікшымі дасягненнямі сучаснай навукі — адкрыццём атамнай энергіі. Свет непакоіць неадчэпная думка аб новым Яга, які кіруе палётам ракеты, начыненай тэрмаядзернай смерцю. Фантазіі паэта ўяўляецца спустошанае жыццё зямлян:

Вдоль мертвых рек, по мертвым городам
Один, один в осиротевшем мире
Идет последний человек Адам.
. . . .

Нет музыки. И мысли нет. Нет слова.
Шекспира нет. Нет мудрого Толстого.
Нет в мире больше ни добра, ни зла.

Гэта радкі з паэмы Давыда Кугульцінава «Бунт розуму». Паэма надрукавана ў лютаўскім нумары «Нового мира» за 1972 год у перакладзе Ю. Нейман і здаецца мне значнай з'явай у савецкай паэзіі. Маштаб паэтычнага мыслення і канцэпцыя аўтара, яго пранікненне ў псіхалогію героя такія, што яны здымаюць першапачатковую насцярожанасць, а магчыма, і недавер да факту напісання буйнай рэчы, падзеі якой разгортваюцца ў далёкай, чужой для аўтара краіне.

Сюжэт паэмы просты. Сям'ю амерыканскага доктара Адама Крэйзі напаткала няўцешнае гора — у В'етнаме загінуў адзіны сын — Томас. Гучыць моцартаўскі «Рэквіем» над металічнай трунной. Каля дзвярэй сядзіць прыгнечаны горам бацька Томаса — Адам Крэйзі, намагаючыся асэнсаваць тое, што адбылося, і ўсё сваё жыццё, жыццё доктара і салдата, які зазнаў цяжкія выпрабаванні другой сусветнай вайны. З фашысцкага лагера яго вызвалілі савецкія салдаты. «Дарэчы, можа быць, сказаць якраз,— заўважае аўтар паэмы,— што вызвалілі лагер гэты самы мае сябры... Ад іх у першы раз пачуў і я пра лёс цяжкі Адама». Так пастуова

і не спяшаючыся, нібы з вуснаў сваіх сяброў, расказвае паэт чытачу біяграфію героя.

Гучыць урачыста-жалобная музыка «Рэквіема», змяняецца варта, а разам з ёй на змену аднаму ўспаміну прыходзіць другі. Адам Крэйзі вяртаецца на радзіму, і неўзабаве яго ў складзе медыцынскай часці накіроўваюць у разбураную атамнай бомбай Хірасіму. Тут ён сустракаецца з дзяўчынкай Наміко. На твары, забінтаваным белай марляй, чарнеюць дзве шчылінкі «для рта её, для глаза одного...» — «о, што зрабілі, божа мой, з табою?! — усклікнуў ён...— не з ёй, не з ёй зусім ён гаварыў — хутчэй з яе бядою!..». У адказ Адам пачуў апавяданне Наміко:

— Другой, другой была я до сих пор.
Была я непослушна и упряма.
С ежом играть не разрешала мама,
А я сбежала к ежику во двор.
И это с неба увидали боги.
Мне говорила мама: боги строги.
И рассердились боги на меня.
И на меня швырнули столб огня,
И я тогда другою стала сразу...—
Из черного единственного глаза
Слеза сбежала по бинтам тугим...
Адам отер ее. Он стал другим.

Сцэна гэта, безумоўна, самая моцная ў першай частцы паэмы, робіць уражанне не толькі эмацыянальнай праўдзівасцю дэталяў, але і той паступовай плынню жалобы і гневу, што суправаджае ўспамін, у якой розум доктара спрабуе адшукаць «першапрычыну бед людскіх».

Свядомасць Адама Крэйзі ўваскрашае гэтую сустрэчу, якая, магчыма, была б ім забыта, калі б не гібель сына Томаса. Трагедыя асуджанай Наміко злілася з яго асабістай трагедыяй.

«Тростиночка!.. Ты гибнешь, засыхая.
Что им, всесильным, наших душ сродство?!
Но стоит ли грызня их волчьей стаи
Одной слезы из глаза твоего?..»

Словы пра «воўчую зграю» не выпадковыя ў дадзеным кантэксце. З воўчай зграяй Адам Крэйзі пазнаёміўся ў фашысцкіх лагерах, і злачынствы, што адбываліся там, і злачынствы, якія загубілі Томаса і Наміко, уяўляюцца яму звеннямі ў адзіным ланцугу бед людскіх. Хто ж вінаваты ў іх? «Той вінаваты,— думае Адам,— хто ўзаконіў права рабаўніка і, цягнучы ў сваё жытло здабычу лапаю крывавай, упершыню апавясціў: «Маё!» У спакучанай душы Крэйзі нараджаецца трывога за зямлю, падзеленую межамі варожасці, за краіны, дзе існуюць гэтыя яўныя і тайныя межы, ёсць бедныя і багатыя, кварталы белых і чорных.

Адама Крэйзі не пакідаюць балючыя думкі аб першапрычыне зла, аб свеце, які раздзіраюць на часткі крывавыя сваркі і спрэчкі. Пустыня Хірасімы не дае яму спакою.

Пахаваўшы сына, Адам Крэйзі цягнецца думкаю да Томаса, чытае і перачытвае яго салдацкі дзённік. Але старонкі дзённіка, на якіх адлюстраваны жахі і злачынствы пагібельнай для Томаса вайны, яшчэ больш развярэджваюць раны і абпальваюць душу.

Адам Крэйзі трызніць, не знаходзіць сабе месца, то спрабуе ўцячы ад страшных прывідаў навакольнай рэчаіснасці ў перажытыя некалі гады, то, кідаючы выклік цёмным сілам мінулага, зноў вяртаецца ў сённяшні свет. Ідзе напружаная да апошніх намаганняў барацьба чалавека з ахапіўшай яго агоніяй вар'яцтва. Розум не вытрымлівае няроўнага паядынку з шалёным светам, і жонка Адама, Катрын, адвозіць яго ў псіхіятрычную бальніцу.

Новы паварот у лёсе героя надае новае гучанне паэме, яна быццам набывае другое дыханне. Бурны і магутны каскад вобразаў і думак шчодра кідае на чытача паэт, завяршаючы задуму паэмы. Яе герой, Адам Крэйзі, страціўшы розум, набывае раптам дар празорцы. Ён па-новаму, глыбока і праўдзіва, не толькі заглядвае ў свой лёс і ў лёс Томаса, але і пранікае ў таямніцы дагістарычнага жыцця Зямлі, знаходзячы ў іх пацвярджэнне сённяшнім бедам чалавецтва. Вар'яцтва Крэйзі па сіле выяўлення і маштабнасці нагадвае вар'яцтва караля Ліра, які, па вядомаму вызначэнню Гегеля, у сваім шаленстве стаў усё разумець. Уся другая частка паэмы — бясспрэчны доказ мастацкай спеласці і сілы паэтычнага слова Давыда Кугульцінава.

Аб гэтым сведчыць яшчэ адзін нечаканы і на гэты раз кульмінацыйны паварот у лёсе героя паэмы. Ён адбыўся ў часе атамнай трывогі, калі два дужыя санітары кінулі Адама Крэйзі ў сутарэнне. Аб гэтым здарэнні Адам Крэйзі так расказвае сваёй жонцы:

Что приключилось нынче там, в подвале...
Ты помнишь — мы с тобою толковали
О миробомбах у меня в мозгу?..
Когда была объявлена тревога,
В моей крови скопилось бомб так много,
Что, только лишь меня столкнули вниз,
Они друг к другу начали стремиться,
Как синхрофазотронные частицы,
Соединились вместе, сопряглись
И пропитали мой состав природный
Металлом с водородом пополам...
И больше я — не Крейзи, не Адам...
Отныне стал я бомбой водородной,
Такой, что я могу весь мир взорвать
И время обратить к началу — вспять!
. . . .
Подумай только! — с нынешнего дня
Судьба людей зависит от меня...

Тут і высвятляецца канчаткова, што і выбар аўтарам месца дзеі паэмы, і выбар героя не выпадковыя і апраўданы значнасцю размовы паэта аб самых важных падзеях веку — аб другой сусветнай вайне, аб так званых лакальных канфліктах нашага часу, аб пагрозе атамнай вайны.

Такім чынам, Адам Крэйзі ўжо не Адам... Ён ператварыўся ў вадародную бомбу, якая можа ўзарваць свет. Дзеля выратавання чалавецтва герой паэмы адважваецца на ўцёкі з псіхіятрычнай бальніцы, каб назаўсёды згінуць у глыбіні акіяна разам з «праклятай бомбай», што знаходзіцца ў ім. Уцёкамі з бальніцы і гібеллю Адама заканчваецца гэтая трагедыя, бунт «скромнага простага чалавека», што не знайшоў яшчэ іншых актыўных шляхоў барацьбы з насіллем, злом і крывадушшам, якія пануюць у вар'яцкім свеце капіталізму.

Тэма пагрозы атамнай вайны і звязаных з ёй пакут чалавецтва, што прыцягнула ўвагу Давыда Кугульцінава, неаднойчы вырашалася ў творах савецкіх паэтаў і, можа быць, у нейкай меры страціла сваю навізну. Тым больш робіць уражанне бясспрэчны поспех Кугульцінава. Не новую для чытача размову паэт перанёс у сферу псіхалагічную. І зрабіў правільна. Бо, як заўважыў яшчэ Пушкін, «уяўленне прывыкае да забойстваў і пакаранняў, глядзіць на іх ужо раўнадушна, паказ жа гарачых пачуццяў і шчырых выказванняў душы чалавечай для яго заўсёды новае, заўсёды займальнае, вялікае і павучальнае».

Да шчырых выказванняў раненай бедамі свету душы Адама Крэйзі чытач не можа паставіцца раўнадушна. Яны народжаны сучаснасцю і таму новыя, значныя і павучальныя.

1972 г.

ТРЫ СУСТРЭЧЫ З ЛЕРМАНТАВЫМ

У пачатку 1940 года, да стагоддзя з дня смерці М. Ю. Лермантава, Беларускае дзяржаўнае выдавецтва распачало работу па выданню выбраных твораў паэта на беларускай мове. Прапанавалі і мне, тады яшчэ маладому паэту, прыняць удзел у цяжкой і пачэснай рабоце. І хаця да гэтага часу ў маім творчым актыве быў пераклад «Цыганоў» А. С. Пушкіна, прызнаюся, з пачуццём трапяткой нясмеласці сустрэў я гэтую прывабную і адказную прапанову. Калі ж я даведаўся, што паэмы Лермантава «Дэман» і «Мцыры», уключаныя ў аднатомнік, аддадзены для перакладу іншым паэтам, а мне прапануецца перакласці ўсе найбольш вядомыя вершы паэта, маё рашэнне завагалася, як шалі, на якія развага кідала то смелую рашучасць, то баязлівую няўпэўненасць.

Я думаў аб тым, што вершы Лермантава ўсе ведаюць на памяць з дзіцячых год, што ўсе яны непадобныя адзін на другі, што кожны з іх — свой адменны эмацыянальны свет, у які кожны раз трэба будзе ўваходзіць спачатку. Затое колькі ў іх сапраўднага сур'ёзнага пачуцця, неспакою, вечна маладой прагі жыцця, якая гэта чыстая, магутная і творча ўзбагачаючая крыніца!.. Ад прапановы я не адмовіўся, але канчатковы адказ абяцаў даць праз месяц. А сам тут жа пачаў перакладаць, праўдзівей кажучы,— спрабаваць сілы: ці атрымаецца? Гэта ж не жарты — мне трэба было, у поўным сэнсе, прайсці ўвесь шлях паэта, хваля-

вацца яго хваляваннямі, жыць, думаць і перажываць так, як ён: гнеўна адгукацца на злачыннае забойства Пушкіна, пісаць гімн абаронцам Барадзіно, жыць выгнаннікам на Каўказе, вяртацца адтуль і зноў ехаць туды з цяжкім прадчуваннем гібелі; напісаць прарочы верш аб ёй. Наперадзе ў мяне была сустрэча з самім Лермантавым. І да таго ж — не першая: я ўжо двойчы, калі так можна сказаць, сустракаўся з любімым паэтам.

Першая мая сустрэча была завочнай.

Яна адбылася амаль паўвека назад, калі я не ўмеў не толькі чытаць і пісаць, але нават хадзіць і размаўляць як след не навучыўся. Гэта быў узрост, аб якім усе людзі, што жывуць на зямлі, маюць далёкае і цьмянае ўяўленне і мяркуюць аб ім галоўным чынам па ўспамінах родных і знаёмых. Дык вось, калі верыць успамінам маіх бацькоў, знаў Лермантава я літаральна з калыскі, з таго самага моманту, калі сярод іншых цацак і забавак увага мая спынілася на хатнім альбоме. То быў альбом пісьменнікаў — дадатак да часопіса «Пробуждение», які выпісвалі мае бацькі — вясковыя настаўнікі. Добра і нават багата афармлены, ён, можна сказаць, пазнаёміў мяне з гісторыяй рускай літаратуры ў асобах. Хутка я беспамылкова адрозніваў Жукоўскага ад Пушкіна, Лермантава ад Някрасава, Тургенева ад Талстога, Горкага ад Леаніда Андрэева. Чамусьці асаблівай маёй увагай, любоўю і прызнаннем карысталіся Пушкін і Лермантаў, яны адразу і цвёрда ўвайшлі ў мой калыскові лексікон. Не таму, вядома, што я ўжо тады прадчуваў нялёгкі лёс перакладчыка іх твораў на беларускую мову. Жарты жартамі, але, як знаць, можа б, і іншай была мая будучая любоў і цяга да літаратуры без гэтага завочнага знаёмства.

І вось, калі я ўжо вучыўся ў другім класе, умеў

чытаць і пісаць, і нават рыфмаваць, і ўжо тое-сёе зрыфмаванае заносіць у таемны сшытак, адбылася мая другая па ліку сустрэча з Лермантавым. На гэты раз пазнаёміла нас і здружыла жывое, бурлівае, як горны струмень, слова паэта — яго «Мцыры». Не ведаю, як моцна ўзяты я быў бы ў палон гэтай паэмай, калі б нарадзіўся на Каўказе і жыў у гэты час сярод яго прыроды, але тут, у засені школьных акацый, далёка ад экзатычных для мяне мясцін, я быў ахоплены нейкім незразумела-таямнічым і чараўнічым хваляваннем, я ўвесь палаў, як у агні, музыка і палымянасць лермантаўскага верша гарачылі маю кроў... Калі я дачытваў паэму, з вачэй ліліся слёзы, і я не мог стрымаць іх. Ці то лёс бяздомнага юнака, сілаю запёртага ў манастыр, ці краса і прыгажосць свету і паэзіі, якія раптам адкрыліся мне, магутная прырода горнай краіны, якую я ўжо горача і на ўсё жыццё палюбіў, ці то ўсё гэта, разам узятае, так ярка і моцна ўсхвалявала маё ўяўленне. Літары мільгалі, скакалі перад вачыма, і я ніяк не мог дачытаць да канца вядомыя радкі:

Калі пачну я паміраць —
І, вер, не доўга ўжо чакаць,—
Няхай мяне перанясуць
У любы кут мой, дзе цвітуць
Акацый белых два кусты...
Там шоўк травы такі густы!

Быў май. Нада мной гэтак жа цвілі белыя акацыі, і мне здавалася, што я далёка-далёка ад родных мясцін, там, дзе:

...ззяе промень залаты
На лісцях, свежасцю вакол
Там вее ўсё — і высь і дол.
І там пакласці загадай

Мяне. Блакітны небакрай
Убачу я ў апошні раз.
Адтуль зірну я на Каўказ!

Паэма дачытана, адхлынула першае непаўторнае хваляванне... І тут, нечакана для сябе, з поўнай выразнасцю і недзіцячай адказнасцю, я пачынаю разумець, што пазнаёміўся з чымсьці вельмі важным і істотным, што цяпер лёс мой вырашаны — я павінен прысвяціць сваё жыццё гэтаму істотна-важнаму, толькі яму...

Мінаюць гады, я пішу, друкуюся. У перакладзе на рускую мову выходзіць мой першы зборнік «Дуброва», на які звярнула прыхільную ўвагу ўсесаюзная крытыка. І ўсё ж напісанае мною здаецца занадта святочным і заспакоеным. Нібыта і знойдзены свой ключ, а толькі не да ўсіх дзвярэй ён падыходзіць. Ці так ужо добра, раскавана і святочна цячэ наша жыццё? А гэтыя хмары на Захадзе, ці не нясуць яны блізкую буру? Пісаць так, як пісалася паўгода, год назад, ужо не хочацца, а новае яшчэ не выспела.

І тут я зноў, у трэці раз, сустракаюся з Лермантавым. Пераклады яго вершаў захапілі мяне. Я быццам бы ўпершыню адкрываў для сябе паэта. Вось дзе ўсё поўна бур, трывог. А якая прага жыцця ў кожным слове, як усё па-новаму хвалюе і як выразна і надзённа гучаць у шмат якіх радках трагічныя пытанні даўно мінулых дзён:

Ніхто з сяброў не крочыў за труной...
Мір сэрцу мужнаму, мой любы Саша!
Укрытае чужых палёў зямлёй,
Хай нема спіць яно, як дружба наша
У могільніку памяці маёй.

Я перакладаў вершы, прысвечаныя звароту з выгнання, напісаныя больш чым сто год назад, але

чаму ж яны так хвалявалі, непакоілі, прымушалі думаць і перажываць:

Альбо на могілках халодных
Наведаю, як позні госць,
Я прах сяброў высакародных,
Са мной дзяліўшых маладосць?
О калі так! Ліхой віхурай,
Казбек, засып мяне хутчэй
І па сваёй цясніне хмурай
Без жалю тло маё развей.

Перакладаючы, я яшчэ глыбей учытваўся сэрцам у гэтыя і іншыя вершы, рабіў іх сучаснымі ў свядомасці і ў новым — беларускім — іх вымаўленні. Тады ж я звярнуў увагу на своеасаблівы рытм верша «Ад роднай галінкі дубовы лісток адарваны» і падумаў: а што, калі гэты радок павялічыць на адзін склад? І запісаў для сябе:

Як ад роднай галінкі дубовы лісток
адарваны...

Праз год пачалася Айчынная вайна, а яшчэ праз год, калі поўнасцю выспела задума паэмы «Сцяг брыгады», я так і пачаў яе гэтым радком. Рытм, як выявілася, быў на дзіва рухомы, ёмісты, адразу паказаў новыя свае схаваныя магчымасці, якія выкрасаліся ў сутыкненні з вайной — жыццём, поўным пакут і гора народнага.

Пераклады ж вершаў Лермантава, здадзеныя ў друк у чэрвені 1941 года, так і не пабачылі свету. Яны загінулі ў полымі вайны, загінулі бясследна. Аднак бясследна толькі для беларускага чытача, а не для мяне. І тут справа, вядома, не толькі ў рытме «Сцяга брыгады», справа ў тым, што трэцяя сустрэча з Лермантавым, творчая блізкасць з магутнай і чыстай крыніцай яго паэзіі зрабілі плённы, працяглы ўплыў на мяне. Гэтая творча-духоў-

ная сувязь адкрыла мне вочы на многае, надала мне ўпэўненасці ва ўласных сілах і шмат у чым вызначыла далейшы кірунак маёй паэтычнай работы.

І яшчэ. Яна — гэтая трэцяя мая сустрэча з Лермантавым — увесь час непакоіла мяне, патрабавала працягу. Думка вярнуцца да перакладаў твораў паэта была такой штодзённа-настойлівай, што нарэшце зноў паклікала мяне да пісьмовага стала. У апошні час я пераклаў усе найбольш вядомыя вершы Лермантава, а таксама паэмы «Мцыры» і «Дэман». Цяпер яны асобным томікам пад назвай «Выбраная паэзія М. Ю. Лермантава» выдадзены выдавецтвам «Беларусь». Над вершамі і паэмамі Лермантава я працаваў з ранейшай натхнёнай аддачай сіл, з жаданнем замацаваць на паперы і завяршыць пачатую некалі сустрэчу, дамагчыся таго, каб мой любімы паэт паўнакроўна і паэтычна загучаў на беларускай мове.

1969 г.

РАБОТА НАД ПЕРАКЛАДАМ «ЯЎГЕНІЯ АНЕГІНА»

Агульнавядомы той велізарны ўплыў геніяльнага рускага паэта Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна, які ён зрабіў сваёй творчасцю на развіццё многанацыянальнай літаратуры Савецкага Саюза.

Асабліва вялікі ўплыў Пушкіна на беларускую літаратуру як дарэвалюцыйнага, так і паслярэвалюцыйнага часу.

Творы Пушкіна, дзякуючы роднасці беларускай і рускай мовы, пашыраны ў самай гушчы нашага народа. Не перабольшваючы, можна сцвярджаць, што хрэстаматыйныя вершы, паэмы, казкі паэта з'яўляюцца любімымі творамі чытача. Іх не толькі чытаюць у арыгінале, але і завучваюць на памяць. Яшчэ большую вядомасць набылі творы паэта ў Беларусі пасля Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі, якая дала раней прыгнечанаму народу ўсе магчымасці для стварэння культуры, сацыялістычнай па зместу і нацыянальнай па форме. Ёсць вялікі сэнс у тым факце, што ўпершыню творы Пушкіна шырока загучалі на беларускай мове ў савецкі час. Напярэдадні сотай гадавіны з дня смерці А. С. Пушкіна Янка Купала пераклаў яго паэму «Медны коннік», Якуб Колас — «Палтаву», Кузьма Чорны — «Аповесці Белкіна», Пятро Глебка — «Барыса Гадунова».

Роднасць і блізкасць рускай і беларускай моў патрабавала і патрабуе дадатковай адказнасці ад пісьменнікаў, якія бяруцца за пераклады твораў

Пушкіна на беларускую мову. Перакласці агульнавядомы верш альбо паэму Пушкіна — азначае вытрымаць экзамен на паэтычную сталасць і майстэрства перад шырокім і надзвычай патрабавальным чытачом. Недасканалы, не кажучы ўжо неахайны, пераклад кампраметаваў бы не толькі славуты твор, але і саму ідэю перакладу, яго мэтазгоднасць. З'яўленне таленавітых перакладаў шматлікіх твораў генія рускай літаратуры сведчыць аб высокім узроўні беларускай сацыялістычнай культуры, аб яе магутным уздыме і росквіце, аб дасканаласці яе творцаў і багатых выяўленчых магчымасцях літаратурнай мовы.

За апошні час у справу перакладаў паэзіі Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна ўключыліся многія беларускія савецкія паэты. Сярод іх мы сустракаем імёны Максіма Танка, Пімена Панчанкі, Аляксея Зарыцкага, Максіма Лужаніна і інш. Яшчэ ў 1939 годзе адважыўся і я паспрабаваць свае сілы ў гэтай адказнай і нялёгкай справе. Мною тады была перакладзена паэма Пушкіна «Цыганы» і распачата работа над перакладам «Яўгенія Анегіна», якая і была закончана вясною 1941 года. Пераклад «Яўгенія Анегіна» павінен быў выйсці з друку ў Дзяржаўным выдавецтве Беларусі, але ўжо вычытаныя мною гранкі, як кажуць, рассыпала і расплавіла вайна.

Калі я летам 1944 года прыехаў у Мінск, першым маім клопатам было адшукаць сляды перакладу «Яўгенія Анегіна». На жаль, усе мае спробы былі дарэмнымі. Рукапіс знік, згарэлі таксама і чарнавікі, пакінутыя мною ў кватэры ў дні адыходу з Мінска. Уцалела толькі чатырыста радкоў, надрукаваных перад вайной у часопісе «Полымя», з шостага раздзела рамана ў вершах. Я вырашыў перакласці «Яўгенія Анегіна» нанова. Шкада было

шматгадовай працы, патрачанай марна. У той час мне здавалася, што, калі я пачну перакладаць, у працэсе работы многае ўспомніцца, усплыве, так сказаць, з падсвядомага, і я лёгка змагу шмат што аднавіць. Калі ж я пачаў перакладаць, то перакапаўся, што мае разлікі не апраўдаліся. Вядома, некаторыя радкі аднаўляліся, але гэта былі толькі асобныя нязначныя астраўкі сярод бязмежнага акіяна, які хаваў пад сабой астатні велізарны кантынент. Я хутка ўбачыў бясплённасць спроб, чаго б там ні каштавала, аднавіць, успомніць былыя варыянты радкоў. Куды лягчэй было перакласці нанова. На гэта, бясспрэчна, ішло менш і часу і энергіі, таму што гэта быў працэс творчы. Пераканаўшыся ў марнасці надзей на дапамогу падсвядомага, я не пакінуў перакладаць і паступова ўцягнуўся ў работу, захапіўся, адчуў, што набытае з гадамі майстэрства і вопыт робіць яго больш спелым і паўнакроўным. Так, прынамсі, мне тады здавалася за рабочым сталом.

Відавочна, і даваенная работа над перакладам «Яўгенія Анегіна» дапамагала мне. Мінулы творчы вопыт не прапаў дарэмна, ён выпрацаваў у мяне патрэбны навык, падыход. Перакладаючы нанова «Яўгенія Анегіна», я ўжо не баяўся ў такой меры, як раней, пушкінскага тэксту, не баяўся адступленняў ад літары, мяне радавала і натхняла, калі раптам радкі, якія даўно лічацца хрэстаматыйнымі, гэтак жа ці амаль гэтак жа проста і эмацыянальна пачыналі гучаць па беларуску:

Блукаючы далёкім светам,
Масква мая, у горкі час
Я ўспамінаў цябе не раз!
Масква... як многа ў слове гэтым
Для сэрца рускага чутно!
Як многа будзіць дум яно!

У новым перакладзе я смялей ішоў на ажыццяўленне пастаўленай перад сабой задачы — творчага, а не парадковага прачытання і пераўвасаблення пушкінскіх строф, памятаючы словы аўтара «Яўгенія Анегіна» аб тым, што парадковы пераклад ніколі не можа быць правільным. Даводзілася пераадольваць і яшчэ адну, спецыфічную, цяжкасць: заманлівую блізкасць рускай і беларускай моў. Блізкасць гэта ў асобных выпадках, амаль дакладна перадаючы сэнс, часта пераходзіла ў сваю супрацьлегласць, гэта значыць рабіла такі даслоўны пераклад непаэтычным. У часе работы над перакладам мне даваліся і вусна і ў друку парады па магчымасці прытрымлівацца даслоўнасці, імкнуцца захаваць сэнс кожнага слова. Вось адна з такіх парад, выказаная ў той час у рэспубліканскай газеце: «Мы ў перакладах яго («Яўгенія Анегіна») на мовы народаў Савецкага Саюза павінны дакладна і з любоўю перадаць сэнс кожнага пушкінскага верша і кожнага яго слова». Гэтая думка аўтарам артыкула падкрэслівалася некалькі разоў, і на ёй варта спыніцца, бо ад правільнага вырашэння яе залежыць поспех альбо няўдача перакладу. Сапраўды, перакладчык павінен імкнуцца па магчымасці дакладна і з любоўю аднавіць на іншай мове сэнс кожнага верша і кожнага слова. Бываюць шчаслівыя выпадкі амаль дакладнага супадзення. Такая ўдача выклікае найбольшае задавальненне і паэта-перакладчыка і, трэба думаць, чытача. Як прыклад дазволю сабе прывесці 46 страфу з апошняга раздзела «Яўгенія Анегіна». Вось як гучыць размова Тацяны з Анегіным у часе іх фінальнага спаткання: У арыгінале:

— А мне, Онегин, пышность эта,
Постылой жизни мишура,

Мои успехи в вихре света,
Мой модный дом и вечера,
Что [redacted] них? Сейчас отдать я рада
Всю эту ветошь маскарада,
Весь этот блеск, и шум, и чад
За полку книг, за дикий сад,
За наше бедное жилище,
За те места, где в первый раз,
Онегин, видела я вас,
Да за смиренное кладбище,
Где нынче крест и тень ветвей
Над бедной нянею моей...

У перакладзе:

— А мне, Анегін, **бляск і ззянне**
Жыцця нялюбай мішуры,
Маё пустое красаванне,
Мой модны дом і вечары,
Што ў іх? Цяпер аддаць я рада
Усю **нікчэмнасць** маскарада,
Увесь і бляск, і шум, і чад
За **шафу** кніг, за дзікі сад,
За бедны дом, **прысады тыя,**
За той куток, дзе ў першы раз,
Анегін, бачыла я вас,
Яшчэ за **могілкі старыя,**
Дзе сёння крыж і **засень хвой**
Над беднай няняю маёй...

Мною падкрэслены тыя радкі і выразы, якія па слоўным матэрыяле не супадаюць поўнасцю з арыгіналам, але, на маю думку, правільна перадаюць яго сэнс. Сапраўды, хіба іранічныя словы Тацяны аб яе поспехах у вялікасвецкім віхры гэта не тое ж пустое красаванне ў нялюбым ёй жыцці? Хіба прысады — не тыя мясціны, дзе яна сустракала Анегіна і дзе атрымала ад яго жорсткі і балючы адказ на сваё дзявочае прызнанне ў каханні? А хіба старыя могілкі і засень хвой з меншай эмацыянальнай сілай падкрэсліваюць яе цяперашнюю горыч і адзіноту?

Пераклад — справа творчая. Паэт, які бярэцца за яе з намерам захаваць сэнс кожнага слова, хутка пераканаецца, што ён выправіўся ў дарогу, дзе нечаканасці і небяспекі падпільноўваюць яго на кожным кроку. Перад ім узнікне безліч пытанняў. Самае элементарнае з іх: што рабіць, калі дакладна перакладзенае слова пярэчыць сэнсу арыгінала, прыходзіць з ім у неадпаведнасць? Яшчэ ў 1936 годзе, перакладаючы «Цыган», я сустрэўся з месцам, дзе Пушкін параўноўвае красуню з «луной». Як быць? Параўнаць красуню з месяцам немагчыма таму, што месяц можа пакрыўдзіцца: ён усё ж такі асоба мужчынскага роду. Давялося, насуперак самому Пушкіну, тэрмінова паклікаць на дапамогу «зорку» і адначасова змяніць усе словы і параўнанні, якія характарызуюць асаблівасць «луны», замяніўшы іх словамі і параўнаннямі, характэрнымі ў такім выпадку для зоркі. У першым раздзеле «Яўгенія Анегіна» ёсць страфа, дзе Пушкін дае наступную характарыстыку Анегіну:

Бранил Гомера, Феокрита;
Зато читал Адама Смита
И был глубокий эконом,
То-есть умел судить о том,
Как государство богатеет,
И чем живет, и почему
Не нужно золота ему,
Когда **простой продукт** имеет.
Отец понять его не мог
И земли отдавал в залог.

Слова «государство» перакладаецца словам «дзяржава». Але «дзяржава» — жаночага роду, а для таго, каб больш дакладна і поўна выказаць тое, што выказаў у сваёй страфе Пушкін, пажадана замяніць слова «дзяржава» словам мужчынскага альбо сярэдняга роду. Зноў цяжкасць. Давялося

забракаваць нямала варыянтаў, покуль не знайшлося і не стала на сваё месца адпаведнае слова, даўшы патрэбную афарбоўку ўсёй страфе:

Гамера бэсціў, Феакрыта;
Але чытаў Адама Сміта,
І знаўцай стаўся неблагім,
І разважаць умеў аб тым,
Як лад дзяржавы расцвітае,
І як мацнее, і чаму
Не трэба золата яму,
Калі **прадукт звычайны** мае.
Не верыў бацька ў гэткі лад
І аддаваў зямлю ў заклад.

Тут слова «государство» заменена словам «лад» (дзяржава), што адначасова дапамагло вырашыць і яшчэ адну цяжкасць, якая вынікала з апошніх радкоў страфы, дзе да слова «заклад» не проста было адшукаць натуральную рыфму. Апрача ўсяго, новае паняцце **лад дзяржавы**, якое з'явілася ў перакладзе, патрабавала, як і ў выпадку з **зоркай,** дадатковых дзеяслоўных характарыстык,— «мацнее і расцвітае».

Асаблівасці моў, рознае ў розных мовах гукавое адценне і эмацыянальная афарбоўка аднаго і таго ж слова маюць першаступеннае значэнне пры рашэнні той ці іншай канкрэтнай задачы. Як, скажам, перакласці з найменшымі стратамі такія агульнавядомыя, крылатыя пушкінскія радкі, пераклад якіх я прывёў у пачатку артыкула?

Москва... как много в этом звуке
Для сердца русского слилось!
Как много в нем отозвалось!

Была спакуса як мага дакладней захаваць першы радок. Выпісаны магчымыя яго варыянты:

Масква... як многа ў гэтым гуку...
Масква... як многа ў гуку гэтым...
Масква... як шмат у гэтым гуку...
Масква... як шмат у гуку гэтым...

Хоць усё дакладна і правільна, але не цяжка зразумець, што ва ўсіх варыянтах траціцца паэтычнасць пушкінскага радка. Замаруджаны рытм нагадвае грукат колаў на глыбокіх каляінах нялёгкай дарогі. Перашкаджае цяжкае на слых спалучэнне слоў «у гэтым гуку», якое ў арыгінале ўспрымаецца, як музыка — лёгка і раскавана. Чым замяніць няўдалае спалучэнне? Зрабіць у «назве гэтай» — гучыць казённа і не ўрачыста, «у гэтым клічы» — не зусім дарэчы. Чакайце, а хіба вымаўленае ўслых і пачутае сэрцам слова Масква, не выкліча ў чытача тых жа гукавых асацыяцый, які- мі багаты падтэкст арыгінала? З далейшага пошуку і нарадзілася іншае, больш паэтычнае рашэнне:

Масква... як многа ў слове гэтым
Для сэрца рускага чутно!
Як многа будзіць дум яно!

Ці мае права перакладчык на такія, а часам і больш смелыя, адхіленні? Бясспрэчна. І ў імя любві і павагі да арыгінала. «Блізкасць да арыгінала,— чытаем мы ў Бялінскага,— у тым, каб перадаць не літару, а дух твора. Кожная мова мае свае, што належаць ёй адной, сродкі, асаблівасці і ўласцівасці да такой ступені, што для таго, каб перадаць правільна які-небудзь вобраз альбо фразу, у перакладзе часам іх неабходна зусім змяніць. Адпаведны вобраз гэтак жа, як адпаведная фраза, знаходзяцца не заўсёды ў відавочнай адпаведнасці слоў: трэба, каб унутранае жыццё перакладнага адлюст-

равання адпавядала ўнутранаму жыццю арыгінальнага...» (В. Бялінскі. Збор твораў выд. Фукса, т. V, стар. 381).

Такой жа думкі аб перакладах і А. С. Пушкін: «Падрадковы пераклад ніколі не можа быць правільным. Кожная мова мае свае звароты, свае ўмоўленыя рытарычныя фігуры, свае засвоеныя выразы, якія не могуць быць перакладзены на другую мову адпаведнымі словамі» (А. С. Пушкін, Поўны збор твораў, «Акадэмія», 1936 г.).

Заўвага Бялінскага: «каб перадаць які-небудзь вобраз ці фразу, у перакладзе часам іх неабходна зусім змяніць», як я пераканаўся, поўнасцю стасуецца і да перакладаў з рускай мовы на беларускую. Таму, з самага пачатку работы над перакладам «Яўгенія Анегіна», я не пайшоў па шляху штучнага захавання сэнсу кожнага слова. Гэта было б недарэчна. Захаваць сэнс кожнага слова немагчыма нават у тым выпадку, калі разумець пад гэтым захаванне сэнсу найбольш важных слоў арыгінала. Немагчыма гэта таму, што ў арыгінале ўсе словы маюць аднолькавую вартасць. З прычыны ж немагчымасці даслоўнага перакладу ўзаемасувязь слоў парушаецца, шмат якія з іх даводзіцца замяняць іншымі словамі. Паспрабуйце ў такім разе вызначыць, якое слова арыгінала найбольш важнае. Аднаму будзе здавацца, што важна захаваць адно слова, другому — другое. Неспакушаным чытачам і крытыкам звычайна ў такіх выпадках здаецца, што найбольш істотным і важным словам з'яўляецца якраз тое, якое выпала ў перакладзе і перакладзена не даслоўна — заменена іншым. З гэтай прычыны пры азначэнні блізкасці перакладу да арыгінала мне даводзілася зыходзіць не з відавочнай адпаведнасці слоў, а з таго, ці адпавядае, скажам, унутранае жыццё перакладзенай

пушкінскай страфы ўнутранаму жыццю арыгінальнай. Такое патрабаванне прад'яўлялі перакладу мастацкага твора ў свой час Пушкін і Бялінскі, яно застаецца ў сіле і на сёння.

Работа над перакладам «Яўгенія Анегіна», бясспрэчна, узбагаціла мяне як паэта. Я ўпэўнены, што пераклады класічных твораў, а ў асаблівасці паэзіі Пушкіна, для кожнага паэта могуць з'явіцца школай паэтычнага майстэрства. Па-сапраўднаму творча перакладаць Пушкіна — гэта значыць у некаторай меры ўступаць з ім у адзінаборства. І хай сабе з такога спаборніцтва пераможцам выйдзе ўсё ж такі Пушкін, але ўжо тое, што набыў паэт, духоўна збліжаючыся з ім, творча ўваходзячы ў яго асаблівасці, ужо адно гэта на многія і многія гады ўзбагачае паэта-перакладчыка. Такі пераклад для паэта адначасова з'яўляецца ні з чым не параўнанай вучобай, а павучыцца ў Пушкіна ёсць чаму. Гэта, у першую чаргу, прастаце, народнасці, высока інтэлектуальнаму погляду на чалавека і свет, у якім ён жыве, любві да прыроды, натуральнасці выяўленчых сродкаў, высокай народнасці. Асабліва здзіўляе ў Пушкіна ўласцівасць яго таленту, што заключаецца ў тым, каб рабіць паэзіяй з'явы, на першы погляд, празаічныя. Пад пяром Пушкіна ўсё навакольнае, усё будзённае ператвараецца ў небудзённае, паэтычнае. У гэтай якасці веліч яго таленту.

«Прызнаёмся: не без некаторай баязлівасці пачынаем мы крытычны разгляд такой паэмы, як «Яўгеній Анегін»,— пісаў вялікі рускі крытык В. Бялінскі,— і гэтая баязлівасць апраўдваецца многімі прычынамі... «Анегін» ёсць самы задушэўны твор Пушкіна, самае любімае дзіця яго фантазіі, і можна назваць вельмі мала твораў, у якіх індывідуальнасць паэта адлюстравалася б з такой

паўнатой, светла і ясна, як адлюстравалася ў «Анегіне» індывідуальнасць Пушкіна. Тут усё жыццё, уся душа, уся любоў яго; тут яго пачуцці, разуменні, ідэалы. Ацаніць такі твор, значыць — ацаніць самога паэта ва ўсім аб'ёме яго творчасці». І далей Бялінскі заўважае: «Не кажучы ўжо аб эстэтычных вартасцях «Анегіна», гэтая паэма мае для нас, рускіх, велізарнае гістарычнае і грамадскае значэнне».

Якая ж доля адказнасці кладзецца ў святле такой ацэнкі на тых, хто павінен усе гэтыя якасці паэмы захаваць у перакладзе на другую мову! Пачуццё адказнасці не пакідала і мяне ўвесь час, калі я працаваў над перакладам «Анегіна». Я ведаў, што пераклад не можа параўнацца з такім славутым і велічным арыгіналам. Але гэта не расхалоджвала мяне. Наадварот, я працаваў з захапленнем, з натхнёным парываннем, з поўным усведамленнем таго, што пераклад павінен паслужыць справе яшчэ большага братняга і духоўнага збліжэння рускай і беларускай культуры. Я імкнуўся, у меру сваіх паэтычных магчымасцяў, захаваць у перакладзе тыя якасці геніяльнага твора Пушкіна, якія адзначыў у прыведзеным вышэй выказванні В. Бялінскі. І я буду шчаслівы, калі мне ў якойсьці меры ўдалося гэта зрабіць.

1947—1970 гг.

ЗМЕСТ

Крытычныя нататкі

Куляшоў А.

К 90 Збор твораў у пяці тамах. Том 5. Мн., «Маст. літ.», 1977.

512 с. з іл.

Пяты том Збору твораў Аркадзя Куляшова складаюць вершы і паэмы розных гадоў, а таксама крытычныя нататкі.

К $\frac{70403-092}{М\ 302(05)\text{-}77}$ падпіснoе Бел 2

Аркадий Александрович Кулешов

Собрание сочинений в пяти томах

ТОМ ПЯТЫЙ

На белорусском языке

Рэдактар П. Ф. Прыходзька. Мастак М. С. Басалыга. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар З. Г. Сень. Карэктар Е. У. Дзмітрыенка.

ИБ № 40

АТ 21021. Здадзена ў набор 13/VIII 1976 г. Падп. да друку 28/III 1977 г. Тыраж 8500 экз. Фармат 70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 20,64. Ул.-выд. арк. 17,97 л. Зак. 3507. Цана 1 руб. 73 кап.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Свярдлова, 4.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.